

U - 1642

PSIHOLOGIJA

ZA

SREDNJA UČILIŠTA

NAPISAO

Dr. ĐURO ARNOLD,
KR. JAVNI REDOVNI SVEUČILIŠNI PROFESOR

SEDMO IZDANJE

CIJENA 25 DINARA

U ZAGREBU 1923.

PROŠKOM I NAKLADOM „NARODNE KNJIŽNICE“, VOJNIČKA ULICA 15-

3
3697

duro Šurtić
VIII. red.

PSIHOLOGIJA

ZA

SREDNJA UČILIŠTA

NAPISAO

Dr. ĐURO ARNOLD,

KR. JAVNI REDOVNI SVEUČILIŠNI PROFESOR

SEDMO IZDANJE

Knjižnica L. I. V. Vasilica
26. IX. 1923
ZAGREB
Akademski trg 8.

MTN
4098

U ZAGREBU 1923.

TROŠKOM I NAKLADOM „NARODNE KNJIŽNICE“, VOJNIČKA ULICA 13.

Predgovor petom izdanju.

U ovom su izdanju prema prijašnjima provedene znatnije promjene. Eksperimentalno istraživanje, koje je još prije nedugo vremena tek tražilo metode, te su mu i rezultati bili nesigurni, u posljednje je doba naraslo opsegom, a pored toga je našavši sigurnije putove postiglo i vrijednih pogleda, koje je trebalo iznijeti, razumije se u onoj mjeri, koja je prema svrsi ove knjige opravdana. Bilo je pak to potrebno stoga, što ona ima da posluži nesamo školi kao udžbenik nego i potrebama obrazovane publike. Tako su u ovom izdanju mnogi paragrafi upotpunjeni: uzajmični snošaj duše i tijela osvijetljen je s nekoliko novih podataka, u psihologiji osjeta prikazane su neke metode istraživanja i uneseni važniji rezultati, istaknuti su pokusi o asocijacijama i o pamćenju i njihova primjena u praktičnom životu, a jednako su upravo s obzirom na praktični život dodane bilješke o tečaju duševnoga rada, o pažnji, o iskazivanju svjedoka. Sve te promjene imaju u prvom redu poslužiti tome, da upozore na važnost psihologije, što je ona ima nesamo kao osnov naukama o duhu nego i kao nauka, koje pomoć nam je potrebna u svakom saobraćaju ljudskom. Na kraju knjige dodan je izbor literature, koji će dobro doći svakome, tko se za istraživanje života duše zanima i želi s njime dalje baviti.

U Zagrebu, mjeseca svibnja 1916.

Pisac.

Predgovor sedmom izdanju.

I ovo sedmo izdanje ostalo je kao i predašnje nepromijenjeno, koje radi kratkoće vremena koje po zahtjevu kr. pokrajinske uprave. Tu i tamo tekst stvarno i stilistički dotjerati, nije se dakako ni u ovakvu izdanju moglo propustiti. Bilo u korist djelu i čitaocima!

U Zagrebu, mjeseca kolovoza 1923.

Pisac.

UVOD.

1. Predmeti ljudskoga istraživanja.

Kad se po sobi ogledamo, vidimo krevet, omar, stol i stolce; opažamo knjige na polici, uru i slike na stijeni. Zirnemo li opet napolje, udaraju nam u oči kuće, crkve, livade i stabla; a iznad svega toga nadvisio se nebeski svod sa suncem i zvjezdama. Mi čujemo također pjevanje ptica i šum vjetra; vonjamo ružu i kušamo jabuku; pipamo hrpavi zid i osjećamo sparinu uzduha. Sve, što tako vidimo, čujemo, vonjamo, kušamo, pipamo i osjećamo, zovemo izvanjnim svijetom. Njegovi su nam predmeti sada blizu, a sada daleko; imadu neki oblik i nekakvu boju i zapremaju u prostoru neko mjesto. Koliko su te pojave tvorovi prirode i koliko treba da ispitamo uzroke njihova postanka i zakone njihova djelovanja, — toliko se njima bavi navlastito fizika.

Sredstva, kojima izvanji svijet ispitujemo, naša su čutila. Okom gledamo, uhom slušamo, nosom vonjamo, jezikom kušamo, kožom pipamo i uopće osjećamo. Ta su čutila zajedno česti našega tijela, a tijelo samo dio je izvanjega svijeta. Kako na tijelu i u tijelu opažamo također neke promjene, može i ono postati predmetom našega istraživanja. Mi primjerice opažamo, da se ruke i noge na raznolik način gibaju, da se jela promiseću u krv, koja po našim žilama struji, a uzduh da prodi u pluća, gdje se kisik spaja s ugljikom te čisti krv i stvara tjelesnu toplinu. A opažamo i to, da tijelo raste i deblja, da mršavi i gine.

Nauka, koja izučava životne pojave i djelovanje pojedinih česti tijela, zove se fiziologija.

Starija je fiziologija životne pojave našega tijela odbijala naprosto na posebnu životnu moć, dok ih novija kuša protumačiti s pomoću fizikalnih i kemijskih zakona. Kako se pritom poput fizike mora služiti i eksperimentima, zove se novija fiziologija još i organskom fizikom.

U organima našega tijela zbivaju se međutim promjene, koje stoje u vezi s nekim drugim pojavama te mogu stoga postati predmetom posebnoga istraživanja. Izvanji svijet podražuje naime na osobit način naša čutila: svjetlošću primjerice naše oči, zvekovima naše uho, plinovima naše nozdrve, razlučljivim tvarima naš jezik, toplinom, tlakom i drugim čim našu kožu. Živci pojedinih čutila privode te podražaje u moždane, a u povodu toga nastaju onda vidni, slušni, njušni, okusni i opipni oćuti, kojima izvanji svijet i njegove predmete poimamo. U svim sličnim slučajevima treba da razlikujemo dvoje: podražaj i oćut. Podražaj je promjena prostorna, tvarna, dakle fizična, te se može čutilima opažati; oćut pak nema nijedne od tih oznaka te se može dohvatiti samo unutrašnjim opažanjem. Zato mi oćute pripisujemo duši i velimo, da su oni neprostorna i netvarna psihička stanja. Kako su oćuti po svom postanju vezani na izvanji podražaj, jasno je, da se ne dadu protumačiti bez fiziologije, ali kako su oni stanja duševna, jasno je i to, da ih ne će protumačiti fiziologija sama.

Takove pojave, koje se sastavljaju od promjena u tijelu i od promjena u duši, jesu po tome psiho-fizičke, a nauka, koja se njima bavi, zove se psihofizika. Osnivač psihofizike G. Th. Fechner razumijeva pod njom nauku o zakonima, po kojima tijelo i duša međusobno djeluju. Po W. W undtu joj je zadaća: ispitati snošaje, što postoje između fizičke i psihičke strane onih životnih pojava, koje stoje po srijedi između izvanjega i unutrašnjega iskustva, da u povodu stečenih pogleda osvjetli s jedne strane životne pojave uopće, a s druge strane i napose pojave duševne. Ona je prema tome pomoćna nauka fiziologiji, a još više psihologiji, kad s pomoću fiziologije služeći se pokusima hoće da segne u područje duševnih pojava. Zato ona čini glavni dio eksperimentalne psihologije.

Psihofizičke pojave ipak nijesu jedine, na koje se dade primijeniti pokus, a pored toga sačinjavaju one samo jedan dio životnih pojava naše duše, jer potonja može više negoli samo oćučivati. Ako primjerice zatvorimo oči, to zgrada, koju smo prije gledali, ne pobuđuje više u nama oćuta; ali mi pridržavamo u duši neku spomen-sliku o njoj. Isto vrijedi za sve pojave, što smo ih čutilima prije poimali. U tom slučaju velimo, da zgradu ili drugi predmet pomišljamo. Mi možemo pače stvoriti sebi sliku o tom, kako se neka kuća gradila i kako će se razgraditi; a podobni smo i željeti i nadati se, da

ćemo je jednom steći. Sve su to promjene i stanja u duši našoj. Duša može prema tome pomišljati, snatriti, željeti, nadati se i gdješto drugo, a te pojave evo sačinjavaju naš unutrašnji svijet. Glavna oznaka njihova jest, da ih znamo, što znači: da smo sebi o njima svijesni. Te su pojave doživljaji, koje doživljujemo i o kojima naprosto znamo da se u nama zbivaju. To znanje o njima upravo sačinjava našu svijest.

S pojavama ili činjenicama naše svijesti bavi se dušoslovlje ili psihologija.

Iz svega se toga jasno vidi, da se predmeti ljudskoga istraživanja dijele u dvije sasvim oprečne vrste: jednu sačinjavaju pojave izvanjega ili tvarnoga svijeta, drugu opet pojave unutrašnjega ili duševnoga svijeta. One prve su promjene u stvari, zbivaju se u prostoru i dadu se ćutilima poimati, a bavi se njima fizika, fiziologija i od ćesti psihofizika. One pak druge su promjene u duši, dakle pojave neprostorne, netvarne, koje se ne dadu ćutilima doseći, nego možemo imati samo svijest o njima; njima se bavi od ćesti psihofizika, a isključivo psihologija. Pojave unutrašnjega svijeta znatnije su od pojava svijeta izvanjega: jer sve, što o potonjima znamo — znamo tek s pomoću onih prvih. Kad ne bismo izvanjega svijeta vidjeli, ćuli, njušili, kušali i pipali — dakle uopće ćutilima poimali —, ne bismo ništa o njemu ni znali; a kad bismo imali više ćutila nego što ih imamo — jamaćno bi nam se izvanji svijet drukćijim prićinjao, nego što nam se sada prićinja.

Bilješka. Pojave jednoga i drugoga svijeta, unutrašnjega i izvanjega, ćinjenice su (zato se i veli, da su faktićne), ali budući da se one u našem iskustvu razlikuju posve jedne od drugih, govori se ćesto i o dvojakom iskustvu: unutrašnjem i izvanjem; onomu prvom pripada tvarni svijet sa svim svojim promjenama, ovomu potonjem pripada svijet duševni sa svojim pojavama.

Kod istraživanja izvanjega svijeta vrijedi ćovjeku najviše oko. Kako je ono po svome ustrojstvu uprto u vanjstinu, vidi ćovjek iznajprije svoju okolinu, tek kasnije poćinje motriti sebe i svoju unutrašnjost. Budući da je oko udešeno za daljinu, umara se, ako mu je motriti predmet izbliza, a tako je i s okom duševnim. Mi se prije zanimamo za ono, što oko nas biva, negoli za ono, što biva u nama. Zato je ćovjek išao prije za spoznajom tvarnih pojava negoli za spoznajom pojava duševnih — dakle za spoznajom samoga sebe. To je i razlog, zašto su korijenji rijeći uopće, pa i onih, koje služe za duševne pojave, uzajmljeni od tvarnoga svijeta. Prijedlozi primjerice naznaćuju ponajviše prostorne snošaje, a sama rijeć duša dolazi od daha, koji je tvarna pojava. Drugi su primjeri za to nazivi duševnih ćinjenica: predodžba, pojam, shvaćanje, nagnuće, sklonost, nagon. Ako je ćovjek prema

tome tako srastao s izvanjim svijetom, da i svoje duševne pojave krsti imenom pojava tvarnih, to se nužno nameće pitanje: kako je čovjek uopće došao do toga, da rečene pojave luči ili drugim riječima: da razlikuje sebe od izvanjega svijeta. To pitanje zahtijeva, da se upoznamo s razvojem svijesti.

2. Razvoj djetee svijesti.

Svijest naša nije ništa gotovo, nego se malo pomalo razvija. Dok je dijete još u majčinoj utrobi, ono niti vidi, niti čuje, niti njuši, te ne može prema tome imati ni oćute, koji tim pojavama odgovaraju. Ali dijete u utrobi guta kadgod vodu, a nerijetko se giba, te izvija u prvom slućaju okusne, a u potonjem kretne oćute. Istina je, da su ta stanja isprvice nejasna, ali je ipak moguće, paće i vjerojatno, da su već i ta stanja podobna pobuditi u djetetu makar kaku svijest o izvanjem svijetu nekom. Dijete gutajući i gibajući se nailazi na manji ili veći otpor, što u njemu nesamo neke oćute, nego još i ćuvstva ugone. Kada ta stanja ućestaju, mora nužno da nastupi razlikovanje između tih ćuvstava kao unutrašnjih pojava i otpora kao pojave izvanje. Da je to razlikovanje prije poroda vrlo nejasno, ne treba sumnjati; ali usprkos tome mora se smatrati ćinjenicom, bez koje se život uopće ne da pomišljati.

Kad dijete doće na svijet, promijene se i unutrašnje i izvanje prilike njegove. Hranu i uzduh ne dobiva više neposredno od majke, s kojom je kao embrio ućedinjeno bilo, nego izvana — te ih je prinućeno vlastitim organima (probavilom i plućom) posvojiti. Kako pak uzduh i hrana ne pritjeću više neprestano nego samo obdobno, a otpor, što ga pri kretanju iskućava, još je veći od onoga, što ga je iskućavalo u mekanoj vodenoj utrobi majćinoj — mnoćaju se i jaćaju u djetetu takoder ćuvstva ugone i neugode. Uzato podraćuje izvanji svijet sva ćutila, od kojih je koća isprvice osobito osjetljiva. Oćuti studeni smatraju se (uz ćasovitu oskudicu uzduha) glavnim razlogom, zašto dijete pri porodu viće. To sve skupa mora opet da sili dijete na razlikovanje pojava unutrašnjih od pojava izvanjih, koje postaje to jasnije, što se više mnoćaju u djeteta ta stanja, i što su raznovrsnija. To biva osobito, kad pristupe oćuti vidni, koji oćtrinom svojom nadilaze ostale i pomaću djetetu, da se u okolini snaće. Podraćaji svjetlosti gode po svoj prilici novoroćenćetu, te se ono već drugi dan poslije poroda okreće za svijetlim predmetima, a u trećoj sedmici poćinje

pače piljiti u njih. To potonje čini dijete navlastito onda, ako su spomenuti predmeti vrlo žive boje ili ako se gibaju.

Budući da se slične pojave često zbivaju, prirodno je, da ih dijete manje ili više upamti — pa ih se i kasnije opominje. To je vrlo znatna točka u razvoju djetee svijesti. Opominjanje je razlogom, da dijete od tri sedmice ne plače vazda, kad oćuti glad, nego se umiri, čim opazi, da mu se hrana sprema. U trećem mjesecu pače poznaje ono već i majku kao izvor svega zadovoljstva. Tada zanimaju dijete i glasovi, koje je potkraj prve sedmice počelo poimati; zato se ono i okreće prema strani, od koje glasovi dolaze. Kad pak ovo opominjanje učesta i postane tako reći suvislo, onda mora da dijete opazi i razliku između slabih (bljedih) spomen-slika, koje su vazda u svijesti, i jakih (živih) oćuta, koje često nenadano i prekidno duša iskušava — dakle ukratko razliku između pojava, kod kojih ne sudjeluje izvanji podražaj i pojava, koja taj potonji pobuduje.

Napokon je znatna još jedna prilika. Kad dijete tjelesno ojača — ojačaju s njime i kretnje, štono ih je od prvoga dana izvodilo. Dijete ne čeka više, da mu se predmeti približe, nego seže za njima — i time najsigurnije dozna i spozna, gdje je granica između njega samoga i izvanjega svijeta. Na onim mjestima, gdje tjelesne kretnje naiđu na otpor, prestaje za nj i njegov subjekt, a počinje se izvanji svijet. To vrijedi navlastito onda, ako rećeni otpor uzrokuje čuvstva boli. Bol je najvješiji učitelj za razlikovanje subjektivnoga i objektivnog svijeta.

Bilješka. Psihološkim opažanjem djece bave se ljudi naučno tek od novijega doba. Prvim sustavnim djelom o razvoju dječje duše može se smatrati djelo W. Preyera »Die Seele des Kindes« (1882.), izdano kasnije u ponovnim izdanjima; uz to djelo ističu se slični manje više sustavni prikazi ranog djetinjstva od B. Pereza, S. Sullya, G. Compayréa, S. Sykorskoga, K. Groosa i novije radnje od W. Amenta, E. Meumanna, C. Stumpfa, W. Sterna, K. Bühlera i dr. Iz njihova opažanja crpani su i podaci, što smo ih gore spomenuli. No premda se ti podaci gotovo općenito prihvaćaju, ipak se početak svijesti u vremenu ne da po njima tačno odrediti. Uza svu tu neizvjesnost stalno je pritom dvoje. Jedno, da se naša svijest razvija i širi u onom omjeru, u kojem se množaju unutrašnja stanja; a drugo, da u tom razvoju nadolazi vrijeme, gdje rećena stanja počinjemo pripisivati sebi. Prema tome svatko govori: ja vidim kuću, ja čujem glas, ja mirišem ružu, ja kušam jabuku, ja pipam ruku, ja pjevam, ja sam umoran; a isto tako: ja mislim, ja se opominjem, ja želim, ja sam tužan, ja sumnjam, ja vjerujem, ja znam, da ništa ne znam. Tako evo smatramo svoje sopstvo ili bolje svoje jastvo (das Ich, le moi) pravim nosiocem ili subjektom svih nutarnjih stanja, nastala ona posredno ili

neposredno. U tom slučaju govorimo također o svojoj samosvijesti, pod čim mislimo, da mi znamo i svoja stanja i sami sebe, ili drugim riječima, da imademo svijest o sebi i o pojavama svojim.

3. Jastvo ili sopstvo.

Pita se sada, što k svome jastvu pribrajamo? Isprvice se podudaraju granice našega jastva s granicama našega tijela uopće, jer mi k sebi pribrajamo sve, što se s nama kreće i na otpor nailazi. Granice same učimo poznavati iskustvom: svako dijete malo pomalo otkriva vlastito tijelo. Iznajprije upoznaje se ono s rukama, koje često već prvoga dana tura u usta i jezikom ispituje. Poslije ih promatra očima te upamti i kretnje njihove i mišične očute, koje u njemu pobuđuju. Malo kasnije otkriva dijete i svoje noge. To biva tek onda, kad ih može — ležeći na leđima — dignuti uvis ili kad ih sjedeći može dohvatiti rukama i promatrati očima.

Što kretnje udova djecu toliko zanimaju, treba odbiti na to, da pritom vide i pipaju nešto, što se opire — a opet u kretnji tvorno sudjeluje. Udovi su očito objektom, koji ipak pripada subjektu. U tom slučaju iskušava dijete isto, što iskušava pseto, kad se za repom okreće; to jest, dijete smatra svoje udove donekle samostalnim bićima. Zato ono još pod konac druge godine nuđa svojim nogama žemičku. Zamjeniti dodir udova i zamjeniti otpor njihov čine, da dijete vlastito tijelo drži doista za srodno drugim predmetima, ali istodobno i za različito od njih. Do takva mišljenja dolazi navlastito onda, ako sa svojim tijelom postupa kao s drugom kojom stvari, pak sebi pritom zada bol, ugrizavši se primjerice u ruku ili udarivši se igračkama po glavi.

Da se dijete neko vrijeme drži zbilja stranim bićem, dokazuje i ta prilika, što ono — kad nauči svoje ime — govori o njemu u trećoj osobi: Prema tome veli o sebi: Đuro hoće vode, Đuro ima konja, Đuro ide u postelju. I tako biva sve dotle, dok ne zapadne u drugu opreku. Kao što se kratko vrijeme smatralo stranim bićem, tako se čas poslije počinje držati jedinim bićem. Prema tome primjerice želi, da drugi jedu, — a jede samo; ili moli, da mu se vrata otvore, — a otvora ih samo.

U to doba evo postaje dijete sebi donekle svijesno o svom jastvu. Velimo donekle zato, što potpuni razvoj jastva ište još jedan korak, koji niti čine svi ljudi, niti se uopće tako skoro zbude. Biva, da se i o vlastitom tijelu, koje smo privikli lučiti od izvanjega, objektivnoga svijeta, sasvim uvjerimo, da imade bitne oznake toga potonjega: mi ga možemo ćutilima poimati, a ono je u stanju oprijeti se. U povodu toga uvjerenja dolazi sve izvanje u opreku s čuvstvima ugone i neugode kao i s ostalim stanjima. Ono, što u nama pobuđuje čuvstva ugone i neugode, možemo pravilno ćutilima poimati, ali sama čuvstva nipošto; ono, što pomišljamo ili česa se opominjemo, može biti predmetom izvanjega poimanja, no same pomisli i uspomene nikako. Spoznaja te opreke tako je znatna, da smo prinuđeni i naše tijelo pribrojiti k izvanjemu tvarnomu svijetu: a onda preostaje samo naš ja kao nosilac i subjekt mišljenja, čuvstvovanja i htijenja — dakle unutrašnjih, duševnih pojava uopće.

Bilješka. Postupni razvoj našega jastva teško je prikazati, budući da mu je opseg u svako doba drugi. Za djetinjstva ispunjavaju našu unutrašnjost druga stanja nego li za mladenaštva, a za mladenaštva opet druga negoli za staraštva. U jednoga istoga čovjeka pače mijenjaju se unutrašnja stanja tako, da je opseg njegova jastva tako reći svakoga časa drugi. Uza svu tu mijenu unutrašnjih stanja, ne mijenja se ipak samo jastvo. Ja znadem, da sam danas isti, koji bijah za djetinjstva, premda se u tom razmaku mnogo toga promijenilo; na taj način imade svatko svijest o trajnoj istoti svoga jastva.

Svijest o istoti jastva glavni je razlog, zašto se danas u znanosti gotovo općenito tvrdi netvarna duša. Koji takve ne prihvaćaju, moraju duševne pojave smatrati djelovanjem tvarnih moždana. No fiziologija je dokazala, da se moždani za života češće potpuno izmijene. Kad bi dakle naše jastvo bilo vezano za moždane, i mijenilo bi se i ono tako, te bismo se u starosti držali drugima, negoli bijasmo u mladosti ili čak u djetinjstvu, čega iskustvo nikako ne potvrđuje. Odatle onda potreba, da tvrdimo biće, koje uza svu mijenu svojih stanja ostaje vazda isto, a to ni kod kakve tvari ne biva.

Naše jastvo naša je duša.

4. Dvobitak čovjeka.

Da pored tvarnoga svijeta ima još i svijet duševni, dokazuju lijepo sanje. U sanjama vidimo i sebe i druge; a kako isprvice ne znamo lučiti doživljaje u snu od doživljaja na javi, držimo one prve zazbiljnima baš tako kao i ove potonje. Zato dijete izručuje roditeljima

pozdrave od onih, o kojima je sanjalo; a priprost čovjek drži svoje sanje zazbiljnim iskustvom. Prema tome mislimo isprva, da smo u dalekim krajevima bili, a onda se uvjerimo, da nam se tijelo nije s mjesta maknulo; ili držimo, da su nas drugi ljudi pohodili, a onda se sjetimo, da su isti bogzna gdje, možda pače i mrtvi.

Slično sanjama djeluju u navedenom pogledu i zrcalne slike. Neki divljak, koji se u zrcalu vidio, zavapi: ja gledam u svijet duhova; a neko dijete od deset mjeseci tražilo je očima zrcalo, kad bi ga tko imenom zvao.

Takva iskustva dovode nužno do misli, da čovjek dvojaki bitak imade. Kao duša on je slobodno, netvarno biće, a kao tijelo vezan je na stanovito, ograničeno mjesto u prostoru. Taj dvobitak postaje stožerom, oko kojega se kreće naša mašta; jer sve čudnovate pojave — kao što su: nastajanje i prestajanje, život i smrt tumače se naprosto dvobitkom. Duše umrlih smatraju se osobito zgodnim sredstvom za tumačenje rečenih pojava; pa kako se njima najviše bave sanje i mašta, to smo zato i spremni svuda nazrijevati njihovo sudjelovanje. Priprosti su narodi napučili svu prirodu bićima, što ih uzajmiše u sanja i mašte.

K svemu tome pridružilo se još osobito svojstvo ljudi, po kojemu sve u svijetu poosobljuju (personifikuju). Kako se čovjek u sanji upoznaje, to jest poznata sebi svojstva pripisuje, tako to čini na javi i kod drugih ljudi. Odatle potječe, da tuđe kretnje i uzroke im tumačimo po svojim kretnjama i njihovim uzrocima. Prema tome odbijamo također određene crte u licu na neka nama poznata unutrašnja stanja. To sve biva nehotice te se po svoj prilici osniva na prirodnoj sposobnosti nekoj, jer već i mala djeca razlikuju tačno prijazna lica od neprijaznih. Kad bismo tomu postupku dali logički oblik, zvali bismo ga šuđenjem po analogiji.

Kako je čovjek na tom stanovištu gotovo svim predmetima spreman prisuđivati vlastita duševna svojstva — nije dakako ni tu određena točna granica između izvanjega i unutrašnjega svijeta, ili drugim riječima: nije ni tu ustanovljen pojam jastva. To biva kod odrasla čovjeka kao i kod djeteta tek nakon dugoga iskustva.

Bilješka. Psihologijsko promatranje ljudstva pokazuje, da se pojam jastva unutar jednoga naroda slično mijenjao, kao što se mijenja u čovjeku pojedincu. U grčkom narodu primjerice mora da se tačno razlikovanje tijela i duše zbililo negdje između Homera i Platona. — Homeru je duša tek slaba prilika tijela te se s njim gotovo sasvim podudara. Zato on u početku svoje

Hijade opisuje: kako duše junakâ silaze u podzemni svijet, a tjelesa kako im služe za hranu pticama i psima. U Platona pak Sokrat na pitanje Kritonovo pred prijateljima: kako li bi ga sahranio, odgovara: »Toga Kritona ne mogu nikako uvjeriti, da sam ja Sokrat, koji sada s vama razgovaram; nego on misli, da sam ja onaj, kojega će skoro vidjeti mrtva, pa me zato i pita, kako da me sahrani«. U tom odgovoru sadržan je čist pojam o duši, jer Platon očito nazrijeva njezino biće u mišljenju.

5. Duša i tijelo u snošaju.

1.

Uza svu razliku, što smo je doslije između izvanjega i unutrašnjega svijeta našli, moramo ipak tvrditi, da oba stoje u snošaju: to jest, da pojave tvarne utječu na pojave duševne, a duševne opet na tvarne. Da je ta tvrdnja opravdana, pokazat će ove iskustvene činjenice.

Slabiji podražaji našega tijela promeću se u oćute, a jači paće u bolove; zla probava uzrokuje neugodu i zlovolju, a teško disanje tjeskobu i strah; umjeren užitak stanovitih pića čini nas veselima, a neumjeren otimlje nam svijest. Jutrom smo sposobniji za rad negoli večerom, jer je ondje tijelo okrijepljeno, a ovdje umorno; za djetinjstva smo obično plahi, za mladenaštva poduzetni, u starosti potišteni; bolest nas čini malodušnima, a zdravlje opet odvažnima. Iz tih se primjera jasno vidi, da tjelesne pojave utječu na dušu, te prema tome valja tvrditi, da tijelo djeluje na dušu.

Kad smo bez brige, smiješimo se, pjevamo i poskakujemo; a kad smo zabrinuti, mrštimo čelo, šutimo i kočimo se; čuvstvo stida tjera nam krv u obraze, a velika tuga suze na oči. Tko se grozi ili gnjevi, stiskuje pest i lupâ nogom; a tko se čudi ili prepada, lama i skrštava ruke. Kad smo zaneseni, sjaje nam oko, a govor nam vatreno teče; kad smo opet ustrašeni, onda trnemo i mucamo. I tako se gotovo sva duševna stanja zreale u stanovitim kretnjama našega tijela. Odatle se očito razbira, da duševne pojave opet utječu na tijelo, te prema tome valja tvrditi, da duša djeluje na tijelo.

No nauka se ne zadovoljava s ovim općenim određenjem snošaja duše i tijela. Mnoge prilike društvenoga života dale su joj poticaja, da taj snošaj pobliže odredi; tako u prvom redu nužda da se bori protiv zločina i njihovih uzroka, koji često pute na tjelesne nedostatke, i to takove, koji kadgod svoju lozu vuku od mnogih pređa; a onda nužda,

da se bori protiv »duševnih« bolesti, protiv slaboumnosti i drugih nevolja, kao što je primjerice gluhoća i s njom često spojena nijemost, fizička i psihička slabost (Minderwertigkeit), nervozitet, neurastenija i dr. Statistikom, mjerenjem i eksperimentom ustanovilo se, da psihofizička energija stoji mnogo do baštine, da su uzroci slabostima kod potomaka bolest (na pr. sušica) ili posljedice raspuštena života, alkoholizam, nestašica zdrave hrane i napose u velikim gradovima nezdravo stanovanje, neprimjeran način života, preterećenje radom, nedostatak prave izmjene rada i odmora i druge nevolje našega doba i društvenoga života. Ustanovljeno je primjerice, da u berlinskim školama za duševno zaostale ima do 60% djece, koja su — kako se kaže — nasljedno opterećena. Istraživanjem se dalje ustanovilo, da zaostajanje u rastanju i tjelesnom razvoju nije bez utjecaja na duševnu sposobnost. Tako je A. Binet našao, da tjelesno zaostala djeca u 43% pokazuju i slab duševni napredak, a samo u 24% povoljan. Pokazalo se i to, da u određeno doba ni dimenzije glave ne smiju biti ispod izvjesne mjere. Tako je Bayertal našao, da je dobra duševna sposobnost bez izuzetka isključena kod dječaka u 7. godini, ako im je opseg glave ispod 48 cm, a kod djevojčica u istoj dobi, ako je ispod 47 cm; dok se osobita sposobnost samo izuzetno nalazi kod dječaka u 7. godini, ako im je opseg glave ispod 50 cm, a kod djevojčica iste dobi, ako je ispod 48 cm. Utvrđeno je i to, da hrana, napose uživanje alkoholnih pića i pušenje djeluje na duševnu sposobnost, osobito u mladohnoj dobi. Sva ta istraživanja vodila su onđla i dalje do »geopsiničkih« pojava, kako ih je nazvao Hellpach, a osim njega se bavio njima A. Lehman i R. H. Pedersen. Pod tim se imenom razumijevaju utjecaji vremena, klime, sunca, prilika tla i svega, čim je priroda okružila čovjeka. Ustanovilo se, da sposobnost duševna rada koleba nesamo kroz dan, nego i u sedmici, pa kroz godinu, pokazuje čas jače uspinjanje, čas opet znatno popuštanje i opadanje, pa se može prikazati valovitom crtom. Lehman i Pedersen našli su, višeci pokuse s različnim vrstama duševnog rada, da sposobnost za njih ne dostiže u isto doba svoju najveću visinu, niti u isto doba pada na najniži stupanj, da kolebanje u sedmici ide od neke maksimalne visine na početku sedmice, u ponedjeljak, i pomalo se spušta do srijede, a onda prema petku se uzdiže, da konačno i opet spadne. Slično valovito gibanje opaža se i u mjesecu, pa i kroz godinu, gdje od maksimuma u proljeće pada do pred jesen sa jačim uvalama u srpnju i listopadu, i snažnim uzdizanjem u svibnju i rujnu. Po njihovu mišljenju sunce primjerice na mišićnu snagu nepovoljno djeluje, a svjetlost je krijepi; stoga s jačinom svjetlosti u početku

godine raste, ali je vrućina u ljetnim mjesecima slabi. U svibnju i rujnu, kad je odnošaj svjetlosti i topline najpovoljniji, nastaje i najjači zamah, a kad u listopadu počinje padati i toplina i svjetlost, opet se spušta prema niskome stanju. Hellsbachova istraživanja namijenjena su utjecaju klimatskih prilika, sunčanih i vedrih dana, te tmurnih i maglovitih, pa i ona pokazuju, da se na duševnom životu i radu, pače i na karakteru nesamo pojedinca nego i cijelih naroda opažaju utjecaji prirodnih prilika, u koje je svijest ljudska kao u kolijevku svoju položena.

Bilješka. Općenito je poznata činjenica, da ne stoje svi dijelovi tijela u jednakoj uskoj vezi s duševnim životom, i obrnuto da duša ne može neposredno utjecati na sve česti tijela ljudskoga. U najužoj je svezi dakako s dušom živčevlje, a poglavito moždani, gdje se sastaju živčane niti, koje donose duši glasove iz izvanjega svijeta (senzorno živčevlje) i otkud proizlaze niti, preko kojih duša svoje želje javlja izvanjemu svijetu (motorno živčevlje).

O tom dakle, da između duše i tijela ima neki snošaj, nema sumnje, ali je prijeporno pitanje, kakav je taj snošaj. Svi se međutim načini rješavanja toga pitanja dadu svrstati u dvije skupine. Jedna tvrdi, da tjelesne pojave uzrokuju duševne i obrnuto duševne pojave uzrokuju tjelesne (teorija kauzaliteta, uzročnosti), dok druga skupina ili nastoji sve duševne pojave protumačiti iz tvarnih, kako to čini materijalizam, ili obrnuto nastoji svu tvarnost svesti na psihičke uzroke, kako to čini spiritalizam, ili pak tvrdi, da su i tvarnost i duševnost samo dvije razne pojavne strane nečega jednoga (teorija identiteta). Svi načini rješavanja u ovoj drugoj skupini su monistički, jer nastoje i tvarne i duševne pojave svesti na jedan uzrok, dok je način rješavanja u onoj prvoj skupini dualističan, jer svodi pojave na dva uzroka: na tvar (kojoj pripada i naše tijelo) i dušu. Toliko je stalno, da od svih tih rješavanja najmanje zadovoljava materijalističko, koje naprosto poriče, da su duševne činjenice takove, kako ih u svojem unutrašnjem iskustvu nalazimo. Tim se materijalizam stavlja u opreku s našim unutrašnjim iskustvom, koje je, kako smo spomenuli, pače i znatnije od izvanjega, jer baš s pomoću njega znamo sve, što o izvanjem svijetu znamo. Što se materijalizam ovako stavlja u opreku s jednim vrlo znatnim dijelom našega iskustva, tim ujedno sama sebe obara. Rješavanje pak ostalih teorija leži izvan dosega psihologije te i ne utječe na njezino raspravljanje, jer sve rečene teorije moraju priznati bar za naše iskustvo dvije vrste pojava: tvarne i duševne, koje su doduše različne među sobom, ali ipak u nekom snošaju. Budući pak da bar za naše iskustvo moraju priznati dvije vrste pojava, tvarne i duševne, ma da i drže, da se samo tako nama pojavljuju, velimo, da moraju priznati bar pojavni (fenomenalni) dualizam, a to je za opravdanje psihologije kao posebne nauke dovoljno.

II.

Navedene činjenice, koje nas ovlašćuju, da tvrdimo snošaj između duše i tijela, još su u drugom nekom pogledu znatne.

Tko vlastite i tuđe kretnje pod različitim prilikama promatra, uvjerit će se doskora, da jedne od njih postaju bez ljudske volje i znanja, druge opet da su isprvice nespretne, a poslije se vježbom usavršuju. Premda uopće ne znamo, kako duša svoja stanja prenosi na tijelo, prinuđeni smo već poradi prvoga slučaja uzeti, da je tijelo naše podvrgnuto mehanizmu, to jest, da se njegove kretnje vrše tako, kao da je ono za njih baš udešeno. I kod duševnih pojava može svatko nešto slično opaziti. Očuti primjerice nastaju u duši našoj bez naše volje i znanja, a kad podražaji njihovi prestanu, promeću se očuti i bez (svijesnoga) utjecaja našega u spomen-slike, koje zovemo pomislama. To podsjeća sasvim na zakon ustrajnosti, po kojemu u svijetu tvornom svako tijelo ili miruje ili se giba dotle, dok druge sile ne stanu na nj djelovati. A kad se u duši više očuta ili pomisli — recimo — o korijenu, deblu i granama . . . spoji, nastaje od njih nova cjelina, predodžba o drvetu baš tako, kao što u svijetu tvornom nastaje novo tijelo soda, kad se spoje kisik, ugljik i sodik. Ti primjeri dovode nas do mnijenja, da je i duša podvrgnuta mehanizmu te da po tom pripada nizu ostalih bića, koja slijede prirodne zakone. Tomu mnijenju ide u prilog navlastito i ta činjenica, što duša do prvih svojih stanja dolazi baš dojmom izvanjim ili tvornim, te se prema tome čini vjerojatno, da se zakonost izvanjega svijeta mora barem u prvim njenim pojavama očitovati.

Bilješka. Ako i jest duša u navedenom pogledu srodna izvanjemu svijetu, ostaje među njom i tvornim svijetom još uvijek jaz, koji se ne da ničim ispuniti. Duševne pojave ne imadu prije svega nijedne oznake pojava tvornih, te su jedino, što uopće neposredno znamo; a zatim se spomenuti mehanizam očituje samo na nastanku duševna života, dakle samo u nižim tvorinama njegovim, kao što su očuti i pomisli, neka čuvstva i stanovite kretnje . . . No mi ćemo se upoznati i s takvim duševnim pojavama, u kojima se očituje potpuna sloboda i u kojima nema po tome ni traga rečenomu mehanizmu. To će biti kod viših duševnih tvorinâ. Budi ovdje o njima samo nešto natuknuto.

Kad bismo po očutima, koji u nama mehanički nastaju, sudili oblik naše zemlje, morali bismo tvrditi, da je ona nekakva ravan; a istina pak jest da je naša zemlja okrugla. Te činjenice ne doznasmo dakle mehaničkim očuvanjem, nego na osnovu stanovitih drugih podataka, pak po tome slobodnim izvođenjem umnim. Kad motrimo kakvu zgradu, onda opažamo doista, je li od opeke ili kamena, koliko je duga i visoka, koliko imade vrozora i vrata, ali da je ona povrh toga još i lijepa, to iz samoga čutil-

noga poimanja ne slijedi, nego je posljedak nekih drugih vrlo složenih prilika. Tako isto, kad vidimo spasavati čovjeka iz pogibli, onda lako razbirmo uzrok i posljedice samoga čina; ali da je taj čin ujedno dobar, to iz mehaničkoga poimanja nipošto ne slijedi, jer su za to mehaničko poimanje svi ljudski čini upoće samo neka vrsta gibanja.

Što je dakle istina, ljepota i dobrotu, ne doznajemo po svojim oćutima; sve su to više duševne tvorine, koje mehanizam prekoraćuju. Zato ih u kasnijem razvoju smatramo uzorima, prema kojima nastojimo udesiti svoje mišljenje, ćuvstvovanje i djelovanje. No kako za oživotvorenje istine, ljepote i dobrote nije dovoljno samo znanje o njima nego navelastito krepka volja, trebat će i nju smatrati višom duševnom tvorinom te poradi te znatnosti prikazati napose njezin razvoj.

Uzmemo li sada sve rećeno na um, onda nam je lako naznaćiti ćitavu građu, koju treba da psihologija pretrese. Ona treba da iznajprije razmotri ćinjenice zajednićke duši i tijelu. To su takozvane psihofizićke pojave. Dalje treba da predoći pojave, koje su podvrgnute psihićkomu mehanizmu, i napose opet pojave, koje taj mehanizam prekoraćuju. One prve saćinjavaju niže, a ove potonje više duševne tvorine. Zatim će se imati napose razmotriti pojave ljudske volje. A napokon moće psihologija napose pretresti metafizićka pitanja o biti duše, navesti razlićne nazore o tome i podati povijesni pregled promjena, što ih je sama psihologija prošla.

6. Zadaća i pomagala psihologije.

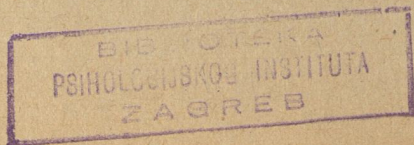
I.

Pita se sada, kako ima psihologija svoju građu pretresti, ili drugim rijećima: što je zadaća psihologije?

Poput drugih znanosti i psihologija mora svoje pojave ponajprije opisati, a onda protumaćiti. Ima dakako ćinjenica duševnih, koje su tako jednostavne: te se ne dadu opisati n. pr. oćuti, jednostavna ćuvstva): zato psihologija mora pretpostavljati u svakoga bar nekakvo znanje o takovim pojavama, sama pak moće tek glavna im obiljeća istaknuti, da se uzmognu mećusobno jasno razlućiti. Podati znanje o takovim jednostavnim pojavama ne moće nitko, pa je to i razlogom, zašto nitko ne bi mogao slijepcu razloćiti, što je boja, ni gluhaku, što je glas. Drukćije je dakako s pojavama sastavljenim. One se moraju ponajprije razlućiti u jednostavnije dijelove (psihologijska analiza) te odrediti, koliko dijela na njima imadu pojedine vrste psihićkih ćinjenica. Opaćajući pri tom poslu, da je s nekom pojavom druga jedna ili njih više redovno u svezi bud kao preteća bud

Dr. Arnold: Psihologija za srednja ućilišta,

2

kao pratilica, dolazimo do zakona psihologijskoga, u kojem je ta redovna sveza izrečena. Taki zakoni onda služe za tumačenje pojava.

Tumačenje duševnih činjenica može biti dvojako: psihofizičko (fiziologijsko) kod pojava zajedničkih duši i tijelu, i psihičko kod pojava čisto duševnih. Jednim se i drugim načinom tumačenja služimo već u svakidašnjem životu. Tako odbijamo primjerice žestinu prijateljevu na živčanu razdražljivost, tupoglavost djeteta na tešku bolest, a obrnuto opet neobičnom njegovom vladanju tražimo razlog u promijenjenom mišljenju i čuvstvovanju. Puna je takova psihologijskoga tumačenja osobito lijepa knjiga. I znanstvena psihologija polazeći od toga običnoga tumačenja, sama ne tumači svojih pojava drukčijim načinom, tek što je njezino tumačenje određenije i sigurnije.

Bilješka. Prilike svakidašnjega života i saobraćaja čine, da svaki čovjek manje ili više stječe neko psihologijsko znanje, da zna, kako okolina djeluje na nj i na druge ljude, da u držanju i vladanju njihovu vidi ili bar naslućuje misli ili čuvstva, koja ih pokreću, i opaža težnje, za kojima se zanose, te prema svemu tome udešava i svoje držanje prema njima. Ova predznanstvena psihologija dostaje dakako za potrebe obična života; njezino je glavno vrelo životno iskustvo, pa je posve prirodno, da se takim poznavanjem duše ljudske ili što je isto poznavanjem ljudi odlikuju osobito ljudi u zrelijoj dobi, i koji su, štono riječ, mnogo svijeta prošli i vidjeli — poput Odiseja, kojega Homer hvali, da je »grade vidio mnoge i spoznao ljudske je čudi«. No sve to znanje nije potpuno, a ni svagda ispravno, pa je zadaća znanstvene psihologije, da (i bez obzira na potrebe praktičnoga života, kojima treba da posluži poznavanje ljudi) poda potpunu, cjelovitu sliku duševnoga života. Isto tako polazi psihologija od izraza običnoga govora, kojim se označuju činjenice duševne, pa im nastoji odrediti sadržaj i opseg te tako dolazi do određenijega i jasnijega shvaćanja pojava duševnih. Od tih izraza običnoga govora označuju jedni psihičke pojave na pr. zamišljenost, veselje, nadu, drugi označuju psihičku sposobnost (snagu ili dispoziciju) na pr. razboritost, strastvenost, čutljivost; treći opet označuju pojave, koje su sastavljene od fizičkih i psihičkih činjenica na pr. govor, igranje, čitanje. Psihologija polazi i od obične razdiobe činjenica duševnih u dvije skupine, koje se izriču izrazima duh (pamet) i srce, razumijevajući pod duhom činjenice spoznavanja (dakle oćut, predodžbu, pojam, sud i uopće mišljenje), a pod srcem činjenice čuvstvovanja i težnja (htijenja). Znanstvena psihologija odsijeca i tu točne granice te izmiče tim dvoznačnosti ili nejasnoći govora, pa dobiva tako tri vrste pojava duševnih: 1. oćute i pomisli te od njih nastale savršnije oblike mišljenja, 2. čuvstva, 3. težnje te od njih nastalo htijenje. Tako se često u naučnim knjigama psihologijska građa i pretresa po vrstama, pa se onda dobivaju kao dijelovi: psihologija spoznaje, čuvstva i volje. Mi ćemo građu pretresti idući od pojava nižih prema višima (genetički), a na svakom stupnju razmotrit ćemo pojave svih triju vrsta.

II.

Psihologija stječe svoje činjenice iskustvom i pripada po tomu empirijskim znanostima, koje se služe opažanjem i kušnjom. Ali od potonjih razlikuje se psihologija upotrebom rečenih pomagala. Izvanje pojave opažamo ćutilima i aparatima, unutrašnje obrnuto duševnim okom. Prema tome je ono prvo opažanje posredno, ovo potonje neposredno. Budući pak da unutrašnje pojave može svatko samo na sebi neposredno opažati, to se takovo jedno opažanje zove još i samoopažanje (unutrašnje opažanje).

a) Neposredno opažanje ili samoopažanje (introspektivna metoda).

Neposredno opažanje bilo bi kudikamo vrednije od posrednoga, kad mu predmeti ne bi bili prolazne naravi. Dok izvanje pojave možemo dulje vremena opažati, pače ih u tu svrhu i sami uzrokovati — unutrašnje pojave ili odmah prestanu, čim ih stanemo opažati, ili se barem znatno umjere (modifikuju). Zato je samoopažanje uspješno zapravo tek onda, kad je stanovita pojava tek minula, ali ostala donekle u pameti. O tom se može svatko uvjeriti, ako se pokuša opažati u ljutini: ljutina će se umjeriti ili će je dapače nestati. Ili uzmimo drugi primjer. U prijateljskom razgovoru ili snatrenju činimo takve skokove i dolazimo na takve misli, da se poslije čudom pitamo: kako se to zbilo? Mirnim razmišljanjem ipak možemo naći svezu i odgonenuti tijek misli. No da sebi to pitanje nametnemo usred razgovora ili usred snatrenja, onda bi misaoni tijek bio uopće prekinut, a po tome i opažanje nemoguće.

Dalja poteškoća samoopažanja potječe od individualne razlikosti ljudi. Kad smo naime neku pojavu u sebi opazili, onda ne možemo una prijed znati, jesmo li time našli posebno ili općeno svojstvo ljudske svijesti. Tek kad smo onu pojavu češće opažali i kad nam također drugi samoopažaći potvrdiše, onda možemo biti uvjereni, da smo njome našli općenu psihičku činjenicu.

Uzmemo li sada sve rečeno na um, lako ćemo odrediti prednost i nedostatke samoopažanja. Prednost je njegova, da jedino njim neposredno dolazimo do činjenica duševnih, i to je razlogom, zašto će ono uvijek usprkos svim nedostacima ostati glavno spoznajno vrelo psihologije. Nedostaci su mu dakako u tom, što poradi brzine duševnih pojava ne možemo njim pojave promatrati po volji, ne možemo ih dakle opažati nego tek opaziti, a drugi je nedostatak, što poradi individualnih razlika ne podaje jamstva, da smo otkrili psihološki zakon. Ti nedostaci opet čine, da neposredno opaža-

nje samo za sebe nedostaje kao znanstveno pomagalo, nego se mora upotpuniti drugim pomagalicama, poglavito posrednim opažanjem i kušnjom.

b) Posredno opažanje.

Samoopažanje se upotpunjuje posrednim opažanjem drugih ljudi. Pritom treba držati na umu, da ne možemo opažati same duševne pojave onih ljudi, nego tek znakove rečenih pojava. Takovi su znakovi crte u licu, kretnje i govor. Ovaj potonji bio bi najsigurniji tumač duševnih stanja svakoga čovjeka, kad ne bi moguće bilo, da se potonji sam vara ili da želi nas varati. Dalje treba znati, da mi drugima podmećemo obično ona duševna stanja, koja smo već sami iskušali i koja barem kod sebe držimo za moguća. Samoopažanje je po tome jedino mjerilo za opažanje drugih. To je također razlog, zašto prečesto ne razumijemo mišljenje i djelovanje stranih osoba. Uza sve to znatno je takvo opažanje, jer nas ono potiče na mnogovrsna razmatranja, koja ne bismo inače mogli. a možda ni htjeli na sebi izvesti. Izvori su posrednoga opažanja mnogovrsni, pa ćemo spomenuti samo najglavnije: 1. opažanje djece (psihologija djece); 2. opažanje ljudi, koji stoje na nižem stupnju duševnoga razvoja (etnologijska psihologija); 3. opažanje abnormalnih ljudi i zločinaca (patologijska i kriminalna psihologija); 4. opažanje psihičkih pojava na cijelom skupu ljudi (psihologija mase) i 5. povijest kulture, koja podaje činjenice o razvoju umjetnosti, znanosti, čudorednih i vjerskih nazora.

Posredno opažanje drugih ljudi čas je lako, a čas opet teško i zamršeno. Lako je primjerice iz vike djeteta zaključiti, da je neka promjena u njemu pobudila čuvstva neugode, majka pače po glasu njegovu dosta sigurno pogađa i vrstu potrebe. Mnogo je teže iz razgovora dječjega razabrati čudnovate i često vrlo zanimljive misaone sveze njegove. A još je teže i nesigurnije po riječima i činima neke historičke ličnosti stvoriti sebi jasnu sliku duševnih joj stanja, pa prema tome očitati onda njezin značaj. Odatle i slijedi, da se treba trajno vježbati i u samoopažanju i u opažanju drugih.

c) Kušnja (eksperiment).

Manje od opažanja vrijedi psihologiji kušnja, koja je drugim empirijskim znanostima baš najsjajnije posljetke pribavila. Tomu je razlog, što duševne pojave ne možemo ni kod nas ni kod drugih svagda i pod stanovitim prilikama proizvesti. Usprkos tome ne smije se psihologija nikako odreći kušnje. Kod onih duševnih pojava, kojih fizične

uvjete poznajemo, — kao primjerice kod očuta i predodžbi, — možemo rečene uvjete i promijeniti, da se uzmognu opažati duševnim posljeci. Za svaki takav pokus potrebne su dvije osobe: jedna, koja mijenja uvjete (eksperimentator), i druga, na kojoj se mijenjaju. Ova druga ne smije znati ništa o tome, kakove smo promjene upriličili, jer bi se inače njezine duševne pojave lako umjerile, nego mora savjesno opažati promjene u sebi te ih iskreno i bez pretjerivanja očitovati bud riječima bud dogovorenim znakovima. Da i ova eksperimentalna metoda ima svojih nedostataka, jasno je, jer i tu mnogo utječe veća ili manja pažnja, vježba i umor, a povrhu svega individualne razlike. Mnogim tek pokušima i na što više osoba primijenjenima mogu se izlučiti svi ovi subjektivni faktori, da se dođe do psihologijskoga zakona. Svrha je eksperimentalne metode učiniti mogućim znanstveno samoopažanje. Na taj način bijaše upravo moguće odrediti tačno snošaj među jačinom podražaja i jačinom očuta. Za takove pokuse potrebni su kadgod savršeni aparati, ali se gdje koji od njih dađu izvesti i vrlo jednostavnim sredstvima. I čisto duševne pojave, kao što su pamćenje, maštanje i htijenje mogu se podvrći kušnji; samo ovdje ponajčešće ne smije osoba znati, da je predmetom kušnje. Zato su za tu kušnju zgodna djeca i priprosti ljudi. Umjesnim pitanjima moguće je kod njih doznati, kako su primjerice napredovali u pogledu brojeva ili što uopće shvaćaju, a što ne shvaćaju.

Bilješka. Psihologiji pomažu druge znanosti. Od tih spomenusmo već fiziologiju, koja ispituje pojave tjelesne — jer one ne mogu biti bez dojma na pojave duševne — i psihofiziku, koja kuša rečeni dojam baš brojno odrediti. Tim znanostima pridružuje se ponajprije jezikoslovlje, koliko se bavi postanjem i promjenljivim značenjem riječi te pokazuje svezu s nekim duševnim pojavama, zatim narodopis, koliko izučava tjelesna i duševna svojstva osobito zaostalih (divljih) naroda te nam time predočava promjene, koje su prosvjetni narodi u prošlosti iskušali.

Dalje ide ovamo povijest. Povijest prikazuje razvoj čitavog ljudstva te navodi misli i čuvstva, koja su i narodima i pojedincima u neko doba vladala. Isporedivši njezine posljedice s posljecima vlastita opažanja dolazimo do uvjerenja, da između prošlosti i sadašnjosti imade doista nekih razlika, ali da je ljudska svijest u jezgri ipak ostala sebi slična. Po tome onda razumijemo prošlost i nastojimo udesiti svoju budućnost.

Napokon služe psihologiji lijepa knjiga i umjetnost. U njima se zrcali mišljenje i čuvstvovanje glavnih zastupnika i njihova doba. Kad se primjerice Kreont u Sofoklovu Edipu-kralju brani od osvade, da teži za krunom riječima: »Um, koji dobro misli, ne može postati

za o« — onda je to dokaz, da je pjesnik sam bio uvjeren, da je spoznaja o do-
broći dovoljna, te će čovjek ujedno i dobro tvoriti. A kad Medeja u Ovidije-
voj metamorfozi obrnuto kaže: »Uviđam i spoznajem dobro, ali
slijedim zlo« — onda to daje slutiti, da je pjesnik bio uvjeren, da se za
čin iste još i kreпка volja, koja se napasti opire. Takva mjesta iz pjesnikâ
različitih vijekova prikazuju u neku ruku razvoj ljudske svijesti uopće.

PRVI DIO.

Pojave duši i tijelu zajedničke.

1. Čutilno poimanje.

Tijelo pripada doista izvanjemu svijetu, ali je ipak posrednikom između njega i duše same. U tu svrhu imade organe, koje zovemo čutilima. Obični govor razlikuje pet čutila: oko, uho, nos, jezik i tjelesnu kožu; no da ih i više imade, pokazat ćemo kasnije. Tih čutila doima se izvanji svijet time, što ih podražuje. Od spomenutih su prva četiri neposredno, a sva ostala po hrptenjači spojena s moždanima. Te spojeve zovemo živcima. Živeci su spletovi od mikroskopskih vlakana, koja istječu iz živčanih stanica. U oku, uhu, nosu i jeziku imadu živčani okrajci posebne oblike; kod ostalih čutila nije tako. Kako su pak baš ti okrajci podražljivi, treba da zapravo živce smatramo pravim posrednikom između duše i izvanjega svijeta uopće. Živeci dovode izvanje podražaje u moždane, podražaji se na nepoznat način prave u stanovite oćute, i mi prema tome velimo, da nešto čutilima poimamo ili da nešto vidimo, čujemo, vonjamo, kušamo i pipamo.

Pita se sada: kako to čutilno poimanje pomišljamo?
Evo kako.

1. Vidjenje. Uzima se, da je svemir ispunjen eterom, koji od rasvijetljenih predmeta trepće i tim stvara zrake. Te zrake dopiru do oka, probiju ovdje roženicu, zjenicu i vodu očnih izbica, te lamajući se u leći prođu caklovinom i padnu na retinu. Retina je mrežasta kožica posuta sitnim dlačicama, koje su baš tako kao i ona sama nastale od okrajaka vidnoga živca. Te dlačice bivaju podražene spomenutim zrakama, a živac prenosi taj podražaj u moždane, gdje se na nepoznat način prometne u oćut — a onda velimo, da vidimo sunce, ružu ili što drugo.

2. Slušanje. Kod slušanja nije eter, nego je uzduh uzrokom da nešto oćutimo. Kad se kakvi predmeti izvanjega svijeta sudare, ustrepeće uzduh, a treptaji njegovi dopru do uha. Tu produ oni zvukovnicom, potresu bubnjić i saopće se tako slušnim košćicama, koje se iza bubnjića nalaze. Slušne košćice prenesu rećene treptaje na tekućinu u labirintu, po kojem se razgranao slušni živac. Kad su se podražili njegovi sitnim dlaććicama nalićni okrajci, podražaj prijede u moždane, pa se opet na nepoznat naćin prometne u oćut, koji zovemo zvukom.

3. i 4. Vonjanje i kušanje. Na slićni naćin tumaćimo oćute, koji se u nama radaju, kad vonjamo ružu ili kušamo slador. Od ruže odijele se sitne ćestice, a ove u obliku plinastom udare u nozdrve i podraže živćane okrajke u njušnim stanicama, koje se tu pod sluzavom kožicom nalaze. Taj se podražaj njušnim živćem dovodi u moždane i tada se prometne u oćut, koji zovemo vonjem. Tako isto biva kod sladora. Odlućne ćestice podraže živćane okrajke u raznolikim bradavćicama, koje su se pod sluzavom kožicom jezika smjestile, a okusni živac prenese taj podražaj u moždane. Taj se podražaj prometne u oćut, koji se zove okusom.

5. Pipanje. I pod tjelesnom kožom prostinu se živci, koji po hrptenjaći opće s moždanima. Odatle je pojmljivo, zašto i doživlja je naše kože doznajemo. Kad tićemo koji predmet, iskusimo oćut taćni; a kad nas koji predmet dira, budi se u nama oćut tlaćni. Ako nam toplina rasteže kožu ili nam je zima steže, budu potkožni živci takoder podraženi, pa se u nama radaju oćuti temperaturni. Taćno-tlaćnim (taktilnim) oćutima doznajemo, što je kruto ili kapljevito, što tvrdo ili meko, što hrapavo ili glatko; a temperaturnima opet doznajemo, što je mlako, toplo, vruće i usijano, što li hladno, studeno, mrzlo i ledeno. Oni prvi zovu se još i opipni oćuti.

Dalje imade živaca razgranjenih po mišćicama, kojima je obložen ćitavi kostur našega tijela. I ti živci prolaze hrptenjaćom te se sastaju u moždanima. Prirodna je tome posljedica, da oćućujemo i promjene, koje se zbivaju u pojednim dijelovima kostura ili pojednim mišćicama. Takve su promjene pozleda kosti, bol zuba, napor i umor mišćia. Ti se oćuti zovu mišćićni.

Napokon je poznato, da se unutar našega tijela zbivaju još druge kojekakve promjene; tako primjerice hranidba, disanje i tijek krvi. Budući da se po dotićnim dijelovima tijela takoder razgranjuju živci, koji su po hrptenjaći u svezi s moždanima, prirodno je, da i rećene promjene doznajemo time, što ih oćućujemo kao glad, žeđu, si-

tost, tjeskobu ili drugo što. Kako pak ti oćuti prate važne životne procese, zovemo ih također životnima ili vitalnima.

Iz toga se razmatranja vidi, da svako ćutilno poimanje ište troje. Ponajprije ište ono izvanji predmet ili pojavu unutar tijela, koji podražuju ćutila naša, zatim ta ćutila s njihovim žvcima i napokon unutrašnje stanje, po kojemu postajemo svijesni izvanjem podražaju, ili drugim riječima: oćut. Ono prvo sačinjava fizikalnu, ono drugo fiziologijsku, na ono treće psihičku stranu ćutilnog poimanja uopće. Da je oćut duševno stanje, moglo bi se sumnjati po tome, što se podražaj mora prije privesti u moždane negoli se prometne oćutom. No oćut nema nikakve oznake pojava tvarnih, a moždani ne mogu biti — kako gore pokazasmo — nosiocem netvarnih pojava. Da je oćut doista pojava duševna, uvjerit ćemo se još iz kasnijega razmatranja.

Bilješka. Stalno je, da se s fizikalnim podražajem, kad dopre do naših ćutila, zbiva promjena. Što u moždane dolazi, nije više ni titraj etera ni treptaj zvuka, ni mehanički tlak na kožu, ni utjecaj topline. Mi moramo s Wundtom držati naša ćutila transformatorima, u kojima se fizikalni poticaj promeće u fiziologijski podražaj, a onda se tek privodi moždanima. Kako prema tome naša ćutila nijesu tek vrata, na koja ulaze vijesti iz izvanjega svijeta, nego se ove na ulazu prema uređenju i sposobnosti ćutila preuđešavaju, oćito je, kako naša ćutila imadu važnu ulogu pri izgradnji duševnoga života. Ta je činjenica to važnija, što ćutila nijesu kod svih ljudi jednaka — nijesu jednaka ni s obzirom na ustrojstvo, ni s obzirom na razvoj. Što se ustrojstva tiće, razlikuju se ljudi po podražljivosti svojih ćutila: jer je kod jednih zjenica pružnija, retina nježnija, uška veća, labirint zavrtiji, tjelesna koža finija; a kod drugih baš je sve protivno. Paće kod jednoga istoga ćovjeka mogu se u tom pogledu ćutila među sobom razlikovati. Što se pak razvoja tiće, to je doista stalno, da se kod svih ljudi jave iznajprije oćuti životni, opipni i vidni, a onda tekar oćuti slušni, okusni i njušni, ali se oni istim redom kod jednoga ćovjeka prije, a kod drugoga kasnije usavrše.

Oboje treba da imadu na umu oni, kojima je uzgajati mladež; u protivnom slučaju može mladež stradati nesamo tjelesno nego i duševno. Osobitu njegu ištu oko i uho, jer pružaju najobilniju građu duševnom životu, zašto se i zovu višim ćutilima. Ali ne manje treba štedjeti tjelesnu kožu i unutrašnje organe, koje smatramo nižim ćutilima, jer jako podraživanje njihovo uzrokuje bol, s koje onda strada i duševni razvoj.

2. Podražaj.

Sada znamo, da nam svjetlost podražuje oko, zvuk uho, plinovi nozdrve, kapljevine jezik, toplina i druge tvari tjelesnu kožu — ali ne znamo, kako to rećene pojave čine. Tu nam dolazi u pomoć fizika, koja ući, da se svjetlost i toplina osnivaju na treptajima etera, zvukovi

na treptajima etera, zvukovi na treptajima uzduha i pruživih tjelesa; a plinovi, kapljevine i tvari uopće da se nalaze u trajnom gibanju. Te različite vrste tvarnoga gibanja ne mogu nikako da ostanu bez dojma na tvarne čestice, od kojih su sastavljena naša ćutilla i njihovi živci, nego mora da ih također stave u nekakvo gibanje, koje i jest onda podražaj. Pravim uzrokom oćuta ima se dakle uopće smatrati gibanje.

Razlika među podražajima bit će po tome samo u načinu, kako se oćutuje njihovo gibanje. Kod taćno- tlaćnih i slućnih oćuta podražuju se ćutilla neposredno mehanićkim potresom svojih živaca u koži i uhu. Zato se ta ćutilla zovu također mehanićkima. Kod njućnih i okusnih oćuta uzrokuju plinovi i kapljevine u organima prije neko kemićko dćelovanje, a od toga potjeće onda podražaj njućnovih živaca. Nešto slićno bit će po svoj prilici i kod vidnih oćuta. To zakljućujemo koje odatle, što je tvar živćana vrlo lako razlućljiva, koje opet odatle, što svjetlost uopće kemićki dćeluje. Prema tomu zovemo organe njućnih, okusnih i vidnih oćuta kemićkima.

Podražaje mogli bismo joće dijeliti u takve, koji dćeluju na jedno samo ćutilla, i takve, koji na sva ćutilla dćeluju. Tako dćeluje svjetlost samo na oko, zvuk samo na uho, miris samo na nos . . . , a obrnuto udar na oko uzrokuje oćute svjetlosti, udar na uho oćute zvuka, udar na kožu oćute tlaka. Tako isto pobućuje munjevna struja po oku oćute vidne, po uhu oćute slućne, po nosu oćute njućne, a po jeziku oćute okusne. Ona prva vrsta podražaja bila bi osobita ili primjerena (adekvatna), ova potonja opet općenita.

No dok tako znamo, da su svi podražaji nekakva vrsta tvarnoga gibanja, ne znamo joće ipak, kako to gibanje postaje netvarnim oćutom. U oćutu svjetlosti nema ni traga o treptajima etera, u oćutu zvuka ni traga o treptajima elastićnih tjelesa, u oćutu vonja i okusa ni traga o kemićkom dćelovanju, u oćutu taćno-tlaćnom ni traga o mehanićkom potresu nekom. Ili ukratko: tim, što mi oćućujemo, ne znamo joće, da oćute uzrokuje stanovito gibanje izvan tijela ili unutar njega. Ovdje oćito puća jaz izmeću fizićkoga i fiziologićkoga svijeta u jednu, a psihićkoga ili dućevnoga svijeta u drugu ruku. Prvo i neposredno znanje naće obuhvaća samo oćute, koje svatko iskućava kao stanja svoga najunutrašnjijega bića ili drugim rijećima: kao radnju duće svoje. Bez te duće bio bio izvanji svijet mraćan i nijem — jer

je po svoj prilici samo tvar i gibanje; a po duši i u duši postaje on bujnim pozorištem života.

Biljeska. Provođenje podražaja od ćutila do moždana i u razvodu toga nastanak osjeta poredi se često s telegrafskom i telefonskom uredbom, od kojih svaka ima svoju centralu, svoju mrežu od žica i krajine postaje za dojavljivanje. Ova slika ne bi bila loša, kad ne bi s njom nastala i kriva predodžba, da je širenje podražaja u živcu električki proces, kako je to starija fiziologija držala, a i Du Bois Reymond još oko polovice 19. vijeka vjerovao. Po današnjem shvaćanju trebat će napredovanje fiziologijskoga podražaja pomišljati poput širenja kemijskoga procesa, na pr. kao širenje eksplozije.

Mišljenju, da bi provođenje podražaja u živcima bilo električko, protivni se osobito činjenica, da ono brzinom daleko zaostaje za napredovanjem zvuka (330 m u sek.), a gotovo iščezava za brzinom električne struje (300.000.000 m u sek.). Brzina, kojom se živčani podražaj promiče, i koja je po jednima jednaka u senzornim i motornim živcima, dok je po drugima u motornim živcima dvaput veća, iznosi po Helmholtzovu računu po prilici 30—60 m u sekundi. Ako prema tome zgnječimo prst, to podražaj treba $\frac{1}{60}$ sekunde, da stigne u moždane; a isto toliko vremena treba, da hotice maknemo prst. Povrh toga dokazao je Helmholtz, da se izvanji podražaj ne prometne odmah u oćut, kad stigne u moždane, već da mora najmanje $\frac{1}{20}$ sekunde proteći, prije negoli sebi o njemu postanemo svijesni. Podražajno gibanje u moždanima još je dakle sporije negoli gibanje u živcima. Ta je činjenica od zamašne znatnosti. Ona dokazuje nepobitno, da se oćut ne zbiva niti u podraženom živcu, niti u samim moždanima; jer da se u njima zbiva, ne bi oćito trebalo rečeno vrijeme, već bi morao slijediti neposredno, čim je živac podražen ili čim je podražaj stigao u moždane. Na osnovi tih činjenica moramo tvrditi posebno biće, koje na podražajnu radnju odgovara oćutom. A to je upravo duša.

3. Oćut.

Prema svemu, što smo doslije raspravili, mogli bismo oćut ovako odrediti: Oćut je stanje u duši, po kojemu postajemo svijesni, da je neka pojava izvan tijela ili u njemu samom podražila stanoviti živac. Ili drugim riječima: Oćut je dušin odgovor na živčani podražaj. Oćuti su prva i najjednostavnija stanja, koja uopće duša iskušava. Kad bismo čitav duševni život pomišljali nekakvom tkaninom ili nekakvom zgradom, onda bi oćuti bili niti te tkanine ili osnove te zgrade.

Ali uza svu jednostavnost treba da kod oćuta ipak troje razlikujemo. Kod svakog oćuta duša je ponovno u svijesnom stanju, koje se opet gubi, da drugomu ustupi mjesto. Pri tom prijelazu iz jednoga stanja u drugo doznaje duša za razliku, koja je između pojedinih

očuta. Po tome i znamo, da crveno nije zvučno, a zvučno da nije mirišljivo; mirišljivo da nije slatko, a slatko da nije tvrdo. Tako isto opažamo razliku između očuta istoga čutila ili iste vrste. Prema tome znamo, da žuto nije zeleno, a glasno da nije tiho; kiselo da nije gorko, a glatko da nije hrapavo . . . U takovim je osobinama sadržaj ili kakvoća očuta i zato velimo: da svaki oćut ima svoj sadržaj ili kvalitet.

Ali iskustvo pokazuje, da se očuti još nećim razlikuju. Crvena je boja jednom živa, a drugi put opet mrtva; isti glas jednom jak, a drugi put slab; isti miris jednom oštar, a drugi put blag; isti tlak jednom težak, a drugi put lak. Na osnovi takvih ćinjenica treba uzeti, da se očuti razlikuju i stupnjevima svoje jaćine ili stupnjevima svoje svijesne kolikoće. Zato takoćer velimo: da svaki oćut ima svoju jaćinu ili kvantitet (intenzitet).

A napokon opažamo kod očuta još nešto. Kad gledamo kakvu boju, slušamo kakvi glas, vonjamo kakvi miris, kušamo kakvu slaćinu, osjećamo kakvu toplinu — onda nam se ovi očuti ćine jednom prijatni ili ugodni, a drugi put opet neprijatni ili neugodni. Odatle očito slijedi, da naše očute prate trajno još nekakva stanja, koja prićećujemo kao ugodu ili neugodu, prijatnost ili neprijatnost; a pojaćaju li se ta stanja, onda ih paće primjećujemo ili kao slast ili kao bol. Zato uopće velimo: da svaki oćut ima i svoj stanoviti prićut.

Kod svakoga očuta razlikujemo ćakle sadržaj, jaćinu i prićut. Do sadržaja stoji spoznaja naša, do prićuta pak tjelesno udoblje; zato onaj prvi saćinjava spoznajnu ili intelektualnu, ovaj drugi ćuvstvenu ili afektivnu stranu očuta. Vrijednost očuta ili njegovih ćutila uvjetovana je baš time, koja od navedenih strana kod njih preteže. Kod njušnih, okusnih i opipnih očuta preteže primjerice ćuvstvena strana, jer njušnim i okusnim očutima iskušavamo samo ugodu ili neugodu, a opipnim povrh toga kaćšto slast i bol. Kod vidnih i slićnih očuta obrnuto preteže spoznajna strana te na pr. neugodu iskušavamo njima samo onda, kać je podraćaj tako jak, da nastupa pögibao po podraćene živce. Zato kod onih prvih očuta i ne moćemo naznaćiti sadržaja, a kod ovih potonjih to moćemo ućiniti.

Prema tome moćemo tvrditi: da je između spoznajne i ćuvstvene strane očuta obrnuto razmjerje, to jest: što je slabiji prićut, to je jasniji i objektivniji sadržaj očuta; a što je jaći prićut, to je nejasniji i subjektivniji sadržaj očuta.

Bilješka. Da su vidni i slušni oćuti doista najvredniji, lako je razabrati. Kako ne imadu prićutâ, možemo im toćno razlućiti i naznaćiti sadržaj, pa ih po tome svrstati u skladne skupine — kao što to dokazuju boje sunćanoga spektra i glasovi skale. Prirodna je tome posljedica, da možemo stvoriti pravila o ljepoti njihovih skupina. K tome pridolazi, da organ vidnih oćuta ima šest mišića, kojima možemo oko po volji kretati gore i dolje, desno i lijevo, pak se u prostoru svijeta snaći (orijentirati). Mišićni oćuti, koji vidne trajno prate, ćine, da su ovi potonji najznatniji za nastanak predodžbi u prostoru. Uho doista nije pokretno, ali ono prije svega još toćnije razlikuje sadržaje svojih oćuta negoli oko (— zašto su i pravila o ljepoti glasovnih skupina već toćno odrćedena —), a onda može uho podražaje poimati samo vremenim slijedom i tim postaje zgodno, da se na osnovi njegovih oćuta stvore predodžbe o vremenu. Oko je po tome tako reći prostorotvorno, uho pak vremenotvorno ćutilo.

Od ostalih oćuta znatni su u spoznajnom pogledu osobito oćuti taćni i tlaćni, jer njima iskušavamo otpor. Ti nam oćuti dakle jamće za bitak izvanjega svijeta. Osim toga doznajemo njima za granice našega tijela. Kad tićemo koji predmet, nastaju u nama samo oćuti taćni, a kad nas koji predmet dira, bude se u nama samo oćuti tlaćni. No kad mi svoje tijelo pipamo, onda se u nama raćaju istodobno oćuti taćni i tlaćni, a gdje god to biva, ondje je zajedno granica našega tijela. Mišićni su oćuti znatni koje zato, što se udružuju s vidnima i taćno-tlaćnima te nam pomažu stvoriti predodžbu o prostornim prilikama našega tijela i izvanjega svijeta, koje opet stoga, što mišićama možemo svojevoljno kretati i po tome rećene oćute hotićno izvoditi. Životni oćuti vrijede u spoznajnom pogledu toľiko, što nam jamće, da su granice našega tijela ispunjene; na njihovoj osnovi raća se dakle predodžba o tjelesnoj jedroti. Njušni su oćuti, znatni, koliko nam poput taćno-tlaćnih dokazuju, da nešto ima izvan nas. Okusni i temperaturni napokon ne vrijede u spoznajnom pogledu ništa: do njih stoji samo tjelesna udobnost naša.

4. O sadržajima pojedinih vrsta oćuta napose.

Da oćuti nastaju doista u duši, ne može biti sumnje prema svemu, što je doslije rećeno, ali mi već vrlo rano sadržaje njihove poćinjemo smještati na granice tijela na mjesto, gdje je podražaj dopr'o do živca, ili ih paće i preko granica tjela izmećemo u prostor, kako to biva primjerice kod vidnih i slušnih oćuta. Prema tome kaćemo, da oćućujemo studen na koži, miris u nosu, slast na jeziku, a glas, koji ćujemo, izmećemo u prostor, otkud mislimo, da su titraji zraka došli. Ta se ćinjenica zove smještanje (lokalizacija) oćuta, kad ih stavljamo na granice tijela, ili izmetanje (projekcija), izmećemo li ih izvan tijela u prostor; ali ona nije kod svih vrsta oćuta jednaka. To je i razlog, zašto glasovima nikad ne možemo tako sigurno smjer i mjesto odrediti, ili zašto ćovjek ćesto ne zna pravo naznaćiti mjesto, gdje ga boli.

U svakoj vrsti oćuta ima razlićnih sadržaja, koji kadgod saćinjavaju postupni niz kakvoća. Oćućivanje tih razlika kakvotnih nije i opet kod svih ljudi jednaka. Ima primjerice ljudi, koji i najmanje »nuance« boja još uvijek razabiraju, kojih drugi više ne oćućuju kao različne; drugi opet razabiraju i najmanje razlike glasova. Za one prve velimo da imadu fino oko, za ove druge da imadu fino uho. Pod finoćom ćutila razumijevamo osjetljivost i za neznatne kakvotne razlike. Da razmotrimo sada ponajglavnije sadržaje pojedinih oćuta.

1. Vidni oćuti. Sadržaji ove vrste su oćuti boja, koji saćinjavaju dva niza: u jednom se nalaze tako zvane boje spektra: crvena, naranćasta, žuta, zelena, modra, indigo, ljubićasta, dok se u drugom nalaze sadržaji između bijele, sive i crne boje. Razmotrimo li sadržaje prvoga niza, opazit ćemo, kako se prema kraju niza sve više približuju početnoj boji tako, te je ljubićasta boja od svih osim naranćaste najslićnija crvenoj; miješanjem pak crvene i ljubićaste dobiva se grimizna, koja upravo ćini prijelaz od ljubićaste k crvenoj. Prema tome bismo mogli geometrijski prikazati ovaj niz krućnicom ili crtom, koja se vraća k svojem u ishodištu. Drugi onaj niz pokazuje pak razlike kakvoća, koje se sve više među sobom razilaze kao pojedine toćke pravca, pak bismo mogli taj niz prikazati kao pravac, kojemu je na jednom kraju bijela boja, na drugom crna, a sredinu njegovu zaućima siva. Taj se drugi niz zove često i niz »bezbojnih« boja, jer se ćista bjeloća istovjetuje s bezbojnom svjetloćću, a potpuna crnoća s nestankom svjetlosti; ali to su samo naće mišljevine te u istinu nema ni bezbojne svjetlosti ni apsolutne tmine. Od svih boja jedne se drže osnovnima (crvena, žuta, modra; crna i bijela), dok se druge drže izvedenima iz drugih: tako zelena od modre i žute; siva od crne i bijele. Osim toga ima sva sila prijelaznih između osnovnih boja jednoga niza međusobno i opet između boja prvoga niza prema onima drugoga. Ćio sustav boja možemo sebi ovako predoćiti: uzmimo jedan osmerac i poredajmo sprektralne boje na horizontalnim bridovima njegovima, a niz »bezbojnih boja« na osi sa sivom bojom u sredini; onda možemo na površini smjestiti sve prijelaze spektralnih boja prema bijeloj i crnoj, dok će nutrinu ispuniti prijelazi tih boja prema sivoj. Kako je pak osmerac tijelo, te ima tri protege, možemo reći: vidni oćuti saćinjavaju međusobno ogranićeni niz od tri dimenzije.

Bilješka. Boje mogu biti pune ili zasićene prelazeći k crnoj boji za razliku od blijedih, koje ćine prijelaz k bijeloj boji; prijelazi k crnoj boji zovu se i ugasiti. Boje, koje u odrećenoj jaćini istodobno djelujući uzrokuju oćut

bijele boje, zovu se komplementarne. (Takvi su parovi: crvena i zelena, žuta i ljubičasta, modra i narančasta.)

Na komplementarnosti bojâ osnivaju se dvije pojave.

Ako nekoliko časaka oštro upiljimo oko u papirić žive crvene boje na svojoj podlozi, pa naglo uklonimo taj papirić, ukazat će nam se na onoj podlozi zelena boja u obliku onoga crvenoga papirića. Učinimo li isto sa žutom ili modrom bojom, ukazat će nam se ljubičasta odnosno narančasta. Ta se pojava zove sukcesivni kontrast.

Osim kakvoće ili tona boje te njihove punoće ili zasićenosti možemo na bojama raspoznati i jačinu svjetlosti. Između punoće i svjetlosti pak ovaj je snošaj: kod izvjesnoga osvjetljenja, koje nije za sve boje isto, postizavaju one svoju punoću; mijenja li se dakle svjetlost, mijenjat će se i zasićenost boje; što su svjetlije boje, više se približuju bijeloj boji, što su tamnije, više se približuju crnoj. Prirodno je, da onda mora biti i neka granica, gdje oćut kakvoće iščezava, te preostaje samo dojam svjetlosti. Na tom se osniva pojava, koju je opazio fiziolog J. Purkynje i koja se po njemu zove »Purkinjeov fenomen«. On je naime prvi upozorio na to, da je dojam bojadisanih predmeta, slika, tkanina i sl. u različno doba dana različan; za bijela dana svijetle se najviše crvene i žute boje, u tmimi pak zelene i modre, ali se lako i zamjenjuju. Ta se pojava osniva na tom, što se za normalna sunčana osvjetljenja maksimum svjetlosti nalazi u žutoj i zelenoj boji; povišuje li se osvjetljenje, tada prelazi maksimum više na stranu žute boje; crvena boja, koja normalno nema veliku svjetlost, postaje svjetlija, te se približuje sve više žutoj, a zelena prelazi k modroj boji, dok kraj velika osvjetljenja cijeli spektar ne prijeđe u bijelo. Snizuje li se osvjetljenje, pomiče se maksimum svjetlosti na stranu zelene boje, crvena i žuta boja iščezava prije zelene i modre, dok se kraj jakoga potamnjenja i opet ne izgubi osjećanje kakvoće, a preostaje samo oćut različne svjetlosti, i to postepeno sve manji po ovome redu: zeleno, modro, žuto, ljubičasto, narančasto, crveno.

Ima ljudi, koji ni pod normalnim osvjetljenjem nemaju oćuta kakvoće nego samo dojam nejednake svjetlosti; oni se zovu slijepima za boje. Malo ih ima, kod kojih je sljepoća boja potpuna, ponajviše je samo djelomična. Tako se primjerice onima, koji su slijepi za crvenu boju, čini crvena, narančasta, žuta i zelena samo kao žuta boja različne zasićenosti, a koji su slijepi za zelenu, oni razlikuju samo crveno i modro. Taj se nedostatak vida po engleskom fizičaru Johnu Daltonu zove i daltonizam. Za ustanovljenje njegovo upotrebljava se metoda izbora s pomoću vunenih pletenica ili pločica s raznobojnim slovima, pa se prema zamjenjivanju boja ili po nerazlučivanju sudi vrsta sljepoće. Stručnome istraživanju služe dakako savršenije metode. Normalno raspoznavanje boja vrlo je važno za neka zvanja, na pr. za vlakovođe kod željeznica, električnih tramvaja i sl., koji često i sami svoju anomaliju ne opažaju, jer ispravno označuju predmete oslanjajući se na iskustva, koja po opažanju normalna oka imaju svoju oznaku boje, na pr. da je trava zelena, a krv crvena. Ispitivanje normalna vida u takovim zvanjima potrebno je već i zato, što broj daltonista (slijepih za boje) nije neznatan. Uzima se da ih ima 3—4 na sto.

2. Slušni oćuti. Sadržaji slušnih oćuta dadu se podijeliti u šumove, koji nastaju od nepravilna treptanja uzduha, i glasove (to-

nove), koji nastaju od pravilnih treptaja. Oni prvi sačinjavaju jednolični skup, a proizvode ga ponajviše stvari u prirodi. Ovi drugi većinom su proizvod grla ljudskoga i glazbe te sačinjavaju niz od jedne dimenzije, u kojem se nalaze kvaliteti glasovni od »dubokih (krupnih)« do »visokih (sitnih)«. Isporedimo li glasove međusobno, opazit ćemo, da su primjerice dva c-glasa jedan s drugim srodniji nego s ijednim unutar svoje oktave, tako te se i glasovni kvaliteti u nizu približuju, ali se ne vraćaju u se kao kvaliteti boja nego se sve više uzdižu. Najzgodnije bismo ih prikazali krivuljom, koja se idući isprva po periferiji osnovke valjka uspinje po plaštu valjka sve više i više, pri čem bi slični kvaliteti različitih oktava došli jedan nad drugi (spirala). Stoga možemo po Wundtu reći, da slušni osjeti čine jednodimenzionalni niz, kojega se kvaliteti od dane visine mogu mijenjati na dvije oprečne strane: u smjeru povisivanja i u smjeru ponizivanja.

Bilješka. Svaki glas ima i određeni zvek (Klangfarbe), koji upravo čini razliku između glasova iste visine i jačine. Tako je primjerice glas iste visine drukčiji na guslama, a drukčiji na glasoviru. Po tom zveku prepoznajemo glazbalo, na kojemu je glas proizveden. I glas svakoga čovjeka ima svoj zvek, te po njemu poznajemo, koji od naših znanaca govori, ako ga i ne vidimo. Glasovi glazbala nijesu naime jednostavni. Uz svaki glas zvuče, kako je Helmholtz ustanovio, i t. zv. viši tonovi (Obertöne), koji se tako zovu, jer je broj njihovih titraja mnogokratnik titraja osnovnoga tona. Prema tome, koji viši tonovi prevladavaju, određuje se onda zvek. O tom je Helmholtz našao ovo: Ako viših tonova nema, onda nastaje dojam mekana, prazna glasa, ako ih je mnogo, čini se glas pun i snažan; prevladavaju li vrlo visoki gornji tonovi, tad se na glasu zamjećuje neka oštrina. Viši se tonovi mogu na dva načina razabrati, bilo tako, da se najprije na glazbalu udari onaj viši ton, pa se on onda pažljivim slušanjem u osnovnom tonu traži (subjektivno pojačanje), bilo tako, da se viši ton rezonatorom pojača (objektivno pojačanje). Sasvim jednostavnih tonova ne poznajemo; približno jednostavne tonove podaje glazbena viljuška.

Što se obično zvukom zove, to je sastavljeni tvor, u kojem se stopilo više jednostavnih glasova kao elemenata u jedinstven spoj. No i puni glasovi se mogu stopiti tako, da čine jedinstven dojam. Takovi skladni (harmonični) spojevi zovu se akordi. Ne spoje li se dva ili više glasova zajedno, onda je tome po Helmholtzu uzrokom, što se valovi njihovi križaju, pa na takovim čvorovima nastaju udarci, koji pobuđuju neugodan dojam, slažu li se pak valovi, to ne nastaju ti udarci, pa se onda dobiva konsonancija. Helmholtzovu teoriju o konsonanciji u najnovije doba zastupa i brani F. Krüger, u nešto modificiranom obliku prihvaća je Wundt, a pobijaju je C. Stumpf i Th. Lipps.

3. i 4. O čuti vonja i okusa. Kako su očuti vonja i okusa od malene spoznajne vrijednosti, najbolje pokazuje činjenica, što jezik za njih nema gotovo posebna nazivlja. Tako se primjerice okusi vonja zovu ili prema predmetima, koji ih uzrokuju (miris jabuke, vonj trule

jabuke, miris naranče, kamfora) ili prema njihovu utjecaju na tijelo (vonj, koji duši, draži na kašalj, osvježuje, omamljuje, gadi se). Kvaliteti dakle vonja sačinjavaju mnogolikost od više dimenzija. Ali dok je kod vonja bar osjetljivost i za vrlo malene količine plinovitih stvari velika te su i kvaliteti određeniji, kod okusa su kvaliteti neodređeni i osjetljivost slaba. Razlikovanje okusnih kvaliteta stoga je još neizvjesnije. U glavnom se luče ovi kvaliteti: slatko, gorko, kiselo, slano, a pored toga po Wundtu alkalično (lužno) kao sredina između slatkoga i slanoga, i metalično kao sredina između kiselog i slatkoga. No vjerojatno su ovi kvaliteti samo kombinacija onih prvih. Smještanje njihovo dosta je nestalno.

5. ^{ruč}Opipni i toplotni oćuti. Već je spomenuto, koju spoznajnu vrijednost imaju opipni oćuti. Ta se njihova vrijednost osniva na toćnoj lokalizaciji, kojom nadmašuju sva oćutila osim vida. Kvaliteti su im jednaki na svim mjestima koće, samo nijesu svi dijelovi koće jednako osjetljivi: najveća je osjetljivost na jeziku i prstima, a najmanja na plećima. Osjetljivost razlika mjeri se udaljenošću na koći, u kojoj dva podražaja daju još uvijek dva oćuta. Ima tako dijelova, gdje u razmaku od 2 mm još osjećamo dva uboda, ali ima i takovih (na pr. na plećima), gdje dva uboda u udaljenosti od 6 cm još ne podaju dva oćuta. Pokusi E. H. Webera iznijeli su o tom ove rezultate: na vršku jezika 1 mm, na kraju prsti 2 mm, na crvenom rubu usana 5 mm, a na obrazu 11 mm, na izvanjoj strani ruke 31 mm, na sredini pleća 68 mm. Razumije se po sebi, da ta osjetljivost nije u svih ljudi jednaka. Kolika je razlika u tom pogledu između ruke u radnika, koji se teškim poslom bavi, i ruke slijepčeve, kod kojega se po nući razvio opip! Ni u istoga oćovjeka nije ta osjetljivost svagda jednaka. Tako je mjerenjem dokazano, da umor smanjuje osjetljivost. Jednostavni pokusi za osjetljivost jesu: dotakni se prijatelja s više prsti na glavi, vratu, ruci, pa neka pogodi, s koliko si ga prsti dotakao! Toplotni oćuti sačinjavaju niz, koji od neke srednje toćke vodi na jednu stranu k studeni, a na drugu k vrućini. Ta srednja toćka zove se fiziologijska ništica, a pokazuje temperaturu, koja ne pobuđuje nikakovih oćuta. Ta toćka dakako nije nepomićna, pa je druga, kad tijelo privikne velikoj studeni, druga opet, kad privikne vrućini. Obićno se uzima kao fiziologijska ništica temperatura od 15°—16° C. Ni za temperaturu nijesu sva mjesta koće jednako osjetljiva.

Bilješke. Mišićni oćuti podaju nam svijest o cjelokupnoj gibljivosti našega tijela te nam u običnome stanju ne dolaze do svijesti niti stoje odjelito, nego se sastavljaju s opipnima, slušnima i vidnima. Zato nam u običnom životu i ne dolazi do svijesti gibanje oka, a na udar glazbe i »ne misleći« uхватimo korak. Treba li da pri gledanju naprežemo oko ili kako drukčije da se vježbamo, onda nam dolaze do svijesti i mišićni oćuti. Znatno je kod onih, da mnogo utječu na životno osjećanje, koje je cjelokupni posljedak životnih (vitalnih) oćuta. Broj je ovih posljednjih neodređen, te u običnom stanju, dok se funkcije organa tjelesnih redovito vrše, ne dolaze do svijesti, nego sastavljaju neko skupno osjećanje tjelesne jedrote, živosti, ili pak u slučaju, da su organske funkcije bilo kako spriječene, osjećanje tjelesne slaboće i neraspoloženja. Pojedince dolaze do svijesti ili u bolesnom stanju ili se javljaju kao znak organskih potreba (oćut gladi, žeđe, sekrecije) ili kao znak zadovoljenja (oćut sitosti, nespriječena dihanja). Značajno je za oćute vitalne, da je njihovo smještanje vrlo nesigurno, čemu je uzrok, što njihovi podražaji nijesu neposredno spojeni s moždanima, pa lako podražaj prijeđe s jednoga živca na više njih, po čemu onda nijesmo podobni odrediti mu mjesto. I tu dakako, kao i kod drugih oćuta, ponavljanje i vježba može dovesti do neke sigurnosti.]

3. Podražaj i oćut u snošaju.

Kako naši oćuti nastaju u povodu podražajnoga gibanja, prirodno je, da su oni tako raznovrsni, kao što je raznovrsno ovo potonje. No svako gibanje nije ipak vrsno podražiti naših živaca i pobuditi u nama oćute. Eter mora primjerice izvesti 450 bilijuna treptaja u sekundi, da ga oćutimo kao svjetlost; izvede li ih on manje — ne podražuje nam vidnoga živca. U rečenom slučaju pobuđuje eter u nama oćut crvene boje. Za oćut narančaste boje ište se 472, za oćut žute boje 526, za oćut zelene boje 589, za oćut modre boje 640, za oćut indigo boje 722, za oćut ljubičaste boje napokon 790 bilijuna treptaja u jednoj sekundi. Ako eter izvede manje od 450 ili više od 790 bilijuna treptaja u sekundi, onda ne pobuđuje više u nama oćuta vidnih. Slično vrijedi i za oćute slušne. Ako zvuk izvede manje od 16 ili više od 40.000 treptaja u sekundi, onda on ne podražuje našega uha; a svi treptaji unutar navedenih brojeva pobuđuju u nama oćute glasovne. Najniži glas, kojim se glazba služi, izvodi 40, a najviši 8000 treptaja u sekundi. Između ovih brojeva kreću se dakle tako zvani muzikalni glasovi.

Kod ostalih ćutila ne možemo tako točno naznačiti granice, gdje stanovito gibanje počinje, a gdje prestaje podraživati ih; ali da takvih granica ima, slijedi odatle, što primjerice svi plinovi i kapljevine ne pobuđuju u nama oćuta njušnih i okusnih, a tako isto što tjelesa, koja trajno tlače našu kožu, ne pobuđuju pod svaki uvjet u nama oćuta.

Iz svega toga slijedi, da ima neka početna i neka dočetna granica podražajnoga gibanja. Svako gibanje ispod one prve granice ne podražuje jošte naših živaca i ne pobuđuje u nama oćuta; svako gibanje iznad one druge granice ne podražuje više naših živaca i ne pobuđuje u nama oćuta. Razlog tomu bit će taj, što su živci u jednu ruku oporni, pak će trebati gibanje baš stanovite jaćine, da ih podraži; a u drugu ruku bit će i ta podražljivost ogranićena, pa se poslije stanovita stupnja ne će dati pojaćati. Koliko ipak živćani podražaji stoje unutar spomenutih granica — bit će oni svakako u snošaju s oćutima; to jest, do njihove jaćine stajat će i jaćina ovih potonjih.

Pita se sada: raste li jaćina oćuta upravo s jaćinom podražaja ili ne raste? Na prvi mah bi se doista ćinilo, da biva ono prvo. Ako svijeći, koja gori, dodamo drugu i tim podražaj podvostrućimo — mislio bi ćovjek, da ćemo podvostrućiti i vidni oćut ili pravije njegovu jaćinu. Ako prema struni stanovita glasa udesimo još dvije strune, pak na njima istodobno izvedemo glas i time podražaj potrostrućimo — rekao bi ćovjek, da ćemo potrostrućiti i jaćinu slušnoga oćuta. Ako na dlan metnemo utez stanovite težine, pak mu dodamo još tri jednaka uteza i tim podražaj poćetverostrućimo — mislio bi ćovjek, da ćemo poćetverostrućiti i jaćinu tlaćnoga oćuta. Ukratko, nama se ćini, da jaćina oćuta raste jednako s jaćinom podražaja, pak po tome da svaku i najmanju razliku podražajnu primamo.

No to je krivo. Iskustvo pokazuje, da se podražaj mora baš za stanovitu jaćinu pojaćati, da mu razliku naprama predašnjjoj jaćini oćutimo. Evo tomu dokaza. Ako na nebu potražimo dvije zvijezde, kojih se podražajna razlika još donekle razbira, te ih motrimo na sivo staklo, koje tek trećinu svijetla propušta — slutili bismo doista, da im razlike ne ćemo više opažati. No doskora se uvjeravamo, da je protivno istina. Ili ako tko po kovnoj ploći udara kladivcem tako, da u neposrednoj blizini razliku između udaraca još donekle sigurno razbiramo — onda ćemo iz dalćine, u kojoj se udarci prićinjavu stoput slabiji, ipak još uvijek njihovu razliku opažati. Ili ako utezu nekom moramo dodati drugi od jedne trećine težine, da možemo oćutjeti razliku tlaka sadanjega naprama predašnjemu — onda utezu od dvostruke težine moramo dodati utez od dvije trećine, a utezu od trostruke težine utez od tri trećine njegove težine, da razliku sadanjega tlaka naprama predašnjemu možemo razabrati. No strućnjacima je pošlo za rukom odrediti, za koliko mora podražaj porasti prema predašnjjoj jaćini, da uzmognemo oćutjeti razliku oćutnu, pa se pokazalo, da je ta relativna mjera za

Walter Reiche'ss. r. 1860

St. 1860. 1861. 1862. 1863. 1864. 1865. 1866. 1867. 1868. 1869. 1870. 1871. 1872. 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. 1878. 1879. 1880. 1881. 1882. 1883. 1884. 1885. 1886. 1887. 1888. 1889. 1890. 1891. 1892. 1893. 1894. 1895. 1896. 1897. 1898. 1899. 1900.

*podražaj mora imati stovnjito trajanje
da samostalno a. nesmanji miti pre dugo
trajati.*

pojedine vrste očuta stalna olina. Kod vidnih očuta mora se podražaj pojačati za $\frac{1}{100}$, kod slušnih i tačnih za $\frac{1}{3}$, kod mišičnih za $\frac{1}{4}$, da opazimo razliku između predašnjega i sadašnjega očuta; kod očuta toplotnih možemo s velikom pažnjom razabrati razliku od $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{6}$ stupnja po Réaumuru. Prirast podražaja dakle, koji ima da proizvede razliku oćutnu, treba da je to manji, što je manji nazoćni podražaj, a što je nazoćni podražaj veći, to je i veći prirast potreban, da nastane razlika očuta. Uzmimo sada primjerice, da nam na kožu tlaći utez od 1 kg ili jednostavnosti radi recimo od $\frac{3}{3}$ kg. Da uzmogne nastati prva oćutna razlika (O_1), treba prema onome, što je gore spomenuto za tlaćne oćute, nazoćni podražaj povisiti za $\frac{1}{3}$, dakle na $\frac{4}{3}$ kg; da uzmogne i opet druga osjetljiva razlika (O_2) nastati, potrebno je podražaj od $\frac{4}{3}$ kg opet za $\frac{1}{3}$ povisiti, dakle $\frac{4}{3} + \frac{1}{3} \cdot \frac{4}{3}$, što iznosi $\frac{16}{9}$ kg; da uzmogne nastati treća osjetljiva razlika, treba podražaj od $\frac{16}{9}$ kg povisiti opet za $\frac{1}{3}$, dakle $\frac{16}{9} + \frac{1}{3} \cdot \frac{16}{9}$, što iznosi $\frac{64}{27}$ kg; četvrta će osjetljiva razlika nastati, kađ podražaj od $\frac{64}{27}$ naraste na $\frac{64}{27} + \frac{1}{3} \cdot \frac{64}{27}$, što iznosi $\frac{256}{81}$ kg. Tako je dakle

osjetnoj razlici	prvoj	O_1	odgovarao	podražaj	$\frac{4}{3}$.
"	"	drugo	O_2	"	" $\frac{16}{9}$.
"	"	trećoj	O_3	"	" $\frac{64}{27}$.
"	"	četvrtoj	O_4	"	" $\frac{256}{81}$.

ili osjetljive razlike odnosile bi se prema podražajima u omjeru

$$O_1 : O_2 : O_3 : O_4 \dots = \frac{4}{3} : \frac{16}{9} : \frac{64}{27} : \frac{256}{81} \dots$$

ili što je isto

$$O_1 : O_2 : O_3 : O_4 \dots = (\frac{4}{3})^1 : (\frac{4}{3})^2 : (\frac{4}{3})^3 : (\frac{4}{3})^4 \dots$$

Dok su dakle oćuti rasli kao $O_1, O_2, O_3, O_4 \dots$, rasli su podražaji u geometrijskoj progresiji $(\frac{4}{3})^1, (\frac{4}{3})^2, (\frac{4}{3})^3, (\frac{4}{3})^4, \dots$

Odatle oćito slijedi, da podražajne jaćine moraju rasti u geometrijskom razmjeru, ako treba da im razliku oćutimo. Ili drugim rijećima: razlike između podražaja ne opažamo, ako im razmjerje geometrijski ne promijenimo.

Tu psihofizićku činjenicu utvrdio je ispitivanjem taćno-tlaćnih oćuta fiziolog Weber, a upotpunio ju je ispitivanjem ostalih oćuta psihofizik Fechner; zato nosi u znanosti ime zakona Weber-Fechnerova. Matematićki izrećen glasi psihofizićki zakon ovako: dok podražajne jaćine rastu geometrijskom progresijom, rastu jaćine oćuta tek progresijom

*prirast je stovno uzgrednosti ili
nengrednosti kađ svehog osjet*

simultani kontrast *Negative Weckbild*
 I. kontrast napetosti *negative susjedna slike*
 II. kontrast boja *positive* 37
 30⁰ u p. k. v. r.

aritmetičkom. Uzmemo li pak na um, da su u geometrijskoj progresiji $(\frac{1}{3})^1$, $(\frac{1}{3})^2$, $(\frac{1}{3})^3$, $(\frac{1}{3})^0$... eksponenti 1, 2, 3, 4... logaritmi prema bazi $\frac{1}{3}$, reći ćemo, da razlike jačine očuta O_1, O_2, O_3, O_4 rastu proporcionalno logaritmima podražaja. Ili ukratko: jačine očuta su proporcionalne logaritmima podražaja.

Bilješka. Početna podražajna granica nije nipošto stalna olin, nego stoji do razlikosti čutilnoga ustrojstva i napetosti pažnje. Kod ljudi primjerice, koji gluhnu, stoje mnogi zvuci ispred početne granice, dok su oni kod ljudi zdrava sluha već unutar podražajne ljestve. Ako smo živo u nekim poslovima zabavljeni, ne čujemo, da nam muha po licu lazi; a inače to odmah osjetimo. Ali ni dočetna podražajna granica nije određena olin, nego stoji također do spomenutih prilika. Slabo oko primjerice zablještuje svjetlost, koju zdravo oko lako trpi. U snu ne čujemo često grmljavine, koju bismo na javi odmah zamijetili.

Koliko je početna granica ovisna o tjelesnom ustrojstvu, smatramo vriednost najmanjega podražaja mjerom osjetljivosti ili oštrine čutila. Što je manji podražaj, koji upravo još pobuđuje oćut, to je veća dakako oštrina oka, uha i ostalih čutila. Prema tome kaćemo: osjetljivost stoji u obrnutom omjeru s početnom granicom, a vrijedi to jednako za jaćinu kao i za kakvoću osjeta. Istraćivanje te početne granice iziskuje mnogo truda i opreza, da se uklone sve zapreke i slućajni utjecaji, koji je povisuju, kako bi se dobila doista najmanja podražajna vriednost. Vršu se pak ponajviše po metodi minimalnih promjena, uzlazeći od podražaja, koji još ne pobuđuje oćuta, ili pak silazeći od podražaja, koji stoji iznad granice, do one toćke, gdje jedva još izaziva oćut. Za opipne oćute slući primjerice u tu svrhu Freyov esteziometar. To je mala sprava, koja je sastavljena od drćala, iz kojega se kao kod pomićne olovke daje izvući i opet u nj uvući vlas, a na mjerilu se moće ćitati, koliko je izvućena; kako je pak svojstvo vlasi, da se od ćasa, kad se poćne svijati, njećin tlak ne mijenja, imademo za svaku velićinu stalni (konstantni) pritisak, pa moćemo po metodi minimalnih promjena odrediti donju granicu za opipne oćute. Hoćemo li da istraćujemo granicu za sluh, onda se slućimo aparatom, koji se zove fonometar za pad (Fallphonometer), a moćemo njim malu kuglicu od slonove kosti pućtati s različne visine da pada na ploćice od ebanovine, te mjereci snagu zvuka odrediti najmanji podražaj. Slićno se postupa i kod drugih čutila, svagda s primjerenim aparatima. Na taj se naćin naćlo, da donju granicu za opip na najosjetljivijem mjestu prsta, na bobicama, prikazuje tlak od 0.005—0.015 gr., a ta se vriednost procjenjuje po prilici na $\frac{1}{10,000}$ erga. Pa ipak osjetljivost koće daleko zaostaje za osjetljivoću uha, kojoj bi odgovarao podražaj od $\frac{1}{10,000,000}$ erga, ili za osjetljivoću oka, kojoj bi odgovarao podražaj od $\frac{1}{100,000,000}$ erga. Na taj se naćin moće odrediti i kvalitativna poćetna granica. Za oćute boja uzima se u tu svrhu t. zv. Marćeov vrtuljak; to je aparat, kojim se moće okrugla ploća sive boje tako okretati, da joj se po volji doda željeni sektor druge koje na pr. crvene ili ćute boje. Onda se moće ustanoviti, kod koje se mnoćine primijećane boje opaća na sivoj ploći, kad je u velikoj kretnji, trag one boje.

slipka pjeća glunder Fleck
 se na ovom mjestu goće videti sivo
 ulazi u sluh dupljicu

No kako svakome oćutu ne odgovara samo jedna podražajna jaćina, nego izvjesni podražajni razmak, te svaka jaćina ili kakvoća u tom razmaku izaziva isti oćut, mođe se postaviti pitanje, za koliko je u kojem slućaju potrebno promijeniti podražaj, da se zamijeti razlika. U tu se svrhu uzme neki podražaj kao normalan, a drugi, koji se daje varirati, mijenja se dotle, dok se — polazeći od jednakosti — ne dođe do toćke, na kojoj se dojmovi njihovi upravo razilaze. Velićina potrebne razlike oznaćuje onda osjetljivost za razlikovanje ili, drugim rijećima, podaje mjeru za finoću ćutila. Pokušima se primjerice ustanovilo, da je u srednjem polođaju glasovne ljestvice već $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{5}$ titraja dovoljna, da se oćuti razlika, fino će dakle uho već razabrati razliku izmeću glasa od 400 i onoga od 400.2 titraja. Dobrovoljski je ustanovio osjetljivost za razlike kod pojedinih boja i našao je, da je ona najveća za žutu boju, onda redom sve manja za modru, zelenu i crvenu.

Razmak od poćetne do doćetne granice oznaćuje opseg osjetljivosti. Što je dakako doćetna granica viša, to je opseg veći, stoga se i kađe: opseg osjetljivosti upravno je razmjernan s visinom podražaja, koji još izaziva oćut. U tom, što ima granica, do koje nas izvanji svijet jošte ne podražuje, i opet granica, preko koje nas on više ne podražuje, nazrijevamo svrsi shodnu (teolgijsku) uredbu našega tijela. Ono prvo nas pošteđuje od množine podražaja, koji bi nam u radu smetali; ovo drugo opet od množine bolova, kojima bismo prije vremena podlegli.

6. Ćutilna ćuvstva.

Kad smo rekli, da kod oćuta treba razlikovati sadržaj, jaćinu i prićut, onda nijesmo istodobno mislili reći, da su te strane oćuta jednako bitne. Svaki oćut ima doista i svoj prićut, koji ikušavamo kao ugodu ili neugodu; ali ta stanja nijesu oćutu tako stalna, kao što mu je stalan neki sadržaj i neka jaćina. Mi oćućujemo trajno bjelinu papira, zvuk zvona, miris ruđe, kiselinu octa, toplinu sunca... ali ti su nam oćuti danas ugodni, a sutra mođa neugodni. Dok dakle oćut po sadržaju i jaćini ostaje isti, mijenja se on po prićutu svome. To je razlog, zašto smo prinuđeni smatrati prićute posebnim stanjima duše i nadjenuti im posebno ime. Mi ćemo naime prićute zvati ćutilnim ćuvstvima. Znaćajna strana tih ćuvstava jest, da se kreću izmeću opreka ugone i neugode.

No ako su ćutilna ćuvstva i posebna stanja duše, ipak su oćutima tako uvjetovana, da se potonji imadu smatrati nužnim pretećama njihovim.

Ćutilna ćuvstva stoje iznajprije do jaćine oćuta. Ako je jaćina svjetlosti, zvuka, mirisa, topline... umjerena, onda pobuđuje u nama ćuvstva ugone; poćne li pak ona rasti, onda

pobudi u nama čuvstva neugode. Bude li jačina oćuta prekomjerna, može u nama uzrokovati i bol. S obzirom na jačinu oćuta upamtiti nam je dakle, da ugodna neko vrijeme raste s jačinom podražaja, a onda stane padati i prelazi u neugodu tako, da postaje nesnošljivom.

Dalje stoje ćutilna čuvstva do sadržaja oćuta. Skladno troglasje ponajviše nam je ugodno, a neskladno obrnuto neugodno; miris ružin obićno nam je ugodan, a vonj gnjilooće obrnuto neugodan. U tom pogledu ipak su velike razlike između oćuta. Oćute tako zvanih nižih ćutila prate — kako je već jednom istaknuto — obićno jaki prićuti, a po tome i živa ćutilna čuvstva. Njušnjim i okusnim oćutima primjerice ne iskušavamo gotovo drugo no ugodu ili neugodu; a taćno-tlačnim, temperaturnim, mišićnim i tjelesnim oćutima isto tako. Kod potonjih preteže paće bol, zašto smo sebi obićno i više svijesni o bolesti, nego o zdravlju našega tijela. Oćuti viših ćutila istina nijesu bez ćutilnih ćuvstava, ali se razlika ovih ne istiće kod rećenih oćuta taćo živo. Srednji glasovi skale i srednje boje spektra zato su nam većinom ugodne. Više kolebamo, kad nam je odrediti glasove i boje, što su bliće granicama njihovih ljestava. U tom slućaju slućimo se zato rijećima prenesena smisla. Tako velimo, da nas duboki glasovi ćine ozbiljnima, a visoki veselima; crvene boje da nas uzrujavaju, a modre da nas umiruju. Čuvstva, koja prate vidne i slućne oćute, nijesu po tome sasvim ćutilne naravi, nego su u neku ruku oduhovljena.

Napokon stoje ćutilna čuvstva i do osebina ljudi. Ista boja, koja je jednomu ugodna, drugomu je neugodna; isti glas, koji je jednomu mio, drugomu je nesnosan; isti miris, koji je jednomu poćudan, drugomu je nepoćudan. Vrijedi to za sve vrste oćuta uopće, a za oćute okusne napose. Odatle je valjda i nastala ona rećenica: *de gustibus non est disputandum*.

Bilješka. Ćutilna čuvstva imadu dvojaku vrijednost. Ponajprije nam otkrivaju novo svojstvo duće naše, po kojemu smo vrsni sve oćute pratiti ćuvstvima; a zatim nas upućuju u to, što nam je ugodno što li neugodno. Ugodno nam je ono, što nam živce umjereno podražuje, a neugodno nam je protivno od toga. Prema tome treba da udesimo i svoj tjelesni život. — Inaće se ćutilna čuvstva ne dadu usavršiti. Od neugode stanovita okusa ne može se ništa bolje učiniti, a zubnoj boli nijesmo vrsni podati nov oblik. Mi možemo samo jedno ćuvstvo zamijeniti drugim. Ako stanovito ćutilno ćuvstvo dugo potraje, onda ono otupi poput oćuta i nućno ustupa mjesto drugomu. Tom izmjenom ćuvstava učimo nehćotice razlikovati stupnjeve ugone i neugode, slasti i boli. Bućući pak da ugodna i slast lako postaju žudnjom, a

žudnje opet budu lako na štetu duševnoga i tjelesnoga napretka, treba da odgojitelji izrana udešavaju životne prilike djetinje tako, da mu one samo umjereno ćutila podražuju.

Oćuti su jasnim dokazom, da izvanji svijet djeluje na dušu. Posrednici su toga djelovanja živci, koji se po tijelu rasprostiru, ovdje izvanje podražaje primaju, pak ih onda prenose u možđane, gdje se i sami sastaju. Radnja tih živaca po tome je centripetalna, a posljedak joj je oćut. Zato rećene živce zovemo oćutnima ili senzitivnima. No ima i živaca, koji svoje podražaje primaju u možđanima, otkale sami istjeću, pak ih onda prenose u mišice, u kojima se rasprostiru. Kako su pak mišice pripete uz kostur, a njihova svojstva su stezanje i rastezanje — naravno je, da se kostur nakon saopćena podražaja giba. Radnja tih živaca po tome je centrifugalna, a posljedak joj je kretnja. Zato te živce zovemo kretnima ili motorima.

Kretnje su tako rane pojave u tijelu kao što su oćuti rane pojave u duši. Dijete izvodi neku kretnju već u utrobi majćinoj, a poslije diže ruke, raširuje prste i pruža noge. Kada plaće, miće dušnikom; a kad mu svjetlost smeta, zatvori oći. Ukratko: dijete giba trajno svojim tijelom. Pritom ipak ono niti zna razloge kretnjama, niti ima nakane, da ih izvodi — kao što to biva kod odrasla ćovjeka, kad hoće da se u postelji uspravi ili da gromko poviće. U potonjem je slućaju oćito volja, koja podražuje motorni živac, a taj saopćuje podražaj mišićama i potiće ih, da izvedu kretnju. Djetinje su prve kretnje nehotićne.

Pita se, kako da te nehotićne kretnje protumaćimo? Evo kako. Iskustvo pokazuje, da su djeća mnogo podražljivija od odraslih ljudi; kad im zato hladan uzduh podraži dušnik, odmah kašlju; a kad im malo pritisne glad, odmah se trzaju. Budući da su tako i najneznatniji podražaji dovoljni, da uzroće u djetetu kretnje, prinuđeni smo uzeti, da je naše tijelo uopće tako ustrojeno, da na svaki podražaj slijedi kretnja kao odgovor na pitanje. Zato i govorimo o refleksnim kretnjama, ćime mislimo reći, da su kao odsijevanje (refleksija) podražaja. To je pak moguće samo tako, da podražaj živca oćutnika, kad stigne u možđane ili u hrptenjaću, prijeđe ovdje na živac kretnik.

Ovakove se kretnje zbivaju bez naše volje, a i do svijesti nam dolaze tek naknadno, bilo u povodu mišićnih oćuta, koji s kretnjom nastaju, bilo na osnovi vidnih oćuta, kojima kretnju zamjećujemo. Kad nam primjerice naglo pred oći dođe kakav predmet i tako blizu,

da se oko ne može njemu priljubiti, onda sklapamo kapke, ili ako prebacimo jednu nogu preko druge pa na izvjesnom mjestu ispod kosti-čašice (patella) udarimo ravnalom, trgnut će se prebačena noga (t. zv. patelarni refleks). U prvom je slučaju podražaj s vidnoga prešao neposredno na živac za očni pokret (nervus oculomotorius), u drugom slučaju zbio se prijelaz sa živca oćutnika na živac kretnik već u hrptenjači.

Prelazi li podražaj kroz sivu možđansku koru, onda nastaje kretnja sa sviješću. Stoga i držimo, da su uopće svijesni događaji vezani na velikomožđansku koru. Ondje je konačna stanica oćutnih živaca i ishodišna postaja kretnih živaca. Kako je poznato, veliki je mozak dubokim uzdužnim zarezom razdijeljen u dvije pole, koje se među sobom vezane t. zv. gredom. Površina mozga pokazuje velik broj nabora; što je više tih nabora i što su dublje jame među njima, to je i površina možđanske kore veća. Njezina je veličina razmjerno prema veličini mozga prilično znatna, kod odrasla muškarca oko 2300 cm², što odgovara otprilike osmerostrukoj površini stranice ove knjige. Svaka se možđanska pola dijeli u četiri polja: u čeonu, tjemenu, sljepooćnu i zatiljni režanj. Kora, što obavlja veliki mozak, sastavljena je od sive tvari, a debela je 3—4 mm, pa kako se u različnim poljima njezinim završuju pojedini živci, tako se onda na ta polja odnose i pojedine funkcije. U tom smislu govorimo o možđanskoj lokalizaciji senzornih i motornih funkcija i o njihovim možđanskim središtima. Ta su središta po Wundtu ova: a) senzorno središte za vid nalazi se u zatiljnom režnju, za sluh u sljepooćnom režnju ondje, gdje se nabori njegovi spuštaju u Silvijeju jamu, za okus u tjemenu režnju; manje pouzdano je središte za okus i njuh, ali se po anatomskom sastavu može uzeti, da se njušno središte nalazi na dnu sljepooćnoga režnja, a negdje u blizini njegovo bit će središte za okus; b) motoričko središte podudara se u glavnom sa senzoričkim središtem za opip. Osim ovih važna su još središta za govor, koji ima dva, i to senzoričko ili Wernickeovo, koje se nalazi u blizini slušnoga središta, a služi razumijevanju riječi, i motoričko ili Brocaovo, koje se nalazi u stražnjoj trećini prvoga čeonoga zavoja iznad Silvijeve jame. Bude li prvo središte ozlijeđeno, onda čovjek čuje riječ i može je izgovoriti, ali je ne razumije, bude li ozlijeđeno drugo središte, onda čuje i razumije, što mu se govori, ali ne može riječ izgovoriti. Značajno je, da se govorna središta nalaze samo na jednoj možđanskoj poli, i to kod dešnjaka lijevo, a kod ljevaka desno. Uzrok ovome jednostranom razvoju nije još sigurno objašnjen. Da bi se unaprijedio razvoj senzornoga i motornoga središta na oba-

dvije strane mozga, opravdano se preporučuje vježbanje obiju ruku podjednako (amfidekstrija).

Bilješka. Refleksne su kretnje, o kojima je bio govor, pretežito fiziološke prirode, jer one mogu, ali ne moraju biti duši dojavljene. To je i razlog, zašto ih može izvoditi čovjek, komu je netom odrubljena glava. Da pak za rečene kretnje može doznati i duša, potječe odatle, što je podražaj, koji je podoban uzrokovati kretnju — podoban također pobuditi u nama i oćut. Zato je uopće dopušteno tvrditi, da su kretnje u svezi s oćutima.

Baš poradi te činjenice možemo se poslužiti kretnjama, da odvratimo pogibao, koja nam možda prijeti. Tako zatvoramo oči, kad mislimo, da će nam što u njih pasti, i prigibamo se, kad nam se čini, da se što ruši. Zanimljivo je da i podražaji, kojima i ne postajemo svijesni, uzrokuju takve kretnje. Ako čovjeka, koji spava, pošakljamo, segnut će za mjestom, gdje smo to učinili; ako li mu malko raskrijemo noge, onda će ih zgrčiti. Ta činjenica dokazuje nepobitno, da je naše tijelo uređeno sasvim prema svrsi; jer ono nespješno i mehanički vrši sve kretnje kako treba.

Taj tjelesni mehanizam ima još jednu osobinu. Prve kretnje naše nijesu obično spretne, a što češće ih izvodimo, to spretnijima postaju. Po tome se očito kretnje trajno usavršuju i omogućuju onda složenije pojave kao što su: hodanje, trčanje, plesanje i radnje s rukama i prstima. U tim kretnjama uvježba se tijelo prije negoli se razvije volja; a kad se ona razvije, pokorava se rečeni mehanizam njezinim zapovijedima.

DRUGI DIO.

Niže duševne tvorine.

1. Oćut i pomisao.

Oćuti su svijesna duševna stanja, koja nastaju tim, što se izvanji svijet doima naših ćutila. Prema tome imamo vidni oćut dotle, dok nam svjetlost podražuje oko; a slušni oćut dotle, dok nam zvuk podražuje uho. Naši oćuti stoje dakle do podražaja. Ako oko zatvorimo i uho začepimo ili se inače uklonimo podraživanju, onda nemamo ni oćuta, koji tomu izvanjemu dojmju odgovaraju.

No s oćutima ne prestaju i sadržaji njihovi. Njih i dalje pridržavamo u duši, pa smo ih vrsni i poslije p o mišljati. Tako još danas pomišljam sadržaj oćuta, što sam ga imao, kad sam prvi put vidio elektrićnu svjetlost; a pomišljam i sadržaj oćuta, što sam ga iskusio, kad sam prvi put ćuó grunuti top. Na isti naćin možemo pomišljati sadržaje oćuta, što smo ih imali, kad smo što vonjali ili kušali, pipali ili dizali — dakle ukratko ćutilima poimali.

Takvo duševno stanje, evo, koje je nekoć bilo skopćano s podražajem, zove se pomisao. Imamo li u kojem ćasu oćut ili pomisao, znamo dakle po tome, što u prvom slućaju još i podražaj traje, dok je u drugom slućaju već prestao. Možemo uopće oćućivati samo što je nazoćno, a pomišljati tako nazoćno kao i nenazoćno. Nazoćnim pak zovemo i najdalje, ako nam ćutila jošte svijesno podražuje; a nenazoćnim i najbliže, ako nam ih svijesno više ne podražuje. Prema tome su za nas nazoćna i nebeska tjelesa, dok ih vidimo, i seosko zvonće, dok ga ćujemo; a zadubemo li se u knjigu, onda je za nas neznazoćna i ura, koja na stijeni bje, i ostali predmeti, koji nas u sobi okružuju.

To su zajedno i razlozi, zašto su oćuti življa duševna stanja negoli pomisli. Pomisao o munji nije svijetla, a o gromu ne tutnji; pomisao o oćtu nije kisela, a o kolonjskoj

vodi ne miriše; pomisao o kamenu nije tvrda, a o grču ne boli. Inače su pomisli jednako mnogobrojne kao što su mnogobrojni i oćuti — samo su oni nužne preteče pomisli.

Bilješka. Pojam pomisli širi je od pojma oćuta, jer je svaki oćut ipak i pomisao, a svaka pomisao ne mora biti istodobno i oćut. Oćuti su v a z d a svijesna stanja duše; jer nesvijesni — pak po tom neoćučeni oćuti — bili bi protivuriječni. Pomisli obrnuto mogu biti i nesvijesne, pak po tome nepomišljane. Takove su onda, kad nijesu baš u duši nazočne. Da je neoćućen oćut protivuriječan, a nepomišljana pomisao da nije, potječe odatle, što je kod oćuta moguće, da se više ne vrati, dok se to za pomisao ne može tvrditi. Ako oslijepim ili oglušim, prestaju zauvijek oćuti bojâ i glasova; no pomisli o njima mogu u svako doba imati, ako mi i nijesu u taj čas upravo na pameti.

Ono, što oćućujemo i pomišljamo, držimo za svojstva izvanjih predmeta i pojava; zato se kod naznake njihove služimo pridjevima. Prema tome govorimo: Snijeg je bijel, zlato je zvonko, jagoda je slatka. Svaki takav pridjev pokazuje, da neki predmet na stanovit način podražuje baš stanovito ćutilo naše.

No rijetko podražuju predmeti jedno samo ćutilo; gotovo redovno podražuju više njih. Zato smo često prinuđeni govoriti: Snijeg je bijel, mekan, studen i lagan... zlato je zvonko, sjajno, glatko i teško... jagoda je slatka, crvena, mirišljiva i hrapava. U takvom slučaju pobuđuje u nama svaki predmet više oćuta ili pomisli, kojima se onda pomišljamo. To pomišljanje savršenije je od prvanjega, jer dok ono obuhvaća tek jedno svojstvo stanovita predmeta, obuhvaća ovo množinu njih. Stoga i treba, da mu drugo ime nadjenemo. Budući da oko ćutilnom poimanju najviše vrijedi, zovemo pomišljanje, koje mnogo svojstava obuhvata, predodžavanjem; a posebne skupine od ovih potonjih zovemo predodžbama. Red je, da njihov postanak protumačimo.

2. Predodžbe.

I dijete u kolijevci oćućuje i pomišlja. Ono primjerice vidi svjetlost, što ju je majka u sobu donijela, i čuje glas, kojim ona prema njemu govori. Ali da svjetlost potječe od svijeće, a glas od majčina grla — toga dijete ne zna; a tako isto ne zna ono, da svjetlost vidi o k o m, a glas da čuje u h o m. To drugim riječima znači: dijete ne zna još za uzroke svojih oćuta, ili: uzroci nijesu sadržani već u njegovim oćutima.

Dosta rano ipak opažamo, da dijete i uzrocima ulazi nekako u trag. Biva to onda, kad ono svoje oćute počinje smještati u određene česti tijela svoga ili pače još dalje u izvanje predmete. Prema tome

dijete i kasnije govori: Ja vidim okom crveni stol, ja čujem uhom zvonko zvono, ja pipam prstima hrapavo drvo ili opet: mene boli zub, meni šumi glava, mene tišti želudac... Tu se nužno nameće pitanje: kako dolazi čovjek do toga, da konačno zna i veli: da vidi crveni stol, da čuje zvonko zvono, da pipa hrapavo drvo, kad on u prvom slučaju oćućuje tek određenu boju, u drugom određeni glas, u trećem određenu tvrdinu? Ili drugim riječima: kako dolazi čovjek do toga, da oćute, koji su jedino unutrašnja stanja njegova, odbija na podražena ćutila i dalje na vanjštinu te ih onda smatra svojstvima određenih predmeta?

U čitavom postupku tome stalno je ovo. Svaki oćut mora da se jednom tako živo istakne, da nam se prićini osamljenim (izoliranim), te smo u tom ćasu prisiljeni pomišljati ga pod odrećenim oblikom. Odlućen tim od ostalih unutrašnjih stanja izgubi on tako reći svoj oslon, i mi ga smještamo (lokaliziramo) u koji izvanji predmet. Biva to po svoj prilici zato, što smo sebi izvanjem svijetu prije svijesni negoli svojoj duši. Prema tome pomišljamo bol u zubu, glavi i želucu, zvonkost u zlatu, srebru i željezu, vonj u ruži, jagodi ili kolonjskoj vodi...

Treba priznati, da taj tumać nedostaje — nedostaje zato, što ima pogriješku cirkula. Mi smo radi da s pomoću unutrašnjih stanja protumaćimo izvanji svijet, a pri tom de facto već uzimamo, da on postoji. Te pogriješke nijesmo vrsni ukloniti. Razlog je tomu taj, što se smještanje (lokalizacija) unutrašnjih stanja zbiva u doba, gdje ga jošte ne možemo i ne umijemo promatrati. Stoga i treba, da se zadovoljimo mnijenjem, da je smještanje našoj duši prirodno, a priroda njegova takva, da izvanji svijet sebi nužno pomišljamo prestornim.

Ta ćinjenica i jest, koja nas ovdje u prvom redu zanima. Izvanji bi se svijet po jednomu oćutu uza sve smještanje mogao prićinjati tekar punktualnim; po množini njih mora pak da se prićinja ekstenzivnim. Tu se k jednostavnim stanjima duše oćito pridružuje nešto, ćesa isprvice u sebi ne imadu. Taj prirast nas i nuka, da skupine od oćuta ili pomisli zovemo predodžbama. Njima ne pomišljamo samo jedno izvanje svojstvo nego ćitavu množinu njih. Kako su te zajednice od svojstava manje više stalne, dajemo im takoděr stalna imena. Prema tome kažemo jednoj majka, drugoj kolijevka, trećoj stol, ćetvrttoj pas... ćime mislimo odmah i reći, da je svaka po svojstvima odrećena, a po prostoru ogra-

ničena. Ukratko: predodžbama pomišljamo određene predmete.

Bilješka. Da određene predmete ne pomišljamo vazda u s istim ni s potpunim brojem svojstava — gotovo se od sebe razumije. Dijete primjerice opaža, da pas ima glavu, trup, noge i rep... ali kakve mu je gubica, koliko zuba i kakve li noge ima... o tom ne postaje odmah svijesno. Tako isto opaža dijete, da je kuća zidana, da ima krov, prozore i vrata... ali kakve su vrste ti dijelovi kuće, koliko li ih ima... doznaje mnogo kasnije. Odatle očito slijedi, da se predodžbe usavršuju, to jest s obzirom na očute upotpunjuju. Tako usavršene predodžbe zovu neki zorovima. No budući da se ne da odrediti granica, gdje prestaje predodžba, a gdje se počinje zor, i budući da ovaj potonji ostaje ipak predodžbom, nema razloga braniti takovo razlikovanje.

Bitnije je, da ne smetnemo s uma najznačajniju stranu predodžbi. Mi prije svega mislimo, da predodžbama poimamo i shvaćamo doista izvanje predmete, koji u prostoru zapremaju određeno mjesto; a zatim da su ti predmeti i sami dijelovi rečena prostora, te da po tom imadu neku dužinu, širinu i dublinu. To mišljenje podupiru navlastito dva čutila: oko i koža. Prema tome i govorimo: vidimo, da je ploča duga, široka i debela; cutimo, da je papir tanak, mekan i lak. Vidne i tačno-tlačne očute smještamo dakle redovno u vanjštinu te tim stvaramo predodžbe o njezinim prostornim oblicima. Ovo potonje biva rijetko kod očuta slušnih, njušnih i okusnih. Mi istina velimo: zvono zveči, ruža miriše, jagoda je slatka... ali pritom iskušane očute smještamo u predmete, kojima već prije po vidnim i opipnim osjećajima odrečismo mjesto u prostoru. Ostaje dakle, da su vidni i opipni osjećaji osnov predodžbama o prostoru, koje nam je sada поближе razmotriti.

3. Predodžbe o prostoru.

Rekli smo, da nam oko i koža najviše pomažu pri stvaranju predodžbi o prostoru. Na podražaje tih čutila ipak odgovara duša također samo osjećajima, koji ne imadu dužine, širine ni dubine, dakle uopće nikakove prostorne oznake. Unatoč toj nepobitnoj činjenici velimo, da u taj čas primjerice osjećujemo zelenilo stabla, koje ima gornji i donji, desni i lijevi, prednji i stražnji dio. Pita se, kako da sebi to protumačimo?

Jedni će ovako. Svjetlobne zrake stabla udaraju na očnu retinu i stvaraju ondje njegovu sliku, koje dijelovi odgovaraju tako dijelovima izvanjega predmeta, da je on u oku sasvim vjerno ocrtan. No tim nam nije pomoženo. Slika na retini — ma i kako mala — čutilni je, pa potom jošte prostorni zastupnik izvanjega predmeta; a naše osjećivanje

njezinih dijelova nije nipošto prostorno. Pita se dakle još uvijek: kako dolazimo do toga, da izvanje prostorne predmete poimamo?

Na to će drugi ovako. Naša je duša sama biće prostorno, a slika na retini prijede u nju i ocrta se takvom geometrijskom pravilnosti, da se njihove točke potpuno podudaraju. No tim nam također nije pomoženo. Po tome tumaču morale bi biti predodžbe o pojedinim listovima stabla u duši onako porazmještene, kao što su oni sami porazmješteni na stablu, — o tom pak mi doista ništa ne znamo. Predodžba o listu, koji desno visi, ne nalazi se desno od predodžbe o listu, koji lijevo visi; nego predočavanje, koje o sebi nikakvih prostornih svojstava nema, prikazuje nam oba lista naprosto tako, kao da jedan visi lijevo, a drugi desno.

Sad bismo morali iznovice pitati: kako dolazi duša do toga, da izvanji svijét pomišlja prostornim poređajem, gdje njezina stanja očito nijesu prostorno poređana? No na to ne možemo nikako odgovoriti. Mi treba da se zadovoljimo nazorom, što ga već gore istakosmo, da je duši našoj prirodeno: pomišljati izvanje predmete tako, kao da su prostorni. Kad se jednom tim zadovoljimo, onda je rečeno pitanje tako neznaatno, kao što bi neznaatno bilo pitanje: zašto treptanje etera ne poimamo radije uhom, nego to činimo okom. Mnogo znatnije je pitanje, koje se iza toga čovjeku nameće. Ako je duši prirodeno, da izvanje predmete smatra prostornima, kako dolazi ona do toga, da dva očuta — recimo primjerice o žutoj i crvenoj boji neke jabuke — smješta baš na stanovito mjesto i u stanovitom ih onda snošaju pomišlja — dok bi ipak rečene očute mogla kamogod smjestiti i u kakvomgod ih snošaju pomišljati?

Na to pitanje odgovara filozof Lotze ovako: Crveno-žuta jabuka ocrtava se na retini tako, da joj svaka zraka drugo mjesto razdražuje. Ti podražaji ne pobuđuju u nama samo očute o bojama, nego i očute o mjestima, koja podražuju. S crvenom bojom jabuke bit će po tomu drugi mjesto-čut skopčan, negoli je skopčan s bojom žutom — jer im zrake različita mjesta retine podražuju; a mjesto-čuti služiti će duši očito uputstvom, kamo treba da očute smjesti. Pod mjesto-čutima misli se dakle ona osebitost očućenih sadržaja, koja ne potječe od izvanjega predmeta nego od živca očutnika, i po kojoj između nepro-

stornih duševnih stanja nastaju snošaji, koji prostornima sasvim odgovaraju.

Ta teorija o smještanju oćuta ima tu manu, da je naša svijest ne potvrđuje. Mi ne znamo ništa o tom, da bi sa svakim oćutom našim bio odmah skopćan i kaki mjestoćut. Ali unatoč tomu prigovoru imamo razloga prihvatiti mjestoćute. Evo zašto. Ako svjetlobna zraka udari na okrajnja mjesta retine, koja su manje podražljiva od središnjih, onda se oko kreće dotle, dok rećena zraka ne zahvati ova potonja mjesta. Ta kretnja zbiva se doista bez našega znanja — dakle refleksno — ali da se zbiva, dokazala je kušnja. Svaka pak kretnja vrši se mišicama, a posljedica joj je prije svega umor, a onda ćuvstvo o izvršenoj radnji. Što se dalje nalazi najpodražljivija toćka retine od one, koju je zraka prvobitno podražila, to veći je dakako i rećeni umor. Prema tome vidjeti što desno ili lijevo od najpodražljivije toćke retine ne znaći drugo, negoli sebi biti svijestan velićini radnje, koja bijaše potrebna, da se ona toćka metne pod udar stanovite svjetlobne zrake.

No ako se po tome teorija Lotzeova o mjestoćutima i prihvatima, podobni smo njom protumaćiti tek ućinu i širinu — dakle plošnost predmeta. Njihove dubljine, pa prema tome tjelesnosti, ona još ne tumaći. Predoćavanju ove treće dimenzije hoće se osim oćuta vidnih još oćuta taćnih i tlaćnih. Kod tih potonjih oćuta baš je znaćajno, da ih redovito smještago u vanjštinu. Ako nam primjerice na ruku sjedne komarac, pak nas ubode, to bol odmah smještago na mjesto, gdje se komarac nalazi, premda je ondje zbilja ne oćućujemo, nego je oćućujemo u duši. Ne vidimo li pritom komarca, onda rećenim mjestom trzamo, što biva dakako po uputi mišićnih oćuta, koji u tom slućaju zamjenjuju mjestoćute. No mjestoćuti nam po navedenoj teoriji pomaću samo nanizati oćute u poredaje po dućini i širini — dakle u poredaje dviju dimenzija. Oćuti tlaćni sami ne bi dakle dostajali, da stvorimo predodžbu o tjelesnosti. Tomu su potrebni još oćuti taćni. Evo dokaza. Kad pipamo koji predmet, radaju se u nama osim oćuta tlaćnih još i osebiti oćuti mišićni. Dok ovi potonji ostaju istovrsni, dotle drćimo, da pipamo istu plohu. No mi kod pipanja iskušavamo ćesto, da se mišićni oćuti tako promijene, da ih ne moćemo u isti poredaj svrstati sa predašnjima. U tom se slućaju rećena ploha oćito mijenja ili lama i prelazi po našem mni-

jenju u plohu novoga smjera, koji se sa smjerom one prve ne podudara. Takvu plohu zovemo kod predmeta trećom dimenzijom ili dubljinom. Tlačni oćuti, koji su s taćnima vazda udruženi, ćine, da predmete smatramo ispunjenima i krutima.

Sva je prilika, da iznajprije iskušavamo tjelesnost vlastitoga tijela, a onda tekar tjelesnost drugih predmeta. Moguće je, da nam pritom pomaže nešto i sudenje po analogiji. Slijepci od poroda dolaze do predodžbi o prostoru jedino taćno-tlačnim oćutima; jesu li im one ipak slićne našima, ne možemo izvjesno znati. No baš ta ćinjenica dokazuje, da su taćni oćuti vredniji od vidnih — barem za poimanje treće dimenzije. Kad smo pak do potonje taćnim oćutima jednom došli, onda nam se može prićiniti, kao da je i vidnima neposredno poimamo. To biva primjerice kod motrenja providnih predmeta. U tom slućaju opažamo, da je svaka crta videne plohe poćetak drugoj protivnoga smjera. No da se okom isprvice doista ne vidi treća dimenzija, dokazuju upravo operirani slijepci od poroda. Njima se redovno ćini, da im predmeti dodiruju oko; oni kocku drže za ćetvorinu, a kruglju opet za okrug. Jedan od njih nije paće mogao razlikovati drvena konja od naslikana, dok nije oba ćešće opipao.

Bilješka. Psihologijsko tumaćenje prostora zadaje još mnogo drugih teškoća, od kojih nam je ovdje neke razjasniti. Poznato je, da su slike predmetâ na retini obrnute, pa se zato pita, zašto predmete ne vidimo obrnute? Prije svega ne treba zaboraviti, da položaji predmetâ baš tako kao i ostala svojstva njihova ne ulaze u dušu, i po tome da rećeni položaji, u kojima vidimo predmete, nijesu uvjetovani položajima slikâ na retini. A onda treba znati, da predodžbe o uspravnosti i obrnutosti ne nastaju u nama u povodu vidnih nego mišićnih oćuta. Za nas je dolje ono, što leži u smjeru naše težine, a gore ono, što se u protivnom smjeru nalazi. Oboje razlikujemo neposrednim mišićnim ćuvstvom, zašto se ni u mraku ne varamo o položaju vlastita tijela. Prema tome vidimo predmet uspravno onda, kad jednim istim kretom oka zahvatamo jednako donje toćke njegove kao one toćke našega tijela, koje po rećenom ćuvstvu smatramo donjima; a tako isto kad jednim kretom oka zahvatamo i gornje toćke predmeta i one toćke tijela, koje po mišićnom sustavu držimo gornjima. U protivnom slućaju vidimo predmete obrnuto.

Još se pita: zašto li pojedine predmete ne vidimo vazda dvostruko, kad se ipak u svakom oku po jedna slika oćrtava? Uzima se, da su obje retine tako udešene, da svakoj toćki jedne odgovara stanovita toćka druge. Budu li sada podražene identićne toćke — vidimo poradi istih mjestoćuta jednostruko; budu li obrnuto podražene toćke neidentićne — vidimo poradi razlićitih mjestoćuta dvostruko. Tomu razlaganju protivi se na prvi mah vićenje razroka ćovjeka. Kod njega

stanovita zraka ne podražuje istovetna mjesta retinâ — pa ipak vidi jednostruko. No kao što čovjek zdravih očiju, kad unakriž gleda, vidi doista predmet dvostruko: tako to mora da bude isprvice i kod razroka. Samo što potonji to kasnije ispravlja oćutima taćnim i privikne tako gledati jednostruko.

Napokon budi još jedno spomenuto. Kad jednom dođemo do predodžbi o prostoru, onda jednu ogranićenu ćest njegovu ispoređujemo s drugom, to jest, mi prostor mjerimo. Budućí pak da nam kod nastanka predodžbi o prostoru pomaže najviše naše tijelo, služimo se također njegovim dijelovima kod mjerenja. Odatle prvim mjerama i imena, kao što su: palac, pedalj, stopa, lakat i hvat. Poradi razlikosti ili subjektivnosti, koja se u tom pogledu kod ljudi opazila, bijaše potrebno stvoriti mjere stalne ili objektivne. Subjektivnost predoćavanja o prostoru u jednu, a znatnost njegova u drugu ruku ište, da ga ni obuka ne smetne s uma. Dijete mora da zarana dođe u dodir s predmetima, da ih motri i pipa, da ih slaže i razlaže, da ih okreće i omjerava, te tim da naući snaći se u prostoru (orijentirati) i stvoriti valjane oblike. To znanje olakšat će mu shvaćanje matematike i geometrije, zemljopisa i povijesti.

4 Predodžbe o vremenu.

Mi ne poimamo samo predmete, nego poimamo i događaje. Kad dijete ujutru ustane, onda zna, da je noć prošla; a sazna i to, da će se ona opet vratiti. Dijete vidi, da sunce i mjesec izlaze, ali opaža također, da oba zalaze. Tako isto iskušava dijete, da ga majka poslije zla ćina kazni, poslije dobra opet nagrađuje. Sve su to izvanji događaji, koje čovjek onako ćutilima poima, kao što njima poima i izvanje predmete. Razlika je samo u tom, što predmete pomišljamo obiće u prostoru, a događaje najviše pomišljamo u vremenu. Prostor smatramo stalnim, a vrijeme ipak drćimo prolaznim. Zato i velimo, da predmeti stoje u prostoru, a događaji da teku u vremenu. Budućí da ipak poslije pomišljamo i predmete u vremenu, dobivaju i oni znaćaj prolaznosti. Odatle i potjeće, da govorimo o poćetku, trajanju i svršetku ili o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti tako predmeta kao i događaja. Po tome se ćini, da je vrijeme nekakav oblik, kojim sebi izvanji svijet uopće predoćavamo. Stoga nastaje potreba, da predodžbe o vremenu protumaćimo.

Iznajprije ponavljamo, da iz izvanjega svijeta u dušu ništa ne ulazi: niti ulaze u nju predmeti niti ulaze u nju događaji. To je i razlog, da smo prostor morali tumaćiti po unutrašnjim stanjima svojim; a ne manje je razlog, da vrijeme po tim stanjima razjasniti moramo. Motreći unutrašnja stanja opažamo, da jedno za drugim ide: za oćutom a reda se oćut b, a za ovim opet oćut c. No dok mi te oćute redom t. j. jedan za drugim pomišljamo — ne pomišljamo jošte ništa o samom

slijedu njihovu t. j. o tom, da je oćut a bio prije oćuta b, a oćut c poslije potonjega u svijesti. U tom pak pomišljanju i jest baš predodžba o vremenu, koju vazda smatramo slijedom. I di-jete pomišlja svoja stanja redom, ali da o slijedu njihovu jošte ne pomišlja, dokazuje iskustvo. Tomu se hoće, da jedno stanje ne išćezne jošte iz svijesti, dok drugo upravo pomišljamo; jer inače ne možemo opaziti, da je ovo potonje sadašnjje, a ono prvo da je prema njemu prošlo. A baš na toj isporedbi osniva se vremeni slijed.

No nije li taj zahtjev — po kojemu bi stanje prošlo moralo oćito biti i sadašnjje — u sebi protivurijećan? Nipošto. Sadašnjost nije oznaka vremena, kao što toćka nije oznaka prostora. Sadašnjost je negacija vremena, jer je vrijeme slijed, a sadašnjost je opreka slijedu. Zato onaj, koji se zadube u kakvi posao, ne pomišlja na vrijeme, jer je sasvim uronio u sadašnjost. Da bude vrstan ono učiniti, treba mu se prije trgnuti iz sadašnjosti; jer bez toga nñje moguće ispoređivanje. No budući da prema sadašnjosti ili sadašnjoj pomisli moramo ipak isporedbu učiniti, to se pita: koju pomisao treba smatrati na taj način sadašnjom, da može služiti ishodištem predoćavanju o vremenu? Samo se gotovo od sebe razumije, da to može biti jedino oćutna pomisao najjaćega podražaja, jer je ona na najvišem stupnju jasnoće i živosti. Prema takvoj pomisli nesadašnjja je svaka manje jasna i živa pomisao. — pak po tome jeduako pomisao slabijega podražaja, kao i pomisao bez ikakvoga podražaja.

Da od pomisli najveće jasnoće polazeći dolazimo zbilja do predodžbe o vremenu slijedu, pokazat će ovaj primjer. Rećimo, da od glasova a b c, koje smo često redom ćuli, u taj ćas b najjaće podražuje naše uho. Njegova pomisao bit će prema rećenoj tvrdnji u pravom smislu sadašnjja. No pomisli uopće oćituju se kao sile, od kojih svaka nastoji, da se u svijesti našoj živo održi. Zato i pomisao glasa a, koji nam uha tako ne podražuje, hoće da bude jednako svijesna, ali u tom ne uspñjeva, nego paće slabi. Bezuspješno nastojanje ovo rađa u nama uvjerenjem, da pomisao a više nije — da je ona prošla. Dok glasa c ne ćujemo, ne možemo njegove pomisli niti ispoređiti s pomišlju b, već ako je bez podražaja vratimo u svijest. U tom se slućaju ipak opire njenu oživljenju oćutna pomisao glasa b, koji nam sada uho podražuje. Otpor taj rađa u nama uvjerenje, da pomisao c jošte nije, da je ona buduća.

Uvjerenje, da nešto više nije, i uvjerenje, da nešto jošte nije, oćito su osnovi predodžbi o vremenu. S tim predodžbama stekla je duša novo znanje, koje joj prvotna stanja o sebi ne pružiše. Vrijeme

nije — baš kao ni prostor — sadržano u pojedinim pomislama, nego je sadržano tek u snošaju od više takovih stanja. Vrijeme i prostor jesu dakle zbilja naši oblici, kojima izvanji svijet pomišljamo. Što tim oblicima izvan duše naše odgovara, ne znamo; ali mi slutimo, da im nešto odgovarati mora, jer ni pomisli — dakle sastavina rečenih oblika — ne možemo bez izvanjega dojma protumačiti.

Bilješka. Iz toga se razmatranja vidi, da je vrijeme također poredaj oćutâ kao i prostor, samo što je ono poredaj jednoga smjera, dok je ovaj poredaj smjera trovrsnoga. Ako alfabet pomislimo poredan u prostoru, to mu slova mogu sastaviti tijelo, pomislimo li obrnuto, da je poredan u vremenu, to mu slova mogu stvoriti jedino crtu. Kod vremenoga pomišljanja još smo povrh toga vezani na mahove, što kod prostora ne biva. Mi možemo prostorne poredaje prošetjeti različitom brzinom, poredaje vremenske pak samo brzinom stanovitom, jer inače ne znamo, koliko li oćutâ imademo smatrati osebnom cjelinom. U glazbi je takt (mjera), koji takve cjeline naznačuje.

Vremenomu predočavanju služe iznajprije životni oćuti, koji su spojeni s jakim čuvstvima ugone i neugode. Od časa, gdje dijete prvi put osjeti glad, pa do časa, gdje tomu čuvstvu zadovolji — iskuša ono množinu unutrašnjih stanja, koja se tako redaju, da im se poredaj ni poslije pod istim prilikama ne promijeni. S tim stanjima poudruže se jošte kretnje kao što su: drećanje, sisanje, gutanje, podrigavanje, smiješenje... koje čine, da se onaj poredaj kao ukruti i iz pameti ne izgubi. Jošte više služe vremenomu predočavanju oćuti slušni, samo što se kasnije u čovjeka razvijaju. Njihovo pravilno izmjenjivanje omogućuje nesamo sljedovno poimanje nego i točno razlikovanje pojedinih dijelova rečenoga slijeda. Zato smo i organ slušnih oćuta gore nazvali vremenotvornim ćutilom.

Na ispredbi vremenih slijedova osniva se i mjerenje vremena. Ono može biti kao i mjerenje prostora ili subjektivno ili objektivno. Subjektivno mjerenje stoji do toga, jesu li sljedovni poredaji s obzirom na sadržaj puni ili prazni. U prvom slučaju zabavljaju nas, te nam vrijeme prolazi žurno; u drugom pak nam dosaduju, te nam vrijeme prolazi polagano. Tko uvijek samo u sadanjem času živi, kao što to biva kod djeteta, divljaka ili čovjeka duševnim poslom zabavljena — taj se ne dugoćasi, zašto mu i vrijeme žurno prolazi. Objektivno mjerenje udešavamo prema jednoličnom gibanju zemlje oko sunca i vlastite osi te prema njihalu od sata. Odatle imena mjerama, kao što su: godina, dan, sat i druge.

Kako se čovjek ima nesamo u prostoru nego i u vremenu snaći, treba da se obuka i za valjane predodžbe o potonjem pobrine. Pritom ipak ne smije smetnuti s uma, da dijete ne može držati u svijesti duge pomislene poredaje. To je baš i razlog, da ono tek u sadašnjem času živi, da na prošlost žurno zaboravlja, a na budućnost vrlo rijetko pomišlja. Prema tome bit će nužno, da se djetetu govori vazda u kratkim rečenicama; jer im inače ne upamti sadržaja. A kad je jednom došlo do točna razlikovanja vremenih slijedova, onda treba da bude obuka zanimljiva i puna sadržaja; u protivnom slučaju vodi do dosade, s koje mladež u intelektualnom — a nerijetko i u moralnom — pogledu strada.

5. Gibanje i brojenje.

Ako duša sve, što u sebi doživljava, i smješta u prostor i vrijeme, ipak potonji nijesu jedini oblici ćutilnoga poimanja i pomišljanja. S prostorom i vremenom nastaju još i drugi oblici, koje također kao svojstva pripisujemo izvanjim predmetima. Kad dijete primjerice stane predmet neki po dužini pipati, onda bude sebi svijesno o tom, da mu se ruka giba, a ne čini li toga, onda jamačno zna, da mu ruka miruje. Nešto slično iskušava dijete, kad motri predmet, koji se njegovu oku u različitim položajima prikazuje a onda netom iščezava; ili ako ono vlastiti položaj prema predmetu mijenja. U takvim slučajevima doznaje dijete: giba li se predmet ili se opet samo giba. Gibanje je dakle također oblik, kojim ćutilno izvanji svijet poimamo ili pod kojim ga sebi pomišljamo.

Gibanju postajemo svijesni navlastito onda, kad stvari pomišljamo u vremenu; jer u tom slučaju primaju one nužno značaj vremena. Sve, što prolazi, čini nam se u neku ruku kao da se giba. A kad stanemo redom promatrati raznolike položaje i predmeta i vlastitoga tijela, onda sebi postajemo svijesni o opsegu, smjeru i brzini gibanja uopće. Zato i dijete znade sasvim dobro, giba li se nešto žurno ili polagano, gore ili dolje, dugo ili kratko vrijeme. Kod njega nalazimo dakle također predodžbe o različitim vrstama gibanja — ako i ne možemo naznačiti vrijeme, kad su se u njega razvile.

Stalno je međutim, da će na razvoj tih predodžbi bitno utjecati pokretljivost ćutilnih organa samih. Oko se, kako je poznato, smješta priljubi udaljenosti predmeta, što biva s pomoću nježnih mišica, u povodu kojih se leće manje ili više izboče, a vidne osi baš ondje sijeku, gdje se gledani predmet nalazi. Ktome okom i glavom krećemo dotle, dok svjetlobna zraka, koju želimo uhvatiti, ne udari u ono mjesto retine, kojim najbolje vidimo. Slično biva i s uhom, koje pravilno tako namještamo, da zvukove što jasnije čujemo. Njušni organ istina nije pokretljiv, ali uvlačenje uzduha je nužno, treba li da nastane u nama oćut vonja. Kod okusa opet sebi pomažemo baš time, da krećemo jezikom. O pipu konačno služe najpokretljiviji organi uopće, t. j. prsti, usne i jezik — otkale je onda i pojmljivo, zašto li je on — kako istaknusmo — prvim povodom, da u nama nastaju predodžbe o gibanju.

Gibanje u svezi s vremenom i prostorom može nas još i dalje voditi. Kad motrimo i ispoređujemo stvari i pojave, onda i nehotice opažimo, da jedne sasvim ili djelomično prolaze, a druge da se na vidiku

pomaljaju; jedne da su veće, a druge manje; jednih da ima više, a drugih manje. Na tom pak se opažanju osniva mjerenje i brojenje. Da ta pojava nije tako jednostavna, kako se na prvi mah čini, razbira odatle, što dvije tri godine prije prođu negoli dijete dođe do jasne predodžbe o broju. Po iskustvu stječe ono iznajprije stanovite predodžbe o količini. Tako je neko dijete od podrug godine već znalo, imade li ili nema svojih 12 drvenih životinja na okupu; a gotovo svako može u to doba slijed jednakih stvari naznačiti zbrajanjem: jedna, još jedna... Mnogo teže je djetetu poradi nesavršenih čutilnih dojmova više predmeta — recimo dvije ili tri kugle — shvatiti u opreci prema jednomu jedinom predmetu i pravim ih brojem označiti. Odatle i potječe, da djeca ponajviše još potkraj treće godine zamjenjuju imena brojeva.

Za shvaćanje brojeva i stvari, koje se broje, hoće se prije svega izvjestan niz ili poredaj prilično jednakih članova, a onda treba da se jedan član toga niza napose u svijesti istakne i napokon da se ostali članovi s onim jednim ispoređeni pričinjaju nekom cjelinom. Kako se svi ti uvjeti tek po vremenu bez našega utjecaja u duši našoj nađu, teško je dakako razvoju brojenja poblize označiti. Stalno je ipak, da ono u glavnom stoji u nekom ispoređivanju, mjerenju i spajanju — dakle uopće u radnjama, koje presišu puko čutilno poimanje i pripadaju području mišljenja i zaključivanja.

Bilješka. Poznato je, da djeca, priprosti ljudi i surovi narodi broje na prste. Razlog je tomu, što prsti sadržavaju sve uvjete potrebne za brojenje. Oni su prije svega prilično jednaki, zatim se svaki napose ističe, a napokon se svi skupa pričinjaju jednom cjelinom. Usprkos tomu nijesu ljudi — kako narodopis pokazuje — brojili odmah do pet, nego su dugo vremena poznavali samo prva tri broja. Sve ostalo su zvali množinom. Tek poslije uzeše u obzir prste obiju ruku, pače i obiju nogu — te brojahu do deset i dvadeset. Potonja je pojava ostavila tragove kod Francuza, koji za osamdeset kažu: četiri puta dvadeset.

Nejasne predodžbe, što ih djeca o brojevima i brojenju imadu, treba također da ispravi obuka. To će postići navlastito onda, bude li rečene predodžbe dovodila vazda u svezu s predodžbama o utezima, mjerama, novcima i drugim predmetima praktičkoga života, ili drugim riječima: bude li ona u računanju zorna. Pritom ipak ne će smjeti smetnuti s uma, da računanju nije jedina svrha izvježbati učenike u postupku s brojevima nego ih dovesti do jasna shvaćanja brojevnih snova u životu i prirodi.

6. Vraćanje predodžbi i njihovo udruživanje.

Istaknuli smo naprijed, da oćutna stanja prestaju kao takva sa podražajima, ali da se promeću u pomisli, koje ustraju neko vrijeme

u svijesti. Isto vrijedi i za skupine oćuta, koje smo nazvali predodžbama. Mi možemo sunce, što smo ga danju ćutilima poimali, predoćavati za noć, gdje ga više nema; a tako isto možemo mjesec, koji nam je noću podražavao ćutila, pomišljati danju. Predoćavali mi dakle što oćutno ili neoćutno — sadržaj ostaje isti, samo je u prvom slučaju življi negoli u drugom. U potonjem slučaju može paće sadržaj naših predodžbi tako oslabiti, da nam tako reći ispadne iz svijesti, to jest, da na nj i ne pomišljamo. No pritom ipak ne mora ostati. Iskustvo pokazuje, da ni prostorni ni vremeni razmak ne smeta, da nešto — što dugo pomišljali nijesmo — osvane iznova u svijesti našoj. Mi sebi često predoćavamo rodni kraj, koji je vrlo daleko od nas; a tako isto pomišljamo na dobra prijatelja, koji nam je davno umr'o. To svojstvo unutrašnjiñ stanja zovemo vraćanjem ili reprodukcijom. Vraćanje unutrašnjiñ stanja jest dakle u tom, da su ona sada u svijesti, a sada opet da ih u njoj nema.

S tom duševnom ćinjenicom u uskoj je vezi druga. Unutrašnja stanja vraćaju se rijetko sama u svijest, nego gotovo redovno spojena sad s ovim, a sad opet s onim stanjima. Tako kad sebi predoćimo rodni kraj, onda pomišljamo jedamput na roditeljsku kuću, u kojoj smo prvu svjetlost ugledali, na dvorište, u kojem smo se s drugovima igrali, i na vrt, gdje nas je dobra sestra na rastanku ružom zakitila; drugi put opet dođu nam na um susjedne kuće, u koje smo kadgod zalazili, mali potoćie, u kojem smo hvatali ribe, i bijela ćerkva na brežuljku, kamo smo nedjeljom išli k misi. A kad sebi predoćimo pokojnoga prijatelja, onda jedamput pomišljamo na vrijeme, gdje smo skupa polazili školu, a drugi put opet na zimsku noć, gdje smo se vozili u saonicama, pak izvrnuli u snijeg. U svim tim slučajevima spojena je jedna predodžba s drugom ili više njih tako, da je ne možemo gotovo ni pomišljati same. To svojstvo unutrašnjiñ stanja zovemo udruživanjem ili asocijacijom. Udruživanje unutrašnjiñ stanja jest dakle u tom, da se ona u svijesti sad s jednima, sad opet s drugima drže.

Da je vraćanje predodžbi u uskoj vezi s udruživanjem njihovim, već se iz navedenih primjera lako razbira. U svakom od njih vraća stanovita predodžba u svijest druge zato, što je s njima nekoć udružena bila. Uzmemo li u obzir sadržaje udruženih predodžbi, to ćemo opaziti, da predodžbe prvoga primjera obuhvataju dijelove stanovita prostora, a predodžbe drugoga primjera opet ćesti nekoga vremena. Odatle za-

ključujemo, da su poredaji prostora i slijedovi vremena prvi uzroci, s kojih se predodžbe uopće udružuju i u svijest vraćaju.

Evo još nekoliko primjera. Kad sebi predočimo sajam, onda pomišljamo na blago, kupce i prodavaoce, na šatore, pod kojima se različita roba nuda, i na drvenjare, u kojima se šarena svjetina veseli; a kad sebi predočimo vit, onda pomišljamo na grede i putove, na ruže i voćke, na vodomet i malu kolibu, gdje se kadgod desimo. Ako čujemo početak poznata napjeva ili pjesme, dolazi nam na um i nastavak njihov; a opazimo li gdje god napisana slova a b c ili brojeve 1 2 3, onda nam se vraćaju u svijest slova i brojevi, koji za njima idu.

Iz tih se primjera jasno vidi, da predodžba o jednom dijelu prostora vraća u svijest predodžbe o ostalim dijelovima, koji s onim udruženi sačinjavaju poredajnu cjelinu; predodžba o jednoj česti vremena da vraća opet u svijest predodžbe o ostalim čestima, koje s onom udružene sačinjavaju sljedovnu cjelinu. Budući da tako pravilno biva, smatramo te činjenice zakonima vraćanja i udruživanja; onu prvu zovemo zakonom prostorne poredajnosti ili koeksistencije, ovu drugu zakonom vremene sljedovnosti ili sukcesije.

No prostorna poredajnost i vremena sljedovnost tek su izvanji uvjeti vraćanja i udruživanja, a uz njih su još i neki unutrašnji uvjeti. Mi opažamo, kad tko u društvu pripovijeda dosjetku koju, da joj drugi nadoveže drugu srodnu; a kad tko pjeva pjesmu koju, da nam na um dođe druga slična. Tako isto kad tko spominje junaka Leonidu, onda se sjetimo kukavice Efijalta; a govori li o bogatašu Krezu, dolazi nam na um siromah Lazar. Prva dva primjera pokazuju, da stanovite pomisli vraćaju u svijest sebi slične, a druga dva opet, da stanovite pomisli vraćaju u svijest sebi oprečne. U prvoj činjenici sastoji zakon sličnosti, u drugoj zakon oprečnosti: prema objema zbiva se nesamo vraćanje nego i udruživanje naših predodžbi.

Udruživanje i vraćanje predodžbi vrlo je važno za sav naš duševni život. Otud je razumljivo, da se i eksperimentalna psihologija s tom pojavom bavila gotovo više no i s jednom drugom. Za istraživanje njezino služi općeno metoda reagiranja riječju (Wortreaktion). Pokus je u tom, da eksperimentator dade jednu riječ, a pokusno lice treba bez promišljanja i što brže da odgovori na nju s onom riječi, koja mu upravo dolazi na um na pr. otac-mati, brdo-dol, crno-

bijelo, vuk-gora i sl. Ti se pokusi ponavljaju više puta istim riječima kod više lica. Sabrana građa pokazuje onda neke zanimljive poglede. Tako je Marbe ustanovio, da se na mnoge riječi rado i u mnogo slučajeva odgovara s istom riječi; takove istaknute reakcije javljaju se u 300 slučajeva do 135 puta, a pokazalo se, da je takova reakcija često uzajmična, to jest, uzme li se riječ, kojom se na neku rado odgovara, kao izazovna (Reizwort), onda se na nju rado odgovara s onom prvom. Opazilo se, da i gramatički oblik izazovne riječi utječe na reakciju: na imenice odgovara se ponajviše imenicama, na pridjeve pridjevima i tako ostalo. Istaknute reakcije vrlo su često usporedni pojmovi, rijetko podređeni ili pak nadređeni; radije se reagira od cijela na dio nego od dijela na cjelinu. Kod djece ima malo istaknutih reakcija, što je i razumljivo, budući da im tijek mišljenja nije još nikako ustaljen; stoga možemo reći, da djeca misle originalnije od odraslih. Osobito je važno vrijeme asocijacije t. j. onaj vremenski razmak, koji je potreban, da se na čuveni ili viđeni izazov odgovori asocijativnom predodžbom. Prosječna mjera iznositi će za obrazovane ljude 1.8 sek., za neobrazovane iznosi nešto više, a isto tako i za žene. Po C. G. Jungu, koji je mjerio vrijeme asocijacije na 7 neobrazovanih i 6 obrazovanih lica obojega roda u 4000 slučajeva, iznosi ono za muškarce (obrazovane i neobrazovane zajedno) prosječno 1.5", za žene 2", za obrazovane obojega roda 1.5", za neobrazovane 2". Pokazalo se, da je i vrsta izazovne riječi odlučna za vrijeme reakcije; na konkretne predodžbe odgovara se brže (1.67 sek.) nego na apstraktne, najpače općene pojmove (1.95 sek.) No od svega najvažnije je, da se vrijeme reakcije znatno produžuje, ako predodžba pobuđuje živa, osobito pak neugodna čuvstva. Stoga se kaže, da emocionalna sprečavanja produžuju vrijeme reakcije; to se opaža jače kod neobrazovanih i kod žena nego kod muškaraca. Taj nalaz postaje važan za sudbenu (forenzičku) praksu, te ga M. Wertheimer, J. Klein, C. G. Jung i dr. preporučuju kao istražno sredstvo (asocijaciona dijagnostika). Uzmimo, da je netko okrivljen s krađe; sudac istražitelj razmotrit će mjesto i prilike, u kojima je krađa počinjena, pa će na osnovi toga složiti nekoliko izazovnih riječi, koje za tata imaju očito čuvstvenu vrijednost. Te će riječi onda uvrstiti u niz drugih ravnodušnih i onda s njima vršiti pokuse asocijativne reakcije. Kad dođe riječ, koja će tata podsjetiti na krađu i na prilike, u kojima ju je počinio, zategnut će se reakcija — i on se odao. Ako bi pak htio da budne lukav, pa bi pazio na te riječi, onda će se pod utjecajem pažnje ubrzati reakcija, pa ga i opet odati. Ima dakako i sumnja, s kojih se ovo sredstvo ne može smatrati dosta sigurnim.

ali ovo je ipak dokaz, kako je psihologija važna i za praktički život. Upravo asocijativni pokusi dali su se iskoristiti za pedagogiju, psihijatriju, za istraživanje govora, po njima se pače kuša zaključivati na individualne sposobnosti, temperament i karakter čovjeka, a konačno i na nesvjesne pojave (S. Freud). Uistinu pak pokazalo se, da asocijacije, a u povodu njihovu i pamćenje imaju tipične oblike. Neki ljudi primjerice predodžbe vežu uz čuvenu riječ, drugi uz neku vidnu sliku, a treći opet uz kakovu kretnju i tako misle u ovako asociiranim predodžbama. Na taj način i pamte. Stoga se govori o predodžbenim tipovima, a razlikuju se u glavnome tri: vizuelni, koji misle u vidnim slikama, akustički, koji misle u riječima, i motorički, kojega se pomišljanje veže predodžbama o kretanjama. Ova se tri tipa svode zapravo na dva: na vizuelni i na akustičko-motorički, ali oni se malo u koga čisti nalaze. Ponajviše su ljudi vrlo mješoviti tipovi.

Bilješka. Kad velimo, da se predodžbe vraćaju, onda to prema rečenomu ne znači drugo, nego da su sad u svijesti, a sad opet da ih nema. U potonjem slučaju kažemo također, da su rečene predodžbe nesvjesne. Koje li predodžbe u nekom času upravo našu svijest ispunjuju, ne možemo naprijed odrediti: ali je stalno, da bez njih uopće nijesmo niti za sna. Kod djece uostalom podobni smo barem nagađati, koje predodžbe njihovu dušu ispunjuju, jer nam tu pomaže iskustvo. Ono dokazuje, da se djeca bave samo svojom neposrednom okolinom, i kako se ona mijenja, tako se bez sumnje mijenjaju i unutrašnja stanja njihova. Zato dijete pomišlja sad na svoje igračke i igrače drugove, a sad opet na jelo i pilo. Kod tih radnja ipak ostaju samo dotle, dok im druge stvari ili pojave ne podraže čutila. Kad nešto zviždukne, proleti, zasja — stane se dijete baviti time. Tu pojavu zovemo čutilnom ili podražajnom pažnjom, jer se osniva na jačini ili novosti čutilnoga podražaja. Čutilna pažnja uvjetuje dakle tijek unutrašnjih stanja djeteta. Kod odrasla čovjeka to ne biva. On se može po volji dugo baviti sad ovim, a sad onim predmetom — ako je kadgod i prinuden čutilnu pažnju svratiti drugamo. Pažnja, koja se na volji osniva, zove se hotomičnom ili voljnom pažnjom.

Kao što oćućivanje, to jest prvotno pomišljanje, treba vremena, tako ga treba i vraćanje, to jest drugotno pomišljanje. Ovo potonje ipak ne da se po vremenu točno odrediti. Često se mučimo uzalud, da neku predodžbu dozovemo u svijest, a drugi put se ona vrati, gdje je nijesmo ni željeli. Stalno je uostalom, da vraćanje predodžbi više vremena treba negoli prvobitno stvaranje njihovo — ako se i ne može nijekati, da ono stoji mnogo do udruživanja. Predodžbe, koje su čvrsto udružene, žurnije se vraćaju od onih, koje to nijesu, a tako isto vraćaju se žurnije one predodžbe, koje su se već prije kadgod vratile u svijest. Prežurno ipak ne smije biti vraćanje predodžbi baš tako kao ni prvotno stvaranje njihovo, jer inače ne imaju predodžbe one jasnoće, koja je potrebna za dalje njihovo usavršenje. Zato se kod tih duševnih

radnja preporučuje navlastito pažnja, koja ima kod svake predodžbe primje-
reno vrijeme ustrajati.

7. Pametovanje i zaboravljanje.

Kako svatko svraća pažnju na ono, što ga više zanima, razum-
ljivo je, da jedan vraća u svijest lakše imena, drugi brojeve, treći
mjestu ili drugo što. U svakom ipak slučaju stoji vraćanje do toga,
jesu li dotične predodžbe već kod prvobitnoga stvaranja bile dovoljno
jasne ili nijesu, i jesu li se s mnogo drugih predodžbi udružile
ili nijesu. Prvotna jasnoća omogućuje vjerno vraćanje
predodžbi, a množina družica jamči za trajnost njihovu u svijesti.
U vjernom je i trajnom vraćanju predodžbi ona
duševna radnja, koju zovemo pametovanjem ili
pamćenjem. Ako tu radnju uzmemo kao svojstvo duše, onda joj
dajemo ime pameti.

Mi razlikujemo tri vrste pametovanja.

1. *Mehaničko pametovanje.* Ono slijedi zakon koeksistencije i
sukcesije, t. j., ono vraća u svijest sve predodžbe, koje su nekoć budi
istodobno budi sljedovno udružene bile. Prema tome osvrće se meha-
ničko pametovanje samo na izvanje i često slučajne prilike pomisli i
predodžbi, a nipošto na to, jesu li one po sadržaju svojem vezane.
Mehaničkim pametovanjem uči dijete materinji govor, a dak strane
riječi. Između kruha kao predmeta i kruha kao riječi ne vidi dijete
unutrašnje sveze; no jer mu se rečeni predmet svaki čas nuda i pritom
spominje riječ kruh, misli dijete, da jedno drugomu nužno pripada. Na
isti način uči dak, da se kruh zove latinski panis, a grčki *ὁ ἄρτος*.

Takvo pametovanje doista je čovjeku potrebno, ali je uza sve to
vrlo nepouzđano, jer ga i neznatna preinaka može poremetiti — kao
što to dokazuje iskustvo učitelja. Ako je dak naučio jedamput jedan
samo običnim redom, to upitan: koliko je 8 puta 7, nužno zapne, te
sebi pomaže tim, da ili pitanje obrne ili počinje iznova. Ponajviše toga
ipak, što smo na pamet naučili, ne da se uostalom niti obrnutim redom
kazivati. Mehaničko pametovanje najjače je u djetinjstvu.

2. *Domišljajno ili ingeniozno pametovanje.* Ono se drži zakona
sličnosti i oprečnosti, to jest ono vraća u svijest predodžbe po tome,
što su sebi slične ili oprečne. No takve predodžbe treba iznajprije
potražiti ili im se domisliti, a onda ih udružiti tako, da jedna drugu
nužno vrati. Ako nam je primjerice upamtiti, da je Karlo Veliki, slavan
u ratu i miru, umro 814. godine, onda treba prije svega znati, da se
smrt u simbolici naznačuje urom pješčarom, rat kopljem, a mir plugom;

metode pogodaupje
 11. učenjs
 prepovijavanje

a zatim, da je ura pješčara nalik na broj 8, koplje na broj 1, a plug na broj 4. Udruživši simbole Karlovih karakteristika sa sličnim njima brojevima dobivamo godinu njegove smrti.

Iz toga se primjera jasno vidi, da se domišljajno pametovanje osvrće doista na neku sličnost, a ta sličnost nije uvjetovana time, što bi sebi predodžbe pripadale, nego je ona tek slučajna. Ktomu domišljajno pametovanje nameće zapravo čovjeku više posla negoli mehaničko, te se na prvi pogled njegova korist doista ne uvida. Ali uza sve to razvila se u novije doba čitava umjeća domišljajnoga pametovanja, koja se grčkom riječi zove *m e m o t e h n i k a*. Njena je nakan, da heterogene predodžbe kao što su događaji i brojevi, prostor i vrijeme, konkretno i apstraktno nekim znakovima udruži i tako lakše u svijest vrati. Nešto slično su uostalom i pametarski stihovi: *asserit a negat e, sed generaliter ambo; asserit i negat o, sed particulariter ambo* i mnogo drugo.

3. *Rasudno ili judiciozno pametovanje*. Ima slučajeve, gdje ne vraćamo u svijest predodžbe zato, što su nekoć po navedenim zakonima udružene bile, nego zato, što smo spoznali, da sebi po sadržaju svome nužno pripadaju. Tako primjerice biva kod matematičkoga dokazivanja, kod historičkoga pragmatizma, kod prirodne uzročnosti i uopće svuda, gdje tražimo stanovite sveze između nekih predodžbi. Budući da to nije moguće bez rasuđivanja, zovemo dotično pametovanje *rasudnim*.

Da rasudno pametovanje nije tako vjerno kao mehaničko, niti tako umjetno kao ingeniozno, samo se od sebe razumije — jer se kod njega ne moramo vezati na stanoviti poredak predodžbi, niti trebamo drugih sredstava do razuma, da im sveze iznademo. Ali zato nije rasudno pametovanje ni tako ukočeno kao mehaničko, niti je onako okolišno kao ingeniozno. Rasudno pametovanje nije ukratko puko vraćanje, nego je iznovično stvaranje ili barem iznovično oblikovanje logičkih sveza predodžbenih. Zato zapravo samo za nj vrijedi ona rečenica: *Quantum scimus, tantum in memoria tenemus*.

Opreka pametovanju je zaboravljanje. Ono je koje u tom, što nijesmo podobni stanovite predodžbe držati uvijek u svijesti, koje u tom, što ih nijesmo podobni opet vratiti. Onomu prvomu je uzrokom trajno pritjecanje novih i jačih predodžbi; a ovomu drugomu opet slaba i jednostrana udružba. Ni u kojem ipak slučaju ne možemo tvrditi, da su predodžbe *apsolutno* zaboravljene. Iskustvo pokazuje, da nam mnoge predodžbe, koje na javi ne mogosmo nikako vratiti u svijest, osvanu u duši za sna; a mnoge, na koje od djetinjstva

ne pomišljajmo, da nam dodu na um u starosti. Najlakše uostalom zaboravljamo one predodžbe, koje su već u nastanku slabe bile, ili koje su se s malo predodžbi udružile.

Zaboravljanje je vazda nehотиčno, zato već Ciceron kaže: Memini etiam, quae nolo, oblivisci non possum, quae volo. Hotično zaboravljanje predodžbi moguće je samo neposredno, dakle tako, da svoju pažnju svratimo na druge, koje s onima ni u kakvoj svezi nijesu.

Eksperimentalno istraživanje pamćenja uveo je još g. 1885. Ebbinghaus, a nastavili su ga u novije doba G. E. Müller, E. Meumann i dr. — Ebbinghaus se u tu svrhu služio metodom učenja, te je sastavio primjerice nizove slogova, koji su bili sastavljeni od pojedinačnog vokala s jednim konzonantom na početku i svršetku, i tražio od pokusnih osoba, da te nizove čitaju sve dotle, dok ih ne bi znale bez pogrješke reproducirati. Na taj je način ustanovio, da se već jednokratnim čitanjem može pamtiti 6—7 slogova ili 10—12 brojeva, ali je taj broj ovisan o časovitom stanju (svježosti, pažnji i dr.), a pored toga i o dobi; odrasli ljudi pamte dulje redove nego djeca. Sa sve većim nizovima raste onda i broj nužnih čitanja i to isprva vrlo brzo, a kasnije nešto sporije. Dalje se ustanovilo, da prvo čitanje ima najveći utjecaj s obzirom na množinu prisvojene građe: ako je niz vrlo dug, onda osim prvoga neposredna dalja čitanja ne pokazuju nikakav osobiti napredak, te služe — čini se — samo prevladavanju cjeline, a tek pošto se ova nekako upoznala, onda počinje napredovanje u pamćenju. Ta su opažanja dovela do rezultata, da mehaničko učenje tereti pamćenje, jer skuplja građu redajući je bez shvatanja, dok se rasudnim učenjem pažnja ekonomički porazdjeljuje, dijelovi niza stavljaju se u snošaje i tako se lakše prevladavaju. Mehaničkim se pamćenjem nauči niz, a da snošaji u njem ne bivaju poznati; stoga se iz niza mehanički naučena ne mogu primjerice taki ili lihi slogovi reproducirati. Osim spomenute metode upotrebljava se i metoda uštednje: ova prosuđuje sposobnost pamćenja prema tome, koliko treba za jednom naučeni, ali nakon nekoga vremena djelomično zaboravljeni niz iznovičnih čitanja, da se opet nauči, i koliko je broj njihov manji od broja potrebna za prvo učenje. Sposobnost pamćenja može se prosuđivati i po metodi pomoći, t. j. prema tome, kolika je pomoć potrebna, da se neki prije izvjesnoga vremena naučeni, ali međutim djelomično zaboravljeni niz reproducira. Zaboravljanje naime po Ebbinghausu napreduje proporcionalno s logaritmom vremena, što je od učenja proteklo.

Bilješka. Pametovanje stajat će svakako nešto do živčanoga ustrojstva, te će prema tome biti donekle prirodnim darom. To zaključujemo koje odatle, što je ono u mladosti redovno jače nego u starosti, koje opet odatle, što ga neke moždanske bolesti znadu oslabiti. Kako one imaju obično za posljedicu gubitak riječi — o kom ćemo niže dolje govoriti — uzeše neki učenjaci, da je rječnik, što ga čovjek u glavi nosi, najbolje mjerilo i za jačinu pameti i visinu kulture uopće. Slavni sanskrtist Müller kaže, da se u Engleskoj veliki dnevnici služe s neko 6000 riječi, obrazovani ljudi s neko 4000; a radnik da ne upotrebljava više od 300 riječi. U Milтона ima 8000, u velikih govornika 10.000, a u Shakespearea 15.000 riječi. Po pročitanim spomenicima iz Egipta nagada se, da mudraci te zemlje nijesu trebali više od 900 riječi; kako malen mora da je bio rječnik egipatskoga radnika! Da ti brojevi mogu uostalom biti tekar mjerom za lako upotrebljive, a nipošto za sve predodžbe onih ljudi uopće, samo se od sebe razumije.

Opća povijest spominje silu primjera jake mehaničke pameti. Kir i Cezar poznavahu sve vojnike svojih golemih vojski po imenu. Seneka stariji umio je ponoviti 3000 riječi, koje bi mu tko rekao; a Hortenzije, prethodnik Ciceronov, vlastiti i tuđi govor upravo doslovce. Temistoklo naučio je za godinu dana izvrsno perzijski, a Mitridat je govorio 22 jezika svojih naroda. Filozof Leibniz upamtio je sve, što bi god čitao; a državnik Fox znao je Sveto pismo tako naizust, da bi ga mogao napisati, kad bi se bilo izgubilo. Uza sve te činjenice ne treba mehaničku pamet smatrati možda bitnom oznakom duhovitosti, jer se ona često nađe i kod slaboumnih, a duhoviti su nerijetko bez nje. Ta pojava tumači se tim, da duhoviti ljudi teže za tim, da stvore nešto novo, dok mehanička pamet vraća i pohranjuje tekar staro. Gdje se zato takva pamet previše ističe, ondje je redovno na štetu stvaralačkoj težnji duše. Kod malene djece možemo ipak mehaničku pamet smatrati znakom darovitosti.

Novija su istraživanja putila na to, da se ispita, na koji se način najzgodnije uči, da li tako, da se zadana grada uči u cjelini ili pak tako, da se razdijeli u česti. Pokazalo se pak, da se u izvjesnim prilikama učenjem u cjelosti i vjerajije i sigurnije panti. I tempo učenja odlučan je za pamćenje, te ne smije biti prespor, jer se poradi upletanja sporednih asocijacija pažnja odvraća. Nije podesno ni to, ako ponavljanja dolaze odviše nablizu jedno za drugim; treba li primjerice za jedan niz, dok se nauči, dvadeset ponavljanja, bolje je, da se podijele u 10 mahova po 2 ponavljanja, nego u 5 mahova po 4 ponavljanja, kako je to utvrdio Jost: ponavljanja treba pauzama rastaviti i na što dulje vrijeme razdijeliti. Tim je istraživanjima eksperimentalnoj psihologiji bilo moguće pedagogiji podati uputstva za ekonomiju učenja, a osim toga su pokusi na tom području poslužili i za ispitivanje darovitosti i duševne sposobnosti djece.

8. Sjećanje, prepoznavanje, opominjanje.

S vraćanjem predodžbi još su u svezi neke duševne radnje, koje dolaze obično pod imenom sjećanja, prepoznavanja i opo-

minjanja. Mi ćemo te radnje posebno razmotriti, jer se čini, da između njih ima neka razlika.

1. Kad se dijete po drugi put stavi pred neki premet, onda se u duši njegovoj ne rađa samo nova predodžba o tom predmetu, nego se u njemu nužno vraća i predodžba stara, koju je prvi put stvorilo. Isporedujući obje predodžbe opazi dijete doskora, da se one među sobom podudaraju i da se istoga predmeta tiču. U tom slučaju velimo, da je dijete neki predmet prepoznalo. Prepoznavanje (identificiranje) je dakle takvo vraćanje starih predodžbi, s kojim je skopčana svijest, da su one istovjetne s novima.

2. Kad ura u jutru osam sati odbija, onda pomišljamo na školu, koja se u to doba počinje; a kad primamo u ruke knjigu, koju smo dobili na dar, onda pomišljamo na onoga, koji nam je knjigu darovao. Kod takve zgrade vraća također nova predodžba u svijest stare, ali ih vraća navlastito zato, što su nekoć bile čvrsto udružene. Ako taj snošaj riječima naznačimo, onda će on glasiti: da nas jedna predodžba opominje na drugu. Opominjanje je dakle takvo vraćanje predodžbi, s kojim je skopčana svijest o njihovoj udružbi.

3. Kad se naveče odmaramo, onda nam dolaze na um zgrade, što smo ih još za djetinjstva doživjeli, ili također gradovi i krajevi, što smo ih nekoć na putovanju vidjeli. U takvu slučaju nijesmo sebi svjesni novim predodžbama, koje bi stare vraćale u svijest, nego te dolaze nenadano same. Zato i naprosto velimo da se kadgod sjećamo prošlih zgrade i videnih gradova. Sjećanje je dakle takvo vraćanje starih predodžbi, kojemu obično ne znamo naznačiti uzroka.

Uza svu tu očitu razliku dajemo prvoj i drugoj radnji također ime sjećanja. Kad primjerice opazimo čovjeka, koga smo već jednom vidjeli, onda velimo, da ga se sjećamo; a drugom zgodom opet kažemo, da se ne ćemo voziti na vrtikolu, jer nas sjeća muke, što smo je pritom nekoć imali. Prema navedenom razmatranju trebalo bi u prvom slučaju reći, da smo rečenoga čovjeka prepoznali; a u drugom, da nas vrtikolo opominje nekadanje muke. Taj zahtjev opravdan je zato, što su prepoznavanje i opominjanje stalno posredna vraćanja određenih predodžbi — dok je sjećanje neposredno vraćanje ili se barem redovno takvim čini. Prepoznavanje i opominjanje opet razlikuje se među sobom tim, što je ono više aktivno ovo više pasivno stanje duše naše. Sjećanje bit će po svoj prilici i jedno i drugo.

Bilješka. Sjećati se može samo onaj, koji je što doživio; zato je sjećanje svojstvenije starosti negoli mladosti. Djeca, koja obično u sadanjem času žive, rijetko se sjećaju; a kad za prošlim zgodama segnu, ne have se njima dugo. Odatle i potječe, da su djeca često zaboravljiva, rastresena. Prepoznavanje i opominjanje naprotiv je kod njih vrlo živo. Kad s djetetom podemo u šetnju, onda ono imenuje sve, što god vidi, očito zato, jer rečeno prepoznaje. Gdje pak to ne biva, ondje dijete trajno propitkuje. Kad opet dijete ne će da se popne na stolac, s kojega je jednom palo, ili kad ne će da što uzme, jer je toga radi jednom kažnjeno, onda se ono očito opominje zlih posljedica rečenih radnja.

V 9. Maštanje.

Predodžbe se ne vraćaju vazda takve, kakve su prvi put svanule u svijesti, nego se pače vrlo često vraćaju preinačene. Uz vjerno i nepromijenjeno vraćanje predodžbi ima dakle i vraćanje nevjerno i promijenjeno, koje zovemo maštanjem ili, ako se uzme kao svojstvo, maštom (fantazijom). Da se ipak ne porodi sumnja, nije li maštanje isto što loše pametovanje, koje je također nevjerno vraćanje: spomenut ćemo odmah ovdje razliku. Loše pametovanje vraća predodžbe u starim i prekinutim svezama, a maštanje ih vraća u svezama novim i suvislim. Prema tome pokvari loše pametovanje svakom predočavanju predašnji oblik, dok mu maštanje samo podaje nov oblik. Zato se o maštanju i tvrdi, da je ono stvaralačko ili tvornjo. Ta tvornost ne tiče se dakako predodžbenih elemenata, nego se tiče njihovih sveza. Maštanje ne može stvoriti nove glasove ili nove boje, ali ono može stvoriti nove sveze među njima. Ako se pritom prepušta sebi, stvara maštanje ponajviše sveze bez vrijednosti (fantastika); prepušta li se obrnuto razumu, onda su mu sveze od vrijednosti intelektualne i estetske. U prvom slučaju zove se maštanje i prirodno, a u drugom opet razumnim. Prirodno maštanje javlja se kod djece, priprostih ljudi i naroda, te se očituje u različitim igrama i bajoslovnim tvorinama; razumno se maštanje javlja kod obrazovanih ljudi i naroda, te se očituje u znanosti i umjetnosti. Ono prvo pomišlja primjerice božansko biće nalik na koješta, ovo potonje samo nalik na čovjeka — jer razum drugoga oblika ne prihvaća.

Bilo uostalom maštanje prirodno ili razumno, vazda ono postupa tako, da prvobitnim predodžbama i predodžbenim svezama ili što oduzima ili što dodaje ili čini oboje istodobno. Prema tome maštanje ili apstrahira ili determinira ili kombinira. Mi ćemo svaku vrstu posebno razmotriti.

1. *Maštanje, koje apstrahira*, oduzima predodžbama neke oznake, a predodžbenim skupinama neke članove i stvara time nove predodžbe i nove predodžbene skupine. Čovjeku je primjerice oduzela nešto veličine, a duhovima svu težinu, pa je od onoga stvorila patuljka, a od ovih eterička bića. Sve, što se zove neizmjereno malim budi u prostoru i vremenu, budi u gibanju i brojenju — plod je maštanja, koje apstrahira. U povijesti nam pomaže oduzeti čitava stoljeća i silne prostore, te prenijeti se u davnu prošlost i na odaljena mjesta, kao da smo ondje živjeli i ondje se kretali. Predodžbama iste vrste oduzima rečeno maštanje osobite oznake, a skuplja one, koje su im zajedničke i stvara na taj način predodžbe općenite, od kojih onda mišljenje gradi logičke pojmove. Maštanje, koje apstrahira, preteča je dakle logičkoga mišljenja.

2. *Maštanje, koje determinira*, stvara nove predodžbe i predodžbene skupine time, da starim neke oznake i predodžbe dodaje. Tako je ono suncu dodalo kola, konje i vozače, te stvorilo od njega Faetona; a običnu čovjeku dodala je višekratnu visinu i širinu, te napravila od njega orijaša. Sve, što zovemo neizmjereno velikim bilo u prostoru i vremenu, bilo u gibanju i brojenju, plod je maštanja, koje determinira. Djetetu, koje nije vidjelo no malo travnište i neznatni ribnjak, pomaže ono gomilanjem sličnih predodžbi stvoriti sliku o ogromnoj stepi i silnom moru; a pjesniku sadašnjosti nadodavanjem stoljeća, kojih jošte bilo nije, prenijeti se u daleku budućnost. Maštanjem, koje determinira, upotpunjujemo sve, što čitamo, i sve, što slušamo; a tako isto raste njime sve, što se od usta do usta prenosi. Napokon stvara ono od općenitih predodžbi pojedine time, što onima dodaje osobite oznake.

3. *Maštanje, koje kombinira*, spaja obje navedene vrste. Konjima primjerice oduzima glavu i dodaje mjesto toga gornji dio ljudskoga tijela, pak stvara tako kentaure; a ljudima opet oduzima donji dio tijela i dodaje mjesto toga zmije, pak stvara na taj način gigante. Takvim maštanjem nastadoše sfinge i aždaje, vile i vukodlaci, a tako isto životinje, koje govore, drveće, koje pjeva, zlatne jabuke i kristalne palače, okamenjeni kraljevići i začarane kraljevne — ukratko svi tvorovi narodnoga bajoslovja i pjesništva. Maštanje, koje kombinira, pomaže đaku predočiti Hrvatsku, kakova je bila za dolaska naših preda; jer on mora mnogo toga oduzeti, čega onda nije bilo, i mnogo toga dodati, čega danas nema. Tako isto pomaže đaku predočiti

devu, oduzevši konju lice, vrat, kopita, grivu i rep, a dodavši mu lice ovčje, vrat labudi, noge i rep kravlji. Sve, što u životu zovemo idealom — plod je maštanja, koje kombinira. Mi svome prijatelju oduzemo neke mane, a dodamo neke vrline i tako postane predmetom naše ljubavi. Raj na zemlji i Platonova država također su tako nastali.

Iz ovoga se razmatranja vidi, kako je i maštanje prinuđeno pomišljati sve u prostoru i vremenu — samo što nije vezano uza stanoviti prostor i uza stanovito vrijeme. Poradi te činjenice dijele neki maštanje u prostorotvorno i vremenotvorno, što ipak nema smisla; jer maštanje ne stvara ni prostora ni vremena nego samo veže uz njih svoje predodžbe, kao što to čine i ostale duševne radnje.

Bilješka. Da se maštanjem doista ne služimo tek u običnom životu, gdje mnogo toga, što ne shvaćamo, moramo njime potpuniti — nego da se njime služimo izdašno također u znanosti i umjetnosti, još ćemo jednom ovdje istaknuti. Tko hoće da izučí historiju i geografiju i da na osnovi izvora stvori sebi jasnu sliku naroda i država, taj mora iz vlastite duševne zalihe mnogo dodati i mnogo oduzeti, ne će li da mu oni izvori ostanu mrtva slova. To pak — kako vidjesmo — nije moguće bez maštanja. Velika otkrića prirodnih nauka, — koliko nijesu djelo slučaja —, lebdijahu također u mašti nekih učenjaka prije negoli su od njih logički utvrđena bila. Newton je došao na misao o gravitaciji poslije toga, što je vidio jabuku, kako sa stabla pada. Razumom je razabrao sličnost sile, kojom je zemlja pritegnula jabuku, i one sile, kojom sunce priteže zemlju; a maštanjem treba da je obuhvatio najedared sve planete sunčanoga sustava. Poslije toga tekar mogao se dati na to, da te snošaje logički utvrdi.

Što se umjetnosti tiče, to je ona baš pravo polje maštanju. Život ne pruža umjetniku lika ili događaja baš onako, kako njegovoj svrsi odgovara. Fidijs nije zacijelo vidio muškarca, koji bi u licu imao iste erte, kakve je on svome Zevsu podao; a Rafael nije zacijelo vidio žene, koja bi njegovoj madoni sasvim naličila. Oba moradahu iz viđenih crta maštanjem složiti lice, koje je odgovaralo ideji, što je naumiše predočiti. Bez bujne i žive mašte nema umjetnine, ako ona baš i nije sve, što se kod nje zahtijeva. Kod umjetnine potrebni su još čudoredni i vjerski motivi.

Da je maštanje nužno napokon i obuci, mogao je svatko već iz navedenih činjenica razabrati. Kako se duševni razvoj počinje čutilnim poimanjem i predočavanjem, mora dakako i obuka s njima nastaviti, to jest ona treba da bude predodžbena ili zorna. Sva svojstva predočenih predmeta — bili oni baš i jednostavni — ne pridrži dijete ipak u pameti, te se zato mora poslužiti maštom, koja predočeno potpunjuje i čini zaokruženom cjelinom. To je navlastito potrebno ondje, gdje se naučni predmeti ne pokazuju ili ne mogu pokazati, nego gdje se oni riječima predočuju. Tu mora učitelj nadovezati na ono, što je čaku otprilike poznato, pa ići od jednostavnog k složenom, od poznatog k nepoznatom. Uz jasno, živo i zanimljivo tumačenje može se onda obuka nadati povoljnome uspjehu.

I tako je eto maštanje duševna radnja, koja teži trajno za tim, da ispuni praznine pametovanja i da okrnjeno shvaćanje svijeta učini skladnom cjelinom. Maštanje stupa smiono na polju spoznaje, koje mu poslije pomaže osvojiti mirno i ustrajno razmišljanje. Neuspjeh potonjega ne čini maštanje malodušnim; jer ovo sebi nad svijetom realnim gradi svijet idealni — kome se rado utječemo, kad nam bilo s čega onaj prvi dozlogrdi.

Maštanje može dašto da ima i zlih strana. Koliko ono pomaže pri izgradnji i upotpunjavanju naših predodžbi, toliko je i pogibli, da bi moglo svojim oblikovanjem zamjećaje i odviše prevladati i tim uzrokovati površno opažanje, a nepotpunosti njegove ispuniti kombinacijama, te tako iskriviti spomen-slike dodavši im mnogo štošta, što u njima nije bilo; svim tim pak odvraća se duh od zbiljskih prilika i od istine. U takovu djelovanju mašte treba tražiti važan uzrok dječjih laži, a ne manje i uzrok neobičnoj pojavi, zašto se svjedočanstva očevidaca o jednom događaju često vrlo znatno razilaze. O ovoj posljednjoj pojavi bit će još kasnije govora.

10. Sanjanje.

Predodžbe se ne vraćaju tek na javi, nego i u snu — dakle u vrijeme, koje se smatra prekidom svijesti. Vraćanje 'za sna zovemo sanjanjem, a tvorove njegove sanjama. Fiziološki uzroci sna nijesu nam dovoljno poznati; no sva je prilika, da su u nekom umoru moždana i živaca. Pored umora uzrokuju san i besposlenost, jednolično podraživanje živčano i stanovite narkotične tvari. Životne pojave kao što su probava, disanje i tijek krvi traju i za sna; a tako isto vrši tijelo refleksne kretnje. Jedino volja sasvim miruje. San je po iskustvu najdublji poslije toga, što smo zaspali, te se čini, kao da nas u taj čas drži potpuna nesvijest. Skoro ipak prijede san u laki drijem, za kojega se baš javljaju one pojave, što ih zovemo sanjama. Sanje su najzanimljivija, ali i najzagonetnija duševna stanja, poradi čega je i nužno, da se s njima po mogućnosti upoznamo. Pritom će trebati iznajprije da istaknemo obilježja i osobine sanja, a onda da navedemo uzroke i sastavine njihove.

1. *Obilježja i osobine sanja.* Prije svega je značajno, da sve, što za sna doživimo, smatramo čutilnim poimanjem. Prema tome gledamo, slušamo, vonjamo, kušamo i pipamo stanovite predmete u sanjama; ne razabiremo, da su oni samo pomišljeni, jer ih ne možemo isporučiti s onima, koji im na javi odgovaraju. Divljaci, priprosti ljudi i djeca ne znadu pače redovno, jesu li zbilja što doživjeli ili su samo sanjali. Zato dijete i izručuje roditeljima

pozdrave onih, o kojima je sanjalo; a priprost čovjek misli, da će mu se sanje i na javi ispuniti.

Dalje je značajno, da su predodžbe, koje za sna imademo, obično mnogo življe od sličnih predodžbi na javi. Mi vidimo u sanjama krajeve tolika čara i dražesti, da se s njima ne može isporučiti nijedan u svijetu; tako isto čujemo glasove tolike jasnoće i milja, kakvih na javi nikada ne slušamo. Razlog toj pojavi bit će, što je za sna znatno ograničen broj unutrašnjih stanja, te se nazočna — a navlastito ugodna — lakše istaknu negoli im je to moguće na javi.

Napokon je značajno, da predodžbe za sna slijede doista kao i predodžbe na javi udružbene zakone, ali ih ne slijede u logičkim svezama nego nesuvislo i na izmjenju. Biva to dakako stoga, što razum i volja za sna ne gospoduju u duši. Odatle potječe ona silna bezrednost, koja naliči ludilu, i ona nelogičnost, koja se ne osvrće ni na kakve prilike onoga, koji spava. Mi sanjamo sada ovo, sada opet ono: šetamo po dalekim gradovima, kojih niti smo vidjeli, niti je nade, da ćemo ih ikada vidjeti; živimo u prošlosti a među ljudima, kojih je davno nestalo ili smo u sanji pače i sami umrli. Da pri svemu tome sudjeluje i mašta, samo se od sebe razumije.

2. Uzroci i sastavine sanje. Najobičniji uzrok sanja je unutrašnje ili izvanje podraživanje živaca, koje dakako ni za sna ne prestaje i koje je to življe, što smo se već više odmorili. Nespretni položaj nametne zato onomu, koji spava, lako predodžbu o teškom poslu ili pogibeljnu uzlaz na brdo; a trenutačni bol u kosti lako predodžbu o dvoboju, u kojem je ranjen, ili o bijesnu psetu, koje ga je ugrizlo. Teško disanje nameće nam predodžbu o silnom teretu, koji nam na grudima počiva, ili o strašnoj nemani, koja nas hoće da udavi; a lako disanje obrnuto predodžbu, da letimo u neizmjernom prostoru. Čuvstvo glada postavlja nas u sanji uz obilat stol; a čuvstvo žede stavlja nas na hladan vrutak ili veliku rijeku. Ako zimi raskrijemo noge, onda sanjamo, da stupamo po snijegu, ako li nam se one naglo ugriju, da hodamo po žeravici. Lavež pasa može nam se pričiniti kao gruvanje topova i stvoriti u nama sliku o krvavu boju, a štropot kola može nam se pričinjati kao strašan potres, s koga iste zvijezde padaju i nastaje sudnji dan.

Dalji su uzroci sanja podražajni zaostaci u živcima i moždanim. Kad smo dugo gledali u svjetlost ili

slušali zvonjenje, onda nam se i poslije neko vrijeme čini, kao da još vidimo svjetlost i jošte čujemo zvonjenje. To vidnomu i slušnomu živcu svojstveno množanje jednoga zapravo očuta tumači nam, zašto sanje slične ili istovetne predmete prikazuju često u množini. Prema tomu vidimo sanjajući silesiju ptica, lepira, riba, bisera i srebrnjaka, a tako isto čujemo, gdje netko mnogo puta redom izgovara naše ime ili druge riječi. Pojavi li se za takve množajne tako reći dispozicije drugi kakvi neugodni očit — bude obično i on umnožen i prema oku oblikovan. Grebenje kože pretvori se za sna u ružne i odurne kukce i gusjenice, koje onda po našem tijelu laze, a slabi grč u prsnim zglobovima u množinu raka, koji nas svojim škarama štiplju.

Posljednji napokon znatni uzrok sanja je sjećanje. Doživljaji iz prošlosti naše, navlastito oni, koji nas se duboko dojmise, vrlo se rado vraćaju za sna. Mi sudjelujemo primjerice kod svadbe prijatelja, koji je prije mnogo godina umro, i govorimo s dragim roditeljima, koji su već davno pokopani. Odatle i potječe razgranjeno vjerovanje, da mrtvi noću opće sa živima. Tako se isto nademo na školskoj klupi, a pred strogim ispitnim povjerenstvom, da prepatimo ondje u snu sve muke lošega daka. Nerijetko vraćaju sanje doživljaje predašnjega dana. Mi se primjerice desimo u istom društvu i zabavljamo s istim ljudima; ili sjedimo u svojoj sobi, pa čitamo ili pišemo, što smo za dana započeli. Ali sjećanje je kao svako vraćanje u snu često znatno ili sasvim preinačeno. Mi kao neglumci stupamo na pozornicu, a svjetina nam fućka, jer nijesmo uloge dobro naučili; ili dolazimo kao svećenici pred žrtvenik, a svijesni smo sebi, da ne znamo čitati mise.

Bile uostalom sanovne predodžbe kakve mu drago, one ipak mogu djelovati na motorne živce. Zato često govorimo u snu, bacamo rukama i nogama ili pače hodamo po sobi i izlazimo napolje. Ta se pojava zove somnambulizmom. Otajstvenost njezina uzrokom je mnogim bajkama o snohodama; ali usprkos tome je stalno, da oni bez volje vrlo složene kretnje izvode. Ta činjenica znatna je zato, što dokazuje, da se i kretnje naše udružuju i kod zgrade vraćaju mehanički poput predodžbi.

Bilješka. Čovjeka možemo i hotice uspavati, ako mu primjerice gladimo čelo, sljepočnice, vjede, ili ga sklonimo, da živo gleda u svijetao predmet ili sluša jednolično tikakanje ure. Takvo uspavlivanje zove se hipnotizovanjem, a pojave njegove sačinjavaju hipnotizam. Razlika je između hipnotičkoga i prirodnoga sna u tome, što je kod onoga manji dio psihofizičkih radnja zapriječen

negoli kod ovoga. Tjelesna koža i oko kod hipnotizovana su čovjeka doista nepodražljivi, ali su zato ostala ćutila tim podražljivija. On ostaje isprva u položaju, u kojem ga uspavamo, no poslije izvodi sve kretnje, koje mu nalažemo, te se uopće pokorava sasvim volji svoga uspavatelja.

Hipnotički san prelazi tri stupnja. Prvi je letargija, gdje uspavani niti šta ćuti niti se kreće; drugi je katalapsa, gdje on doista oćuje, ali se ne kreće; a treći je somnambulizam, gdje uspavani isto tako ćuti, kao što se i kreće. Taj je stupanj u psihologijskom pogledu najzanimljiviji, jer je hipnotizovani sasvim u vlasti uspavateljevoj; to jest, on sve radi, što mu ovaj zapovijeda i utuvi ili — kako se tehnički kaže — sugerira.

Evo za to primjera. Stručnjak neki hipnotizovao je odrasla čovjeka, pa utuviv mu, da ne zna vokala, zapovjedio mu, da svoje ime na ploću napiše. Uspavani napisao svoje ime bez vokala. Sugeriravši mu poslije, da je konzonzante zaboravio — napisao on svoje ime bez konzonzanta. Nato mu je stručnjak ponudio stolac, da sjedne, ali s primjedbom, da je na njemu pseto. Hipnotizovani približio se stolcu, gladio prividno pseto i pokazao bojazan, da ga ne ugrize. Izatoga mu je pokazao tobožnjega sina, koga da mnogo godina nije vidio. Uspavani mu se tronut približio i od milja je zaplakao. Malo zatim dao mu je kinin pod slador i olovku pod smotku. Kod kinina lizao je uspavani usne, kao da je sladak, a kod olovke odbijao je tobožnji dim, kao da puši. Napokon mu pružio vode pod šampanjsko vino i poslije nekoliko ćaša — pojavili se znaci opojenosti.

Sličnih primjera sakupilo se do danas silno mnoštvo; i kako se tim poslom bave ozbiljni ućenjaci, ne moće biti sumnje o njihovoj istinitosti. Hipnotičke pojave pokazuju nepobitno, da hipnotizovanomu moćemo nametnuti vlastitu volju i ućiniti ga tako svojim sredstvom. Sugeriranje nije uostalom kod svakoga za rukom pošlo, niti je kod istoga čovjeka uspelo vazda u istoj mjeri; ali uza sve to išćekuju se od navedene ćinjenice znatni posljeci kao u teoretićkom tako u praktićnom pogledu. Već danas se hipnotizam upotrebljava uspješno i u lijećenju, a misli se, da će se s vremenom moći upotrijebiti i u uzgoju.

11. Priviđanje i umišljanje.

Ćudnovati oblici predodćbi, što ih u snu stvaramo, zapravo su neka vrsta varke, koju i na javi opaćamo. Biva dosta često, da oćute, koji od stanovitih predmeta potjeću, krivo tumaćimo ili da puke predodćbe izmetnemo u vanjštinu, pak drćimo, da nam poput predmeta podraćuju ćutila. Ona je prva pojava priviđanje, a ova druga umišljanje. Tvorovi priviđanja zovu se iluzije, tvorovi umišljanja halucinacije. Njihovu prirodu razjasnit će primjeri.

1. *Iluzije.* Ako gledamo kojom ulicom, privida nam se, da joj kuće u daljini postaju sve manje, a ona sama da se na drugom kraju suzuje. Isto nam se dešava u dugim drvoredima i hodnicima. Sunce pri izlazu ćini se veće nego u po neba; a svijetla ploha vazda veća negoli

jednaka tamna. Ako skrštenim prstima pipamo zrno, onda nam se čini dvostrukim; a pipamo li hladno glatko tijelo, onda nam se čini, da je vlažno. Zatvorenim očima ne možemo vazda razlikovati, gori li nam lula ili ne gori; a u mraku ne možemo reći, kušamo li bijelo ili crno vino.

Slične varke iskušavamo i kod gibanja. Kad se brzo vozimo, čini nam se, da se okolina giba, a mi obrnuto da mirujemo. Kad u lađi odmičemo od obale, čini nam se da stojimo, a obala da odmiče. Kad se dižemo zrakoplovom, čini nam se, da zemlja sve dublje pada, a kad gledamo s tornja, čini nam se da sami padamo. U svim takvim prilikama treba da budemo svjesni mišičnim i životnim oćutima, po kojima znamo, da li mirujemo ili se krećemo; gdje to ne biva, ondje se nužno obmanjujemo.

Sve su te varke prirodna posljedica ćutilnoga ustrojstva te im se zato ne možemo ugnuti. Mi ih poslije ispravljamo time, da prema rećenim predmetima zauzmemo drugo stanovište.

K toj vrsti iluzija treba još pribrojiti ove. Stari panj privida nam se često ćovjekom; a pun mjesec obrazom ljudskim. Duhanje vjetra smatramo zimi vijanjem vukova, a šum lišća opet ljeti šaptom duhova. Sve pećine čine nam se starinskim dvorovima; a korijenje gdje kojega drveta klupkom zmiija. Noćne sjene držimo tako za strašila, a bijele predmete za prikaze umrljih. U svakom od tih slučajeva podražuje nešto naša ćutila, ali mi te podražaje krivo tumaćimo — jer se pritom previše ističe mašta. Tim se te iluzije i razlikuju od prije navedenih.

2. Halucinacije. Ćovjek groznićav vidi anđele, gdje ga oblijeću, i ćuje samrtno zvonce, gdje mu zvoni; a ćovjek umobolan vidi ljude, koji ga progone, i životinje, koje ga izjedaju. Ali i ljudi zdrava uma pate često od takvih umišljaja. Francuski mudrac Pascal nije smio kod pišaćeg stola pogledati na stranu, da ne vidi ponora ispunjena vatom; engleski filozof Hobbes nije smio biti noću bez svijetla, da ne vidi oko sebe strašila. Talijanski slikar Cellini vidao je madonu, gdje ga u tamnici pohada; a njemaćki pjesnik Gõthe opet sam sebe, gdje sebi nasusret jaše. U takvim slučajevima ne podražuje ništa ćutila naša — nego mi rećene predodžbe izmećemo napolje, te nam se čini, kao da nam zazbiljni predmeti ćutila podražuju.

K toj vrsti halucinacija treba još pribrojiti ove. Gdje koji ćovjek misli, da je najljepši i najmudriji u nekom krugu; a drugi opet drži, da može općiti s dušama umrljih ljudi. Neki su ljudi uvjereni, da je neki posao bolje zapoćeti, kad mjesec raste,

negoli kad on pada; a drugi opet vjeruju, da će biti rata, kad se pojavi repatica. U takvim slučajevima stvorili smo o sebi i drugim pojavama krive predodžbe, pak mislimo i čvrsto vjerujemo, da su osnovane, jer ne možemo razlikovati izvanje i unutarnje prilike bilo svoje bilo onih drugih pojava. Takve halucinacije zovemo tlapnjama ili predrasudama.

Kod halucinacija je značajno, da lako postaju stalne. To se naročito zbiva u bolesnim stanjima. Neki učenjak umišljao je sebi, da ima u glavi vrapca, dok mu nijesu razrezali naglavnu kožu i pokazali u tu svrhu sakrita vrapca. Nekome se bolesniku pri rezanju kruha redovno nametala misao, da će s kruhom prerezati i svoga brata, što ga je tako uznemirivalo, da se konačno odrekao svakoga jela i poginuo. A liječnik neki umišljao je sebi, da je tako siromašan, da mora od gladi umrijeti, što se i dogodilo — premda su mu često pokazivali njegov golemi imutak.

Bilješka. Kako se iluzije osnivaju na ustrojstvu našega tijela, s kojim duša stoji u zamjenitom djelovanju, a halucinacije i na nedostatnim predodžbama o izvanjem svijetu — prirodna je posljedica, da će se one prve javljati najčešće ondje, gdje se tijelo najživlje doima duše, a ove potomje ondje, gdje je iskustvo jošte maleno. Oboje se pak dešava kod djece. Kada djeca sliku u zrcalu i sjenu na zidu drže za nešto zazbiljno, ili kad hvataju za voćem, koje je načinjeno od sapuna, i zagrizaju u nj misleći, da je pravo — onda su to očito iluzije. Kad se opet djeca boje mračne šume, jer misle, da ondje žive orijaši i patuljci, vile i vukodlaci, — ili kad vjeruju u sve, što im se god pripovijeda, onda su to očito halucinacije.

Mnogom zgodom bit će kod djece istodobno obje vrste pojavâ. Kad dječak batinu drži za konja, koga hrani, gladi, sedla i zajaše, ili kad djevojčica lutku drži za dijete, koje napaja, miluje, ziba i uspavljuje — onda su to ujedno iluzije i halucinacije. Ono prvo su zato, što im u navedenim prilikama doista nešto podražuje čutila: ovo drugo zato, što im kod tumača rečenih podražaja sudjeluju svakako starije predodžbe. Slično biva i onda, kad sebi dječak umišlja, da je vojnik, razbojnik ili trgovac; a djevojčica, da je velika gospoda, kuharica ili služavka. Kako ipak kod djetinjih igara sudjeluje jošte neko drugo duševno svojstvo, govorit ćemo o njima niže dolje. Ovdje budi samo spomenuto, da se priviđanje i umišljanje gubi kod djece koje od sebe, koje opet uzgojem.

12. Težnja i žudnja.

Već smo imali zgodu spomenuti, da se duševna stanja očituju često kao sile, koje idu za tim, da se što dulje u svijesti održe. Silama naliče duševna stanja još i drugom prilikom. Biva dosta često, da gdjekoja duševna stanja nastoje, da izazovu druga stanja, koja bi jamčila, da su predmeti onih prvih donekle u vlasti onoga čovjeka. Kada majka

primjerice ostavi dijete samo u sobi, onda predodžba o njoj nastoji u duši djeteta svom silom da izazove drugu, koja bi mu jamčila, da je majka kod njega, a ne vani. Ili kad dječak opazi jabuku na drvetu, onda predodžba o njoj nastoji, da u duši djeteta izazove drugu, koja bi ga uvjerila, da jabuka pripada njemu, a ne drvetu. Ovu osobinu stanovitih duševnih stanja zovemo težnjom. Prema tome velimo: dijete teži za majkom, a dječak opet za jabukom.

Uz ovaj pozitivni oblik može težnja imati još i oblik negativan. Kada dijete treba da uzme gorak lijek, onda predodžba o njemu probudi u djetetu drugu, koja ide za tim, da se predmet one prve ukloni; a kad dječak treba da dobije šiba, onda predodžba o njima izazove drugu, koja nastoji, da se predmet one prve ukloni. Težnja toga niječnoga oblika zove se zazorom. Zato velimo: dijete zazire od gorka lijeka, a dječak opet od šiba.

Iz tih se primjera odmah vidi, da neposredni sadržaj naših težnja nijesu nipošto izvanji realni predmeti nego određene predodžbe; tako u prvom slučaju predodžba o nazočnosti majke, u drugom predodžbu o posjedu jabuke; u posljednja dva opet predodžba o uklonu gorkoga lijeka i šiba. Mi velimo doista, da gladan teži za kruhom, a žedan za vodom; ali da toga ne čine neposredno — svatko lako vidi. Onaj prvi teži neposredno za čuvstvom sitosti, ovaj drugi za čuvstvom utaložene žede; a kruh i voda samo su sredstva, kojima se rečena čuvstva — dakle duševna stanja — mogu uzrokovati. Isto vrijedi o gore navedenim primjerima. Prema tome možemo uopće tvrditi, da su težnje takva duševna stanja, koja idu za oživotvorbom barem donekle poznatih predodžbi. Ili drugim riječima: mi smo u stanju težiti za svačim, što sebi u nekom pogledu možemo predočiti.

Ima ipak slučajeva, gdje težimo za nečim, čega sebi ne možemo jasno predočiti. Novorođenče primjerice teži za hranom, premda još nema predodžbe o mlijeku ili o hrani uopće; a i odrastao teži često za nečim, čega još ne poznaje. Takve težnje, kojima su uzrokom neizvjesna čuvstva neka, zovu se nagonom. Mi imamo nagon životni, nagon hranidbeni, nagon kretni, a u kasnijim godinama rada se u nama i nagon spolni. Svaki nagon u svezi je s određenim kretnjama, koje mu imaju zadovoljiti. Te su kretnje kod ljudi isprvica vrlo nezgrapne te se samo trajnom vježbom usavršuju; kod životinje su obrnuto odmah tako spretne, da svrsi nagona odgovaraju. Kad je ptici leći jaja, gradi bez uputstva često umjetno gnijezdo,

a pile jošte s lupinom na leđima kljuje po zrnju i samo se hrani. Taj s određenim kretnjama uže skopčani nagon zove se instinktom.

Kad se težnja koja jednom zadovolji, onda dakako prestaje — ali se poput drugih duševnih stanja može opet vratiti. U tom slučaju poznat nam je i predmet njezin poblize, jer nam je ostao otprije u uspomeni. Takva povraćena težnja zove se žudnja. Mi možemo žudjeti samo ono, što nam je dobro poznato, odatle i latinska rečenica: »ignoti nulla cupido«. Inače imade žudnja također dva oblika: pod pozitivnim ide za tim, da što posvoji; pod negativnim za tim, da što ukloni. Onaj prvi oblik obično je u svezi s ugodom, ovaj drugi opet u svezi s neugodom onoga predmeta. No to ipak nije redovno, jer mi često žudimo što nije ugodno, — ako nam je samo drukčije potrebno.

Žudnje razlikujemo po sadržaju, jačini i po trajanju njihovu.

Po sadržaju su žudnje ili čutilne ili duševne prirode, — već prema tome, tiču li se izvanjih ili unutrašnjih pojava. Čutilne su primjerice, koje idu za jelom i pilom, za blagom i posjedom; a duševne su, koje idu za obukom i nastavom, za istinom i dobrotom. Broj jednih i drugih upravo je neizmjeran.

Po jačini imadu žudnje različite stupnjeve. Niži su iščekivanje, nada i želja, a viši zahtijevanje, požuda i pohlepa. Iščekivanje zove se žudnja onda, kad se nadu svi uvjeti, pod kojima se jednom ispunila, te mislimo, da će se i sada ispuniti. Nadom se zove žudnja onda, kad uzmemo unaprijed, da se već ispunila, pa pritom osjećamo slast. Željom napokon zove se žudnja onda, kad ispunjenje njeno nije u našoj vlasti i kad ne vidimo, hoće li se zbiti ili ne će. Ako se žudnja vrlo pojača, a tiče se pojedinoga predmeta, onda je zovemo zahtijevanjem. Požuda obuhvata više duševne (znanje), pohlepa više tvarne skupine predodžbene (novac).

Po trajanju napokon može žudnja biti navada, sklonost, nagnuće ili strast. Navadom postaje, kad se često vraća, kao što to biva kod jela, spavanja i posla. U tom je slučaju ona vezana na određeno doba. Sklonošću postaje žudnja, kad se lako vrati, ali se i obuzdati daje; a nagnućem opet, kad je trajno tu te se obuzdati ne da. U prvom slučaju uvjetovana je žudnja najviše tjelesnim ustrojstvom, a u drugom djeluje poput nagona — ali u oba slučaja podnosi ipak uza se i druga duševna stanja. Strašću konačno po-

staje žudnja onda, kada tako pojača, te sva ostala stanja duše nadjača i njom sama zagospoduje. Da sve predodžbene skupine mogu pod određenim prilikama prihvatiti svaki od navedenih oblika žudnje, samo se od sebe razumije.

Bilješka. Kaogod što je prirodno, da na bol odgovaramo jaukom, tako i težnje prirodno smjeraju ka kretnjama. Stoga su eksperimentalnom istraživanju ovih pojava služili t. zv. pokusi reakcije. Oni su u tom, da se na dani znak pokusno lice pripravi, da će mu se pružiti jedan podražaj (vidni, slušni ili opipni), pa mu se postavlja zadaćom, da nastoji što brže reagirati na nj. To je osnovna crta stanja, koja smo nazvali težnjama, da se duša, kad joj neka predodžba svane, toj predodžbi priklanja ili se od nje otklanja. Reagiranje pak može biti dvojako: ili tako, da se sva naša pozornost prikloni predodžbi, ili tako, da se svrati na kretnju, koja je potrebna, da se ona predodžba u svijesti pridržuje, odnosno, ako je neugodna, da se ukloni. U prvom slučaju biva izvođenje kretnje nešto sporije, gotovo kao slučajno, u drugom slučaju biva znatno brže i određenije. Pokusima se pokazalo, da prvi način reakcije, koji se zove senzorički, po prilici za 0.1" zaostaje za drugim načinom, koji se zove motorički; po Langeu treba za ovaj potonji način kod optičkoga podražaja 0.18", kod akustičkoga podražaja 0.12", a kod opipnoga podražaja 0.105". Utvrđeno je, da i jačina podražaja utječe na vrijeme reakcije. Ti su pokusi upotrijebljeni onda i za istraživanje voljnih procesa.

Naša su duševna stanja uopće vezana iznajprije na okolinu, u kojoj živimo; stoga su uz nju iznajprije vezane i težnje naše. Dijete teži isprvice samo za onim, što ćutilima svojim poima; a ne manje to biva i kod množine odraslih ljudi. Uz predmete okolišne još su i tjelesne potrebe uzrokom premnogih težnja; a kako ovim potonjima rado zadovoljavamo, jer nam to godi — prirodno je, da one sve više učestaju. Zato težnje naše ne prihvate lako samo oblik navade i sklonosti, nego pače i oblik nagnuća i strasti. Odatle i potječe, da obično odrastemo misleći samo na sebe i skrbeći samo za sebe; a na druge misliti i za druge skrbiti smatramo nerijetko savišnim poslom.

Ta subjektivnost i sebičnost može biti objektivno od velike štete. Kako se više duševne tvorine: ljubav i milosrđe, pravednost i pravičnost, ljepota i dobrota u nama kasno razvijaju, nađu one u duši našoj već gotove, a kadšto pače i ukrućene težnje. Da više duševne tvorine pritom lako stradaju te ne dođu do potrebna ugleda i gospodstva, može svatko unaprijed vidjeti.

Stoga je nužno pobrinuti se zarana, da težnje dobiju stanoviti pravac, koji ne će biti na štetu višim duševnim tvorinama, nego će im pribaviti vlast nad ostalim tvorinama. Iznajprije dom, a onda škola treba da bdiju pozorno nad razvojem djetinjih težnja i da ga trajno udešavaju tako, da su poslije djetinje težnje spremne prihvatiti više duševne tvorine svojim objektom. U tom slučaju jedino moći će čovjek riješiti zadaću, koja mu je Bogom određena, a koja je u tom, da teži trajno za dobrim i da ga svud oživotvorava. Ili drugim riječima: samo pod navedenim prilikama postat će čovjek značajem, što je i svrha ljudskoga razvoja, a k toj svrsi mora i uzgoj da smjera.

13. Čud i afekt.

Već otprije znademo, da naše oćute prate stanovita ćuvstva, koja smo nazvali ćutilnim ćuvstvima. No i druga duševna stanja, što smo ih doslije opisali, prate stanovita ćuvstva tako, te su nam i pomisli jedne ugodne, a druge neugodne: onima se rado bavimo, a ove potonje bismo rado iz duše istjerali. Upravo zato slušamo nerado i pripovijedanje događaja, koji nas opominju smrti prijateljeve, a obrnuto opet kadgod i sami pripovijedamo o njima, jer nas sjećaju ugodno provedenih ćasova s njim. Ćuvstva ova, koja se uz pomisli vežu, upravo podaju sav ćar željama našim; ona nam predmete težnja prikazuju u najljepšem obliku, na njima se ogrijeva nada i rasplamti mašta. Kako pomisli dolaze i odlaze, to i do brzine ili sporosti njihova mijenjanja stoje stanovita ćuvstva. Dolaze li primjereno, ni prebrzo ni presporo, osjećamo ugodu, u kojoj nam vrijeme subjektivno brzo prolazi; dolaze li obrnuto sporo i ako nas ne zanimaju, nastaje u nama ćuvstvo neugode, te nam vrijeme polako odmiće: u prvom slućaju govorimo o zabavi, u potonjem o dosadi. I predodžbe o prostoru i vremenu uzrok su nastanku nekih ćuvstava, koja zovemo ljepotnim ili estetskim ćuvstvima. Kad primjerice gledamo stanovit lik ili ćujemo kakav napjev, nastaju u nama ćuvstva otud, što smo pregledali sastav dijelova onoga lika ili razabrali pravilnost neku u izmjeni glasova. Kako ta ćuvstva nastaju u području ćutila, kod kojih je ćuvstvena strana najslabija, nijesu ona više posljedak pukoga oćućivanja, ako i jesu u svezi s vidnim i slušnim oćutima — nego su posljedak predoćivanja prostornih oblika i vremenoga slijeda. Zato se upravo drže višima, pa po tom i vrednijima od ćutilnih ćustava. Mi ćemo se na tu vrstu ćuvstava još kasnije vratiti. Ćuvstva se mogu i reproducirati, ali pritom redovno gube na jaćini — postaju bljeda. To je razlogom, zašto po vremenu i najteži bol pregaramo, budući da nam opominjanje i sjećanje neugodnih događaja nije više tako neugodno kao događaji sami. Otud je i nastala rijeć, da vrijeme lijeći bol. Isto ćini i navika. Ponavljanje događaja ne budi u nama sve jaća nego obrnuto sve slabija ćuvstva. S tom ćinjenicom mora i uzgoj raćunati: ćuvstva navikom i ponavljanjem tupe.

Ekspperimentalno istraćivanje ćuvstava služi se poglavito dvjema metodama: metodom podraćajaja i metodom izraćajaja. Po prvoj se metodi pokusnom licu podaje neki podraćaj (to mođe biti boja, zvuk, miris, okus, tikatakanje ure, udareć metronoma u ritmu i bez njega i sl.), a ono treba da se izjavi, kako je podraćaj djelovao na

nj. S lako razumljivih razloga drži se ta metoda nedostatnom, budući da nedostatke samoopažanja ničim ne uklanja. Ali mi znamo iz običnoga života, da se čuvstva odrazuju u tjelesnim kretnjama, na crtama lica, na čelu, pa onda na disanju i drugim fiziolozijskim pojavama, osobito pak u promjenama u optoku krvi. Da se dakle razvoj i tečaj čuvstva ustanovi, bilježe se aparatima zato udešenim sve faze tih kretanja, osobito žilnog ili krvocjevnog sustava, kako se na pr. očituje u udaranju bila, pa se tako dobiva objektivni znak duševnih stanja. Tako se za bilježenje bila upotrebljava sfigmograf, a za mjerenje disanja pneumograf. Oba su aparata osnovana na tom, da se periodično izmjenjivanje disanja i kucanja bila prenosi na mali bubnjić, s kojim je u svezi pisaljka: ta se pisaljka dotiče očađene vrpce od papira, koja se pomiče i tako se na njoj bilježe valovi. Moguće je ove i još druge valove uporedo bilježiti jedan za drugim, te promatrati snošaj disanja, bila, pa promjenu voluma u pojedinim dijelovima tijela uslijed navale krvi na pr. u ruci. Wundt je našao, da se kod umjerenih ugodnih podražaja val bila povećava t. j. bilo udara jače, a Feré je pokazao, da se u tom slučaju i volum povećava t. j. krvne žile se jače napunjavu. Da pod utjecajem napetosti, koja je za neka čuvstva karakteristična, disanje postaje površnije, bit će opažanje već obična života, koje se eksperimentom utvrđuje. U novije se doba za istraživanje čuvstava počeo upotrebljavati i galvanometar, otkad se doznalo, da nesamo uгода i neugoda nego i stanje napetosti i uzbuđenosti pokazuju značajne »psihogalvanske reakcije«.

Čuvstva ne prate samo duševna stanja nego i utječu na izmjenu njihovu. Do njih stoji mnogo nesamo to, koja će se stanja u svijest vratiti, nego i to, hoće li se češće ili rjeđe vraćati, pa i to, hoće li pritjecati brže ili sporije. Stoga se ugodnih događaja opominjemo češće i pripovijedamo o njima brže i življe negoli to biva kod onih, koji su nam ravnodušni. Kako se pak duševna stanja neprestano izmjenjuju, ne može kod njih upće biti govora o mirovanju nego samo o stanovitoj vrsti tijeka njihova. Do toga tijeka stoji ono, što zovemo ljudskom ćudi. Kod svakoga čovjeka uobičaji se stanovit upravo tijekom duševnih stanja tako po brzini i jačini kao također po čuvstvima, s kojima su rečena stanja skopčana. Zato se i veli: koliko ljudi, toliko ćudi. Dok stanja u svijesti našoj teku uobičajenim tijekom ili dok između njih vlada potpuno ravnovjesje — dotle imamo spokojnu ćud, a kad se to ravnovjesje poremeti — bilo time, što se tijekom duševnih stanja prospješi i pojača, bilo time, što se on zapriječi i oslabi — onda velimo, da smo u afektu. Afekt nije po tome drugo

nego promjena uobičajena tijekom unutrašnjih stanja. Ili još kraće: afekt je poremetnja čudi.

Kako afekti u nama nastaju, pokazat će ovi primjeri.

Kad je djevojčica sama u sobi, pa se zabavlja svojim igračkama, onda joj predodžbe, čuvstva i težnje teku jamačno običnim tijekom. Između njezinih duševnih stanja bit će ravnošije, a ona sama bit će zadovoljna. Pokaže li se iznenada na vratima začadeno lice dimnjačarevo — zapriječit će predodžba o njem dalji tijekom duševnih stanja djevojčice i potisnuti ih iz svijesti. Posljedica toga bit će, da će djevojčica priblijediti i drhtati, vikati i plakati ili pače bježati, da se gdje god zakloni. Mi velimo u tom slučaju, da se djevojčica prepala. Prepast je očito afekt, koji druga duševna stanja potlačuje i svijest ispražnjuje. Kad dobar dak odgovara u školi svoju zadaću, onda duševna stanja njegova teku također jednolično i mirno. Bude li nakon toga od učitelja pohvaljen ili možda nagrađen, onda se u njega porodi radost, koja promijeni dosadnji tijekom duševnih stanja tim, što ga pospješi; jer dak misli na to, kako je zadovoljio učitelja i kako će usrećiti svoje roditelje. Posljedica toga jest, da mu srce u grudima zaigra, a oko od zadovoljstva sijeva. Radost je očito afekt, koji tijekom unutrašnjih stanja pojačava i svijest još drugima potpunjuje.

Između tih opreka evo, kreću se svi afekti. Jedni ispražnjuju svijest i djeluju potlačno na dušu, a drugi potpunjuju svijest i djeluju pojačno na dušu. Oni prvi zovu se zato potlačni, pasivni ili astenički afekti; ovi drugi zovu se pojačni, aktivni ili stenički afekti. Među potlačne afekte brojimo primjerice: neugodnu iznenadu, stid, tjeskobu, tugu, brigu, plahost, prepast, strah i očaj; a među pojačne afekte brojimo primjerice: ugodnu iznenadu, radost, obijest, raskalašenost, srčanost, gnjev, začuđenje i oduševljenje.

Pripadali afekti jednoj ili drugoj skupini, oni su vazda u svezi s nekim promjenama u tijelu. Čovjek veseo smije se i poskakuje, a tužan uzdiše i plače; čovjek postiden rumeni se i obara oči, on ustrašen blijedi, panji se i dršće. Na najvišem stupnju mogu afekti imati za posljedicu i prestanak govora, nesvjesticu, pače i istu smrt. Ta tjelesna stanja moraju dakako da i opet djeluju na dušu. Kad smo u afektu, gubimo mirnu rasudbu i radimo često baš protivno, nego što bi trebalo. Dak zatečen u nepažljivosti utječe se laži i pogoršava

svoje stanje; a nesrećnik padnuvši u vodu otvara usta, da zaziva pomoć i možda baš zato propada. Odatle pravilo: da za afekta ne treba ništa izvoditi, nego tek onda, kad se čud umirila.

Afekti se često smatraju jačim čuvstvima; ali to je krivo. Afekti su — kako vidjesmo — poremetnje čudi; a čud opet nije drugo no skup svih unutrašnjih stanja stanovita upravo tijekom. Kako pak duševna stanja prate trajno čuvstva — to su dakako i ova u svezi s afektima. Čuvstva su koje preteče, koje posljedici afekata; u potonjem su slučaju dakako življa stanja negoli u prvanjem. Što se uzroka tiče, to afekti ne moraju nastati samo u povodu čutilnoga poimanja nego i u povodu čistoga mišljenja. Stanovita predodžba o budućnosti može nas strašiti, a stanovita slutnja ili prijekor može nas rastužiti. Posljedice fizične (tjelesne) u ovom su slučaju iste kao i kod čutilnoga poimanja.

Bilješka. Od afekata kao poremetnja čudi valja razlikovati one promjene čudi, koje zovemo raspoloženja (dispozicije). Kakogod je u čovjeka stanoviti tijekom duševnih stanja običajan, ne može se reći, da je taj tijekom svagda jednak, pa tako ni skupni dojam njihov nije jednak. Skupni taj dojam, što ga cijelo naše tjelesno i duševno stanje podaje, očituje se u nekom neodređenom čuvstvu, koje sad više naginje k pozitivnoj strani, sad više k negativnoj: u prvom slučaju velimo, da smo dobro raspoloženi (dobre volje), u potonjem da smo zlo raspoloženi (zlovoljni). U prvom će slučaju tijekom duševnih stanja biti ubrzan i cijelo držanje stajat će pod tim dojmom — poradi čega ćemo u tom slučaju i naginjati aktivnim afektima. U tom protivnom slučaju pak će običajni tijekom teći nešto sporije, zašto ćemo biti više disponirani za pasivne afekte.

Afektima su izvrgnuta osobito djeca. Jedno se dijete svemu smije, a drugo na sve plače; jedno se stidi ili se boji, drugo se junači ili gnjevi. Takava poremetnja čudi potječe koje odatle, što djeca pažljivo prate sve, što se u okolini njihovoj zbiva, te im tako sve čudnovato udara u oči, — koje opet odatle, što sveze između unutrašnjih stanja njihovih nijesu još tako čvrste, da se ne bi dale novima prekinuti. Zato je duševno obrazovanje najbolje sredstvo, da se sačuvamo od afekata, jer ono razbija čudovišta i utvrđuje predodžbene sveze.

Kako ipak veliki dio afekata primjerice: tvrdoglavost, gnjev, zloba i strah... potječe od čutilne podražljivosti djeteta, — morat će uzgoj skrbiti, da se ona umjere i time rečeni afekti zapriječe. Afektima obrnuto, koji se imadu smatrati osnovom čestitosti i kreposti, kao što su primjerice: stid, srčanost i oduševljenje — morat će uzgoj pružati zgodnu hranu, kakvu sadržavaju istina, ljepota, dobrota i vjera. Vjersko mišljenje navlastito je jako oruđe, kojim se mogu suzbijati afekti i postići ravnovjesje između unutrašnjih stanja — dakle baš ono, što se zove spokojnom čudi. O tom ćemo se potpuno uvjeriti, kad se s višim duševnim pojavama upoznamo.

14. Oduhovljenje i igranje.

Još nam se jednom vratiti k činjenici, koju nazvasmo smještanjem unutrašnjih stanja. Smještajući očute i pomisli u izvanji svijet dolazimo do predodžbi o prostoru i vremenu, o gibanju i broju. S tima pojavama u uskoj su svezi predodžbe o predmetima i svojstvima, o veličini i množini, o trajanju i prolaznosti njihovoj. Ispoređivanjem predmeta dolazimo dalje do razlika, koje između njih i njihovih pojava postoje. Bdijenje i spavanje, jedenje i pijenje ljudi drugo je negoli izgaranje drva, isparivanje vode ili lamanje kamenja. Tako isto razlikujemo do-skora, što je živo, što li mrtvo; što tvorno, što li trpno; što je vidljivo, a što nevidljivo. Uzme li se sada, da su svi ti predikati zapravo samo duševna stanja, koja prema spomenutoj činjenici izmećemo napolje i stvarima prisudujemo — onda je stalno, da bi izvanji svijet bio bez rečenih predikata, da nema naše duše. Duša je očito, koja sav svijet oduhovljuje time, što mu svoja stanja pridaje.

To oduhovljenje ne zbiva se uostalom samo smještanjem i izmetanjem očuta i pomisli, nego i smještanjem i izmetanjem ostalih duševnih stanja. Prema tomu misli dijete, da i lutka njegova osjeća neugodu i teži za ugodom, da jede i pije, spava i bdi. Kad se slučajno udari o stolac ili ubode iglom, drži, da su mu ti predmeti hotično uzrokovali bol — pak prema tome s njima i postupa. Nije drukčije ni kod odraslih ljudi. Mi zovemo zvjezdano nebo uzvišenim, okolinu lijepom, djevojku dražesnom — a sve su to faktično oznake, koje od stanovitih čuvstava potječu. Isto vrijedi i za predikate ugone i neugode, koristi i štete, dobra i zla... što ih stanovitim predmetima tako zvane anorganske prirode pridajemo. Svoja čuvstva prisudujemo navlastito rado sličnim bićima, pa tumačimo onda po njima stanovite kretnje njihove. Kad tko plače, držimo, da to čini od tuge; a kad se smije, mislimo, da je tomu razlog zadovoljstvo, jer oboje biva i kod nas. I životinjama pripisujemo naprečac stanja, što ih sami doživjesmo — premda je često sumnjivo, da li im u zbilji pripadaju (uživljavanje, *Einfühlung*.)

Na taj način evo oduhovljujemo sve, što nas u svijetu i životu okružuje. Tim postupkom činimo predmete izvanjega svijeta sebi srodnijima, te im tako međusobni snošaj kao i snošaj prema nama bolje razumijemo. Odatle i znatnost navedene činjenice.

No mi ne oduhovljujemo samo izvanji tvarni svijet nego i svoje tijelo. Prema tome velimo, da imamo bol u zubu, tugu u srcu, a gnjev u krvi. Smještanje duševnih stanja u tijelo ima za posljedicu kretanje,

a ovo opet za posljedicu i g r a n j e. Djetetu daje svaka stvarca povod igri. Dok je još na majčinu krilu, hvata za papirom i drvцем, pa ih okreće ovamo i onamo; a kad mu ispadnu iz ruku, gramzi za njima, da opet istu igru nastavi. Odrasliji dječak nasljeđuje zvanične poslove oca, a djevojčica kućne poslove majke. Dječak ore i pluži, žanje i mlati, kupuje i prodaje; očeva batina služi mu konjem, izuvač kolima, a grašak novcem; on gradi od kamečaka kuću i osniva u grabi mlin; on je sad trgovac, sad vojnik, a sad pače i car. Djevojčica obrnuto tetoši neumorno oko lutke svoje, ona je hrani i umiva, svlači i uspavljuje; ona u sobi posprema i radi, kuha i šije; ona je sad sobarica ili kuharica, a sad opet visoka gospoda ili čak carica.

I tako imade nesamo svaki spol nego i svako doba svoje igre.

Kako su duševna stanja redovno preteče tjelesnih kretnja, možemo po trajnoj mijeni ovih potonjih zaključivati na trajnu mijenu onih prvih. Tjelesne kretnje nijesu prema tome no oživotvorbe unutrašnjih stanja naših. Dijete igraćim kretnjama zadovoljava svojim duševnim pojavama, poimence stanovitomu sjećanju i maštanju, stanovitim čuvstvima i težnjama svojim. Odatle potječe zabavnost i zanimljivost igara. U povodu nagona da oživotvori čovjek ili u čine prometne unutrašnja stanja, nastadoše sve umjetnosti i vještine naše. U početku svome bijahu umjetnosti bez svrhe i pravila, kao što su to i djetinje igre. Prvi pjesnici, pjevači i glazbenici pjevahu i svirahu samo zato, da zadovolje svojoj čeznutljivoj unutrašnjosti: tek kasnije činjahu to prema svrsi i pravilu nekom.

Bilješka. Oduhovljenje i igranje vrlo su znatne činjenice duševne. Ono prvo olakšava razumijevanje pojavnih sveza, ono drugo omogućuje tumač duševnih pojava. Što se igranja napose tiče, to će se ono vazda smatrati zrcalom duševnih stanja. Gdje se dijete ne igra, tu je i duša prazna ili nije tijelo jošte podatno unutrašnjim težnjama. Zato i ne treba djeci igara braniti nego ih treba razborito udešavati.

Prema tome ne će biti umjesno djecu igračkama opteretiti, a još manje služiti se djecom kao igračkom. U prvom slučaju dosadit će djeci doskora igra, u drugom će postati nesamostalna kao lutke. Igranjem stječu djeca spretnost i vježbu u kretnjama, koje će im kasnije u životu trebati, kad se jednom razvije volja i pribere znanje — prema kojima treba životne poslove udešavati (biologijsko značenje igre). Tako spretnost kao i nespretnost u zvaničnim poslovima ljudi imade svoj korijen u najranijoj mladosti njihovoj.

15. Govorenje.

Nijesu igre jedine kretnje, koje nastaju u povodu unutrašnjih stanja, nego su takve vrste i one kretnje, što smo ih spominjali kod afekata. Kad se čovjek smije i poskakuje — uzimamo, da je veseo: a kad uzdiše i plače — držimo, da je tužan. Tako stanovitim kretnjama glave i lica, ruku i nogu prikazujemo i očitujemo vazda stanovita duševna stanja. Osobito mnogo služimo se pritom očima. Kad komu prijetimo, onda zapiljimo pogled u nj; a kad želimo prikazati kome, da ga preziremo, onda ga postrance gledamo. Kad smo potlačeni, obaramo oči; a kad smo zaneseni, uzdižemo ih. Kad se začudimo, otvorimo oči; a kad se iznenada prepadnemo, onda ih zaklopimo. Sve te kretnje očito su neko govorenje, kojim nijemo izričemo unutrašnja stanja svoja. Na takvom govorenju osniva se mimosko umijeće.

Uz nijemo govorenje ima još i glasno, koje potječe navlastito od jezika i grla. Jezik je tako pokretna čest ljudskoga tijela, da ustrepće od svakoga življega čuvstva. Vrijedi to osobito za životinje i neodraste ljude. Pseto laje, lav riče, konj rže, a dijete u kolijevci viče — kad ih stanovito čuvstvo obuzme. Glasovi iste životinje razlikuju se između sebe po čuvstvima, koja ih uzrokuju; a nema sumnje, da ih druge srodne životinje i razumiju. Tako isto razlikuju se između sebe i glasovi djeteta; a majka — kako iskustvo pokazuje — pogađa pravilno njihove uzroke. — No životinje, quae natura prona atque ventri oboedientia finxit, ne imadu mnogo različitih duševnih stanja, pak po tome i ne izvode mnogo različitih glasova. S glasovima radosti, bola, straha i pomaganja bit će po svoj prilici iscrpen broj životinjskih glasova. Čovjek se obrnuto odlikuje silosijom raznovrsnih unutrašnjih stanja, koje poradi jače živčane podražljivosti, koje poradi veće ćutilne pažnje. Da su prema tome mnogobrojni i raznovrsniji također njegovi glasovi, ne može nikoga iznenaditi. Uzme li se povrh toga, da je čovjek bio vazda vezan na društvo više od životinje i da je morao ćutjeti potrebu, da svoja stanja drugima saopći i tako se s njima urazumi — onda je lako pojmljivo, zašto se jedino kod čovjeka razvilo pravog govorenje.

Postanak ljudskoga govorenja pomišljamo otprilike ovako. Recimo, da je nad prvim ljudima proletjela neobična ptica. Ta pojava morala je u svima poradi duševne srodnosti njihove pobuditi isto čuvstvo, a ovo opet uzrokovati isti glas. Kad je poslije pod istim ili možda drugim prilikama netko sličan glas izveo, onda su se ostali nužno sjetili

pojave, koja je isti glas već jednoe uzrokovala. Kako ti prvi glasovi mogahu biti samo uskllici, zove se ovo doba ljudskoga govorenja usklično ili patognomično. Kad su ljudi jednom vješti bili izvođenju glasova uopće, onda su oni kušali nasljedovati ili oponašati mnoge glasove, što su ih u prirodi čuli — pa su tako nastale riječi: šum, grom, kukavica i druge. To doba ljudskoga govorenja zove se nasljedovno ili onomatopoično. Izatoga nastojahu ljudi, da svojim glasovima označe samo ono, što im se kod stanovite pojave činilo najbitnijim. Prema tome je primjerice vuk dobio svoje ime od vučenja ili deranja, mjesec od mjerenja, a duša od disanja. To doba ljudskoga govorenja zove se označno ili karakteristično.

I danas bi govorenje prolazilo iste stupnjeve, kad bi dijete sasvim sebi prepušteno bilo; no stojeći pod trajnim dojmom ljudi govoru vještih stvara i uči ono riječi posredovanjem okoline. Prve slovke: b a, m a, t a, k a, l u... doista su samostalne tvorbe djeteta, nastale u povodu govornoga nagona; a isto vrijedi za kasnije reduplikacije: b a b a, m a m a, t a t a, k a k a, l u l u... No značaj riječi podaju tim potonjim u zbilji majke i dadilje, koje izgovarajući ih izvode neke kretnje i upućuju djecu na stanovite predmete i pojave. Da djeca kretnje i uputstva prije razumiju i upamte nego riječi, vidi se odatle, što se ovima ranije služe nego ovima — kad hoće da se s okolinom urazume. Tako su kretnje i upute još danas preteče pravoga govorenja, koje se tek potkraj prve ili za druge godine počinje. Do to doba nakupila su djeca već množinu očuta, pomisli i predodžbi o različitim predmetima i pojavama svoje okoline — što im u jednu ruku olakšava učenje riječi, a u drugu ih nuka na propitkivanje, u kojem baš i jest sav duševni rad djece prvih godina. Kad su na taj način naučila mnogo riječi, onda ih i mehanički spajaju izgovarajući pritom često najmudrije rečenice.

Što se razgovornosti tiče, to se ipak djeca između sebe znatno razlikuju. Gdjekoje dijete govori zarana okretno i mnogo, a drugo opet vrlo malo i teško. Razlog je tomu, što jedno po prirodi vlada slobodno jezikom svojim te izvodi njime baš one kretnje, koje unutrašnjim stanjima odgovaraju; a drugo obrnuto nema jezika u vlasti, te nije podobno unutrašnja stanja svoja prometnuti u govorne kretnje. Da je onaj prvi slučaj povoljniji od potonjega, ne treba sumnjati. Ako dijete više puta izgovori neku riječ, onda doživi svaki put iznova isti oćut, koji mora spojiti s predodžbom one riječi. Na taj pak način postaje i ona predodžba nužno određenija i jasnija. Ktomu još pridolazi, da se nijedna riječ ne tiče samo stanovita predmeta, nego podjednó i njegovih dijelova; a tako isto da nijedna riječ ne obuhvata tek jedan

predmet nego sve predmete iste vrste. Prema tome postaje riječ i svezom dijelova stanovita predmeta i zajednicom istovrsnih predmeta. Zato se učenjem riječi širi i poznavanje svijeta, a poznavanjem svijeta opet obogaćuje se riječima govor. Kako se pak govorom služimo u zbilji zato, da se razumijemo, to jest, da sebi svoja unutarnja stanja saopćimo — mora se on smatrati izvanjim očitovanjem dušina života uopće, a oruđem mišljenja napose. O tom ćemo se dalje naprijed uvjeriti.

Bilješka. Odatle, što se djeca uče govoriti posredovanjem okoline, ne slijedi, da je potonja jedini uzrok razvoju govora. Kad moždani ne bi tako ustrojeni bili, da omogućuju svezu između glasovnih i kretnih predodžbi, ne bi čovjek jamačno tako rano govorio, kao što govori. To dokazuju prije svega gluho-nijemi, kod kojih mjesto rečene sveze treba upriličiti svezu između vidnih, tačnih i kretnih predodžbi — zašto se obuka u jeziku počinje kod njih tek sa šestom godinom; a zatim dokazuju to i poremetnje govora, na koje se tek od novijega doba svraća veća pažnja, jer se misli, da će se njihovim izučavanjem konačno riješiti pitanje o postanju i razvoju ljudskoga govora. Te poremetnje tiču se ili razumijevanja ili izgovaranja riječi, pa kako su obje vrste znatne, razmotrit ćemo ih napose.

1. Poremetnje razumijevanja. U tom slučaju može čovjek sasvim dobro pisano čitati, pak i sam govoriti; ali nije podoban razumjeti, što mu drugi govore. Pritom ipak nije njegovo slušalo povrijeđeno, jer on čuje, što mu se govori — samo su to za nj zvuci bez smisla i znamenja. Takvo stanje zove se gluhoća riječi. Ona znade biti ili posvemašnja ili djelomična. Kod posvemašnje gluhoće ne razumije čovjek ni riječi — makar mu se ona po sto puta izgovorila. Njegovo mišljenje nije pritom poremećeno, jer on može — kako spomenusmo — i govoriti, samo teško razumljivo, kad ni svojih riječi ne shvaća. Kod djelomične gluhoće može čovjek ponovno izgovorene riječi, navlastito imena predmeta, i razumjeti — samo mu se potonji moraju istodobno pokazati. Ljudi, koji više jezika govorahu, znadu kod djelomične gluhoće koji od njih zaboraviti.

Toj bolesti pribraja se i dosta rijetki slučaj, gdje čovjek može i govoriti i govoreno razumjeti — ali nije podoban čitati. Jedan takav bolesnik pisao je pače duge listove — premda ih nije mogao čitati. »Ja pišem« reče on, »kao da imam zatvorene oči«. Takva poremetnja govora zove se sljepoća riječi. Kod nje je prekinuta sveza između vidnih očuta slova i slušnih očuta o glasovima, koji onima odgovaraju.

2. Poremetnje izgovaranja. U tom slučaju razumije čovjek sve, što mu se govori, ali nije podoban sam govoriti. Takva bolest zove se afazija, te može također biti ili posvemašnja ili djelomična. Kod posvemašnje afazije nije čovjek kadar ni riječi sam izgovoriti, kod djelomične zaboravlja iznajprije vlastita imena, zatim imenice, a napokon pridjeve i glagole — te govori tako, da se nijednom od spomenutih česti jezika ne služi. Afazija se može ticati i pojedinih slogova, pače i slova — ali isto tako i jednoga od jezika, kojemu čovjek bijaše vješt. Kod afazije prekinuta je sveza između stanovitih predodžbi i glasovnih kretanja, koje im odgovaraju.

S afazijom spojena je često i posvemašnja ili djelomična agrafija. Prije nekoliko godina našla se pače dva čovjeka, koji bolovahu samo od agrafije. Oba mogahu govoriti, čitati i razumjeti sve, što im se govorilo; ali ne mogahu ni riječi napisati — premda su inače vješto pisali. Jedan od njih ne mogaše uza sve naprezanje napisati baš ni slova — premda je inače svako štampano i pisano slovo znao potražiti i pokazati.

Iz ovih se činjenica vidi prije svega, kako vanredno složene mora da su radnje, koje ljudski govor sačinjavaju; a zatim kako se čovjek može za svaku od rečenih radnja posebice onesposobiti baš tako, kao što je svaku posebice i naučio.

16. Razlike među ljudima.

Iz dosadanjega razlaganja uvjerismo se češće, da se tijelo doima duše i da do toga dojma stoje unutrašnja stanja uopće, a ćud naša napose. Budući da se ljudi između sebe znatno razlikuju nesamo po veličini i jačini udova nego također po podražljivosti i ustrajnosti živaca svojih — prirodno je, da se oni između sebe moraju razlikovati i po ćudi. Koliko su razlike ćudi uvjetovane razlikama tjelesnoga ustroja, toliko ih zovemo temperamentima; a koliko je tjelesni dojam jači kod djece nego kod odraslih ljudi, toliko su vidnije kod nje i duševne razlike uopće.

Ima djece, kojima je ćud podvrgnuta čestim i ustrajnim poremetnjama — i opet djece, kojima je ćud vazda u ravnovjesju. Ona prva rado se opiru i prkose, ova druga misle i govore tromo. Za onu velimo da su kolerična, za ovu da su flegmatična temperamenta. Dalje ima djece, kojima je ćud doista podvrgnuta čestim poremetnjama, ali te ne traju dugo — i opet djece, kojima se ćud rijetko poremeti, ali zato poremetnje stim dulje traju. Ona se prva sad smiju, a sada plaču, sad su oprezna, a sad lakoumna; ova druga ne mare za izvanj svijet te nagingu trajno na sjetu. Za onu velimo da su sangvinična, za ovu da su melanholična temperamenta.

Uza sve te često očite osebine ne treba ipak držati, da su temperamentni što određeno i stalno. Isto dijete u trećoj godini drugoga je temperamenta negoli u sedmoj; a u različitim prilikama i opet je različita temperamenta. Za života promijeni po svoj prilici svaki čovjek sve temperamente. Za djetinjstva smo obično sangvinični, za mladenštva melanholični, za muževnosti kolerični, a za starosti flegmatični.

No ljudi se — kako rekosmo — ne razlikuju samo svojim temperamentom nego i pojedinim duševnim stanjima. Mi smo kod opisivanja tih potonjih takve razlike između djece češće

istaknuti; ovdje ćemo ih samo dozvati u pamet. Jedno dijete pamti vrlo žurno, a drugo vrlo sporo; jedno drži naučeno dugo u duši, a drugo opet naučeno odmah zaboravlja. Kod jednoga su djeteta pomisli tako spojene, da ih može odmah sabrati, kod drugoga su tako rastresene, da ih nije vrsno skupiti. Onakvoj djeci velimo da su pametna, ovakvoj da su tupa. Dalje ima djece, koja svojim igračkama primišljaju, čega u potonjima nema; a ima opet takve, koja ne znadu, što bi s igračkama učinila. Neka djeca govore cijeli dan i izmišljaju pritom čega nikad ni čula nijesu; a druga obrnuto ponavljaju jedva ono, što im se reklo. Za onakvu velimo da imaju mašte ili da su poetična; za ovakvu da su bez mašte ili da su prozaična.

Ali duševne razlike med ljudima stoje također do njihova spola. Ženski je, što se živčanoga ustrojstva tiče, nježniji i podražljiviji, a muški čvršći i otporniji; zato kod onoga preteže čuvstvo, kod ovoga pak snaga. S istoga se razloga kod ženskoga spola i unutrašnja stanja lakše promeću u govor, plač, smijeh i druge izražajne kretnje, negoli kod muškoga. Pretežnost čuvstva po ženski je spol tako značajna, da na njoj mnogo ne mijenja ni dob. I odrasle djevojke stoje pod dojmom čuvstava tako, da je potonjima uvjetovano i njihovo sudenje. Zato djevojkama predmeti, ljudi i prilike vrijeđe ponajviše prema tome, svidaju li se ili ne svidaju, zabavljaju li ili dosaduju, diraju li u sree ili vrijeđaju. Od mladića obrnuto iščekujemo, da se u sličnim zgodama ne da voditi čuvstvom, nego da o predmetima, ljudima i prilikama stvara sudove opće ili objektivne vrijednosti.

Imade međutim razlika, koje su tako ženskomu kao i muškomu spolu zajedničke. Kad se jednom naobrazba završi, a mladići i djevojke treba da razviju izvjesnu djelatnost, onda potonja ostaje kod jednih više unutar duševnoga svijeta, idući za idealnim oblikovanjem ili možda i umjetničkim očitovanjem njegovim, dok se kod drugih usredotočuje više u životu izvanjem postavljajući sebi svrhom bilo vlastito bilo opće dobro. Za one prve velimo, da su misaone ili teoretičke, za ove potonje pak da su poslovne ili praktične naravi. Da jednako misaoni kao i praktički ljudi mogu u svom djelovanju stajati pod dojmom čuvstva, samo se od sebe razumije; ali nema sumnje, da je taj dojam kod njih od različitih posljedica. Misaonim se ljudima u povodu čuvstava prikazuje svijet ili vedar ili kao dolina suza; a praktičkim opet bude on ili ravnodušan ili pak potiče na još življu djelatnost.

I tako se eto sve više gomilaju razlike među ljudima i vode do uvjerenja, da zapravo nema jednoga čovjeka, koji bi drugomu bio,

sasvim jednak. Svaki imade svoje i tjelesne i duševne osobine, kojima se od drugih bar donekle razlikuje. Zbroj svih osobina čovjeka sačinjava njegov individualitet. Kako po društvo ljudsko nije očito ravnodušno, koje i kakve li osobine pojedinac imade, prirodno je, da je individualitet pojava, kojom treba da se uvelike bavi uzgoj.

Bilješka. Temperamentima smo nazvali razlike čudi uvjetovane razlikama tjelesnoga ustrojstva. Očito su dakle temperamentni dispozicije za neku baš podražljivost i stanovitu ustrajnost pobudena stanja. Koliko pak razlike čudi stoje do spola i dobi, a povrh toga i do narodnosti i do životnih prilika izvanjih (podneblje, hrana, način života), zovu se one *naturel om*. Naturel prema tome obuhvata i temperamente. Na razlike među ljudima od osobita je utjecaja i to, što oni nijesu pristupni jednakim čuvstvima: u jednih pretežu čutilna čuvstva, kao što to biva kod djece i divljaka, u drugih pak pretežu viša čuvstva te se u njih očituje smisao sad za znanost, sad za umjetnost i vještine, sport i dr. Upravo poradi tih razlika čuvstava velimo, da čovjek naginje ovoj ili onoj stvari, što drugim riječima znači, da su u ljudi razne dispozicije čuvstava, poradi kojih se svaki u svojem smjeru razvija.

Naučna je psihologija po zadaći svojoj upućena u prvome redu na to, da ispita duševni život u općim njegovim oblicima i da odredi općene zakone toga života; zato se i zove općenom (*generalnom*) psihologijom. Napose je eksperimentalna psihologija u svojem početku bila zabavljena samo u ovome pravcu. No što je posao njezin bolje napredovao i što su vidljiviji bili njezini rezultati, to se više opazalo, da su oni od važnosti i za praktički život, te primjenljivi na sve one mnoge razlike, kojima se duša ljudi prema dobi, rodu, temperamentu, narodnosti, zvanju i dr. udaljuje od prosječne slike o duši. Istaknuti smo već, kako je ispitivanje na pr. asocijacija ili pamćenja poslužilo kriminalnoj nauci i pedagogiji; slične je usluge psihologija učinila i medicini, napose u području psihopatologije, jezikoslovlju, nauci o lijepom i o umjetnosti (estetici), a u posljednje se vrijeme zgodno primijenila i na najviše praktičnu stranu života, na gospodarsko-industrijalni rad (*psihotehnika*). Kako je pak psihologija tim sve više morala računati sa silesijom individualnih forma i sa bezbrojnim varijacijama općenoga tipa duševnoga, nastala je pored općene psihologije posebna nauka: psihologija duševnih razlika (*diferencijalna psihologija*). Zastupnika joj ima dašto već odavna — od liječnika Galena, koji je postavio prvu nauku o temperamentima i od Teofrastovih crta o karakterima sve do kasnijih rasprava o duševnom životu djece, žena, umjetnika, zločinaca, pa o duševnim osobinama pojedinih zvanja, društvenih vrsta i skupina, te cijelih naroda. No sve to bila su samo slučajna opažanja, koja se danas primjenom eksperimentalnih metoda naučno dotjeruju, kao što se uopće cijelo ovo područje sustavno ispituje. Velike je zasluge na njem stekao osobito W. Stern, a pored njega se ističu R. Sommer, E. Claparède, A. Binet i mnogi drugi.

Ako se već ljudi između sebe u duševnom pogledu znatno razlikuju — razlikuju se oni u tome još više od životinja. Potonjim dakako ne odriče danas nitko duše, pak im prema tome ne smije nitko odricati niti duševna života.

S mnogih razloga nagadamo pače, da je životinjska duša srodno pozorište unutrašnjih stanja, kakvo upoznamo u duši ljudskoj. S pomoću svojih čutila izvijaju životinje stanovite očute, koji se jamačno promeću u pomisli, kad izvanji podražaji prestanu. One stvaraju sebi također neke predodžbe o prilika- ma svoje okoline; a tako isto udružuju svoje predodžbe i pamte različite do- gađaje. Zato valjada životinja i nađe svoje staro ležište: dolazi onamo, gdje je tko hrani; a bježi redovno od onoga mjesta, gdje ju je jednom tko ispre- bijao. Po kretnjama životinje zaključujemo, da unutrašnja stanja smještaju u tijelo svoje i u vanjštinu; a po domišljatim igrama i umjetnim radnjama, koje izvode, da imadu neku maštu i nagon. Taj potonji zovemo kod njih *i n s t i n k t o m*. Napokon uzimamo, da se u duši životinjskoj radaju na sličan način čuvstva ugone i neugode, slasti i bola, radosti i tuge, odanosti i mržnje — kao što to biva u duši ljudskoj.

Usprkos svemu tomu ne mogu se životinje isporučiti duševno s ljudima. Čovjek je već kod prvoga čutilnog poimanja mirniji od životinje i ustraje u njemu dulje negoli ona. Njegove su predodžbe zato jasnije i savršenije, udružbe čvršće i raznoličnije, a uspomene trajnije i življe. Ljudski nagon ne ostaje dugo slijepim pokretačem tijela, nego se promeće u nasljedovne i pokusne radnje, s kojima je skopčan napredak: životinjski instinkt pridržuje obrnuto vazda značaj strastvenosti, koja slijedi slijepo zakone meha- nizma. Poradi toga je kod životinja uopće nemoguće usavršenje duševnih stan- ja, što čini uzgoj; a ljudi se obrnuto baš uzgojem otimlju mehanizmu te do- laze do sve veće duševne slobode. I dok čovjek u toj slobodi nazrijeva svoju životnu svrhu — ostaje životinja trajno robom svojih prilika, potreba i strasti.

17. Niže duševne tvorine i njihovi zakoni.

Ako se još jednom osvrnemo na duševne pojave, što smo ih doslije pretresli, to ćemo opaziti, da se one dadu na dvije osnovne skupine svesti. Jednu skupinu sačinjavaju očuti i pomisli, a drugu opet čuvstva; kod nastanka težnja sudjeluju i pomisli (očuti) i čuvstva.

Očuti nastaju u nama mehanički, to jest oni bivaju duši našoj vanjštinom nametnuti. Zato očuti dolaze i prolaze, udružuju se i raz- družuju, te stvaraju pojave, koje nazvasmo pomišljanjem, maštanjem, težnjom, željom, nadom... Očuti su dakle prva osnova našega znanja; jer mi znamo nešto iznajprije tim, što gledamo, slušamo, kušamo, vo- njamo i pipamo. Ili ukratko: mi imamo prije svega *o č u t n u s v i j e s t*.

Ali očuti i od njih nastale pojave ne niču u duši našoj ošamljeni, nego ih redovno prate čuvstva ugone ili neugode. Isto vrijedi i za ostale pojave oćutne svijesti. Ta činjenica znatna je zato, što sva stanja oćutne svijesti prestaju biti *r a v n o d u š n a* i dobivaju pače za nas

osobitu vrijednost. Mi tek čuvstvima ugone i neugode doznajemo, što nam prija ili ne prija, što nam se sviđa ili ne sviđa. To znanje eto sačinjava našu čuvstvenu svijest.

Kako i čuvstva nastaju u nama isprva mehanički te prema tome dolaze i prolaze, udružuju se i razdružuju — to su očito sva duševna stanja u nastanku (svome podvrgnuta mehanizmu. Uzme li se pak, da mehaničke pojave u svoj prirodi slijede izvjesne zakone, onda je vrijedno pogledati: ne biva li to i kod nižih duševnih tvorina. Evo što se u tom pogledu doslije utvrdilo.

1. Nijedna duševna tvorina, nastala jedared u duši, ne iščezava iz nje nego ostaje trajnom svojinom njenom. Ove činjenice ne pobija opažanje, da mi mnogo toga, što smo u duši doživjeli, ipak zaboravljamo: jer iskustvo pokazuje, da se i naoko zaboravljeni doživljaji mogu opet vratiti u svijest. Zato se mora uzeti, da duševne tvorine slijede zakon ustrajnosti. No kao što tijelo, koje se giba, ne ostaje u prvobitnom gibanju vijekom radi toga, što na nj i druge sile djeluju, tako i stanovit duševni doživljaj ne ostaje u svijesti vijekom zato, što su duševne pojave i drugim zakonima i dojmovima izvrgnute. Ali usprkos tomu ostaje svaka pojava duše trajnom njezinom svojinom. Kad bi duševne pojave iščezavale istodobno sa svojim uzrocima, onda ne bismo imali nikakve prošlosti, jer bismo duševni život svaki čas iznova otpočinjali. A s istoga razloga ne bismo bili u stanju stvoriti kakvu prosvjetu, jer ne bismo imali na što da nadovežemo.

2. Po zakonu ustrajnosti trebalo bi doista da svako stanje u svijesti vijekom potraje. No uzme li se, da duša istodobno mnogo stanja doživljava, onda bi se moglo učiniti, kao da ona svako od njih drugim dijelom oćućuje ili pomišlja. To bi ipak bilo protivno jedinstvenoj i jednostavnoj biti naše duše. U zbilji pomišlja ona svako stanje napose, ali ipak tako, da pomišljajući jedno ne zaboravlja na drugo. Ili drugim riječima: duša pomišlja svoja stanja suvislo. Zato gledajući stranice, koje trokut sačinjavaju, ili slušajući glasove, koji stvaraju akord — duša tako reći letimično obuhvaća članove tih pojava, pak ih u svijesti spaja i ujedinjuje. U tom evo i jest zakon suvislosti, koji glasi: Poradi jedinstvenosti i jednostavnosti duše naše vežu se sva stanja u njoj tako, da usprkos mnoštvu njihovu nastaje jedna svijest o svima skupa.

3. Dok je zakon suvislosti navlastito posljedak jedinstvenosti duše naše, imade njezina jednostavnost za posljedak posebni zakon.

Pomišljajući glas *c* ne može duša istodobno pomišljati i glas *e* i *g*, a isto tako nije moguće, da njezino pomišljanje trokuta sadržava istodobno i pomišljanje četverokuta i peterokuta. Svaki svijesni sadržaj iziskuje dakle posebno pomišljanje, tako da pomišljanje jednoga sadržaja isključuje istodobno pomišljanje drugoga. U tom je pak zakon isključenja, koji glasi: Poradi jednostavnosti naše duše svaki je svijesni sadržaj vezan uz posebno pomišljanje, te pomišljanje jednoga sadržaja ne može zastupati pomišljanje drugoga. Odatle je pojmljivo zaboravljanje nekoć svijesnih sadržina. Svaka pomisao postaje u povodu rečenoga zakona zaprekom drugima, da se u svijest povrate. Kako pak ni jedna pomisao iz duše ne iščezava, nego pače nastoji, da se u svijest podigne — prikazuju se pomisli uopće silama, koje se bore o gospodstvo. Da potonje stoji ponajviše do jačine njihove, samo se od sebe razumije.

4. Po zakonu isključenja prinudena je duša pomišljati svoju sadržinu sljedovno ili sukcesivno; a po iskustvu čini to ponajviše tako, da spaja ili udružuje pomisli raznovrsne. Za primjer može služiti spominjanje stanovitih doživljaja ili pripovijedanje kakve zgone. No dok su takve udružbe puki slijedovi bez pravila i zakonosti — imade udružbi, koje slijede stanovita pravila i odaju neku zakonost. Tako kad promotrimo brojeve 1, 2, 3, 4, 5, ili 2, 4, 6, 8, ili kad slušamo glasove *c*, *e*, *g*, ili *d*, *fis*, *a*, onda opažamo, da je od broja 1 do 3 baš toliko daleko kao od 3 do 5, a od 2 do 4 opet toliko daleko kao od 4 do 6. Isto tako zamjećujemo, da glasovi *c*, *e*, *g* stoje u jednakom snošaju kao i glasovi *d*, *fis*, *a*, i da *e* isto mjesto zaprema među *c* i *g* kao *fis* među *d* i *a*. Do sličnih posljedaka vodi nas i pomišljanje stanovitih životinjskih i biljnih individua, recimo gorile, orangutana, šimpanze... ili smreke, bora, jela... jer svakome od tih individua pripada izvjesno mjesto unutar vrste. U takvim slučajevima ne stvara duša puke slijedove nego stvara poredaje po nekom stalnom pravilu određujući svakoj predodžbi mjesto, koje je ide. U tom je zakon poredajnosti, koji glasi: Duša je po biti svojoj prinudena od istovrsnih pomisli stvarati pomišlene poredaje. Da ti poredaji nijesu sasvim isto, što su im članovi, iz navedenih se primjera lako razbira. Poredaj brojeva 2, 4, 6, 8 dovodi nas do pomisli takih brojeva; poredaj glasova *c*, *e*, *g* do pomisli *a* *k* *o* *r* *d* *a*; poredaj životinja: gorila, orangutan, šimpanza... do pomisli *m* *a* *j* *m* *u* *n* *a*; a poredaj drveta: smreka, bor, jela... do pomisli *k* *o* *n* *i* *f* *e* *r* *a*. Kako svaki pomisleni poredaj podaje očito nešto novo, čega njegovi članovi nijesu

podavali — posljeci se zakona poredajnosti moraju smatrati neposrednim pretečama viših duševnih tvorina.

Bilješka. Ako zakon poredajnosti i jest najznatniji poradi toga, što u njegovu povodu dolazimo do novih, logički vrijednih tvorina, to nijesu ni ostali bez zamašaja po duševni naš život. Zakon ustrajnosti omogućuje nesamo trajanje nego i vraćanje, zakon suvislosti opet nesamo neprekidnost nego i spajanje, a zakon isključenja napokon nesamo zasebno pomišljanje nego i vremenit tijekom unutrašnjih stanja. Svaki dakle od navedenih zakona prinosi ponešto k razumijevanju našega duševnoga života uopće.

Poradi toga, što je duša uz te zakone vezana kod svih pojava, koje u njoj mehanički nastaju, zovu se ti zakoni također zakonima duševnoga mehanizma.

TREĆI DIO.

Više duševne tvorine.

1. Pregled.

Zakoni duševnoga mehanizma ne smetaju, da se na osnovi nižih duševnih tvorina razviju po vremenu više, koje mehanizam prekoračuju i u kojima se očituje sloboda duše. I doista postajemo sebi s vremenom svijesni i takvih unutrašnjih pojava, koje nam ne bivaju vanjštinom nametnute, nego ih duša sama stvara. Razlika je između mehaničkih i slobodnih duševnih pojava u tom, što mehaničke nastaju neposredno te se ne daju mijenjati; slobodne pak nastaju posredno te se mogu usavršiti. Zato je i znanje slobodnih pojava duše vrednije od znanja mehaničkih pojava njezinih, a svijest o onima viša negoli svijest o ovima. Kakve su to slobodne duševne pojave, pokazat će ovaj pregled.

1. Snošaj zemlje prema suncu tumačimo isprva tako, kao da zemlja miruje, a sunce da se oko nje okreće. Činimo to dakako na ponuku neposrednoga oćućivanja. Poslije se uvjerimo, da baš protivno biva; onda tvrdimo, da sunce miruje, a zemlja da se oko njega okreće. No okretanje zemlje baš tako nije nitko vidio, kao što nije nitko ćutilima poimao, da je ona sploštena ili da je nekoć bila tekućina, — što također poslije tvrdimo. Pomisli o žitkom stanju zemlje, o sploštenosti i okretanju njezinu nijesu po tom nastale neposrednim oćućivanjem nego suđenjem, izvođenjem i zaključivanjem — dakle posrednim sudjelovanjem duše. Takvo djelovanje zovemo inače i mišljenjem. Kako pak samo mišljenjem spoznajemo: što je istina, o što nije, što je zazbiljno, a što nije, što je uopće pomišljivo, a što nije — dolazimo mišljenjem očito do novih pojava, u kojima se baš očituje ljudski razum. Znanje takvih pojava sačinjava našu znanstvenu ili logičku svijest.

2. Ako se dijete ili priprost čovjek stavi pred mramorni kip Zevsov, to će oni doista opaziti, da je kip od kamena, da ima glavu, trup i noge — ali i jedva više. Stavi li se pred isti kip čovjek obrazovan, to će taj opaziti mnogo više. On će razabrati, da između dijelova tijela postoji divan sklad, da silno čelo i krepko lice odaju božansko biće. Ta spoznaja pobudit će nužno u njegovoj duši čuvstvo ljepote i uzvišenosti. Slično iskusit će onaj, koji uzade u visoke i snježne gore ili na burno i nedogledno more; a tako i onaj, koji razmatra različite oblike bilja i životinja, ili onaj, koji sluša skladne i ljupke zvukove glazbe. Kod pojava prirode i umjetnosti spoznajemo uopće: što je lijepo, a što nije, što je dražesno, a što nije. Spoznaja ta obuhvata nove pojave duševne, koje nijesu osnovane na pukom čutilnom poimanju; jer kad bi to bile, onda ne bismo razumjeli, zašto ih djeca i priprosti ljudi također ne imaju. Znanje te vrste pojava sačinjava našu ljepotnu ili estetsku svijest.

3. Srodne duševne pojave pobuđuju u nama i ljudski čini. Kad vidimo, gdje tko nesretniku pritiče u pomoć ili gdje ubogu dijeli milostinju ili gdje se sreći bližnjega raduje, — onda se u nama rađa čuvstvo milja i mi velimo: tako treba da bude! Kad obrnuto vidimo, gdje zlotvor putnika napada ili gdje imućnik batinom tjera prosjaka ili gdje tko sreći bližnjega zavidi — onda se u nama budi čuvstvo nemilja i mi velimo: tako ne smije da bude! Razmatranje ljudskih čina dovodi nas dakle do spoznaje: što je dobro, a što zlo, što je dužnost, a što povreda dužnosti, što je pravda, a što krivda. I to su očito nove duševne pojave, koje opet nijesu posljedak pukoga osjećivanja nego posljedak obrazovanosti. Čutilnomu poimanju ljudski su čini samo različite vrste gibanja, a tek više obrazovanje dovodi ih u svezu s nutrinjom duše, koja ih je izazvala. U toj svezi onda postaju ljudski čini predmetom presuđivanja, koje ih hvali ili kori, te se tako očituje kao glas savjesti. Znanje te vrste duševnih pojava sačinjava našu čudorednu ili etičku svijest.

4. Ako pojave logičke, estetske i etičke svijesti pomislimo u jednom biću usavršene tako, da u njemu nikada ne nastane sumnja o tom, što je istinito ili neistinito, lijepo ili ružno, dobro ili zlo — onda smo dobili pojam o Bogu kao najsvršenijem biću. S tim pojmom u savezu je množina naših pomisli i predodžbi. Bog nam je izvorom svake istine, ljepote i dobrote, začetnik fizičkoga i moralnoga poretka u svijetu, nagraditelj dobrih i kreposnih djela, a kazni-

telj grijeha i zla. Odatle eto naš strah i poćitanje, naša ljubav i zahvalnost prema njemu; odatle ponajviše naše nastojanje, da prema istini udesimo svoje mišljenje, prema ljepoti svoje ćuvstvovanje, prema dobroti svoje djelovanje. I to sve su opet nova i viša duševna stanja, koja nijesu već u oćutima sadržana, nego su nužni izvodi i zaključci, kojima ne pokazujemo samo razum nego i um svoj. Znanje tih viših duševnih tvorina saćinjava našu vjersku ili religijsku svijest.

To su eto više duševne pojave, koje prekoraćuju ćutilnost i odaju slobodu. Da s tom slobodom nitko ne dolazi na svijet, nego da je ona plod obrazovanja, — vidjet će se iz daljega razmatranja.

Bilješka. Kako višim duševnim pojavama, koje smo netom ukratko oćertali, pokazuje ćovjek sada razum, a sada povrh toga i um — to se već ovdje može nametnuti pitanje: koja je razlika između razuma i uma? Istina, ljepota i dobrota tvorine su, do kojih najteže i najkasnije dolazimo, zato ih i smatramo idealima i idejama našim. Uza sve to naući s vremenom — bilo u školi bilo u društvu — množina ljudi razlikovati istinu, ljepotu i dobrotu od neistine, rugobe i zloće. Tim znanjem rješavaju se oni fizićkoga mehanizma i postaju u duševnom pogledu slobodni. Za takve ljude velimo, da pokazuju razum.

No znanje nije još oživotvorenje. Mnogi znadu, što je istina, ljepota i dobrota, a ipak ne idu za tim, da ih u životu trajno slijede. Tomu se hoće krepka volja, koja spomenute ideale promeće u ćine. U tom slućaju tek pokazuju ljudi povrh razuma još i um.

Razum je dakle teoretićne (spoznajne), um pak još i praktićne (ćudoredne) naravi. Tko je samo tako napredovao, da zna istinu, ljepotu i dobrotu razlikovati od njihovih opreka — tek je razuman ćovjek; a tko rećene ideale uzme za pravila, paće za zakone svoga mišljenja, ćuvstvovanja i djelovanja — taj je i ćovjek uman. Ako se sad već onaj prvi u duševnom pogledu ima smatrati slobodnim, kud i kamo više vrijedi to za ovoga drugoga. Mi ćemo se na istinu, ljepotu i dobrotu i takoder na razliku razuma i uma vratiti još kasnije.

a) Logićka svijest.

2. Osnove logićke svijesti.

Rekli smo, da se u pojavama logićke svijesti oćituje ljudski razum, ali prije nego ćovjek stjeće znanja o tom što je istina, a što nije, što je zazbiljno, a što nije, što je uopće pomišljivo, a što nije — stjeće on mnogo drugo znanje iskustvom. Budući da se već pri stjecanju toga potonjega odaje takoder neko razumno mišljenje, trebat će

iskustveno znanje smatrati nesamo osnovom logičke svijesti nego i ishodištem razuma uopće. To će potvrditi ove činjenice.

Kada dijete u kolijevci očuti glad, onda žudi za hranom i pritom više. Dobivši hranu u pamti ono nesamo, da utaložbom gladi prestaje žudnja, nego također, da je hranu dobilo vikom. To je očito novo znanje, kojim se dijete i poslije koristi — pak i u drugim zgodama više, da što poluči. Slično znanje stječe ono, kad uči, kako treba da sa stvarima postupa i čemu one uopće služe. Dijete doskora dozna, da se žlica drukčije drži nego zdjelica, a nož drukčije upotrebljava nego viljuška. Tako isto dozna ono zarana, koje stvari treba, a koje ne treba turiti u usta; čemu su odijela, a čemu obuća i kako mu se služiti igračkama. Osobito mnogo iskustva stječe dijete, kad se uči izražajnim kretnjama i govoru. Ono trese i klima glavom, otiskuje predmete ili seže za njima, pruža na raznolik način ruke, da iskaže svoja čuvstva i žudnje. Dugo ipak mora vježbati usne i jezik, da nauči izgovarati riječi i spajati s njima prave predodžbe. Pri svemu tome doživljava dijete trajno i postupno sve više i svakim kasnijim iskustvom ispravlja ono predašnje dok ne pogodi pravo.

Osobitu vistu iskustva stječe dijete mijenom predodžbi, koju uzrokuje ili kakvo izvanje ili pak vlastito gibanje. Ono sad vidi majku, a sad je opet ne vidi; sad vidi sunce gdje izlazi, a sad gdje zapada, i drugi put gdje se vraća. Onda opet opazi, gdje strana lica pridolaze k poznatima: sad samo jedno, a sad više njih. Takvima i sličnim promjenama razbira dijete prostorne i vremene snošaje stvari, smjer i način kretanja njihovih; nauči također razlikovati sadašnjost od prošlosti, a donekle i od budućnosti. Tako isto doznaje, što li je veliko, jako i mnogobrojno, ili malo, slabo i jedincato; a pomišlja i to, što li je živo i mrtvo, oćutno ili bešćutno, tvorno ili trpno. A kad jednom zna govoriti, onda dakako i razumije, što hoćemo da kažemo rećenicama: ptica leti, ptica trći, ptica skakuće; ili tvrdnjama: pas je živ, a kamen nije živ; životinja oćuće, a drvo ne oćuće. U svim tim prilikama širi se očito njegovo znanje, premda nijesmo vrsni ni navesti svih unutrašnjih pojava, koje duša pritom doživljava, ni protumaćiti svih zakona, po kojima se rećene pojave u suvislu cjelinu zbijaju.

Ktomu pridolazi još jedan izvor iskustvenoga znanja. Kad je dijete vidjelo različite stvari i spoznalo njihova svojstva, onda mu se od tih potonjih stvora u duši ćitavi skupovi. Tako se primjerice u jedinstvenoj svijesti spoji sve, što je dijete vidjelo na majci, oću; kolijevci, sobi i drugim predmetima svoje okoline. Takvi skupovi postaju onda predodžbama, kojima sebi dijete pomišlja manje ili

više točno rečene stvari. Poslije opet, kad je dijete vidjelo više majki, više otaca, više kolijevaka, više lica i uopće više predmeta iste vrste, onda se u duši njegovoj stvore skupovi svojstava, koji se ne tiču tek pojedinih predmeta nego čitave množine njih. Ti općeniti skupovi postaju pojmovima, kojima dijete manje ili više savršeno obuhvata ona svojstva, koja su predmetima iste vrste zajednička. Dakako da su ti pojmovi u početku samo općene predodžbe: jer ako pred dvojicom dječaraca izustimo riječ pas, to će svaki od njih jamačno pomisliti baš na stanovitoga psa — no ipak će obojica istodobno pomisljati na osebit oblik životinjski, glavu, rep, četiri noge i dlakavu kožu. Ako se takvi skupovi u logičkom pogledu i ne mogu još zvat i pojmovima, stalno je, da su oni preteče i osnovi, na kojima se poslije grade savršeni. Ovdje je za nas znamenito samo to, da se takve pojave duševne doista već na iskustvenom putu mehanički razvijaju; pa zato i čitavo iskustveno znanje smatramo osnovom logičkoga.

Bilješka. Općenih predodžbi imadu već i djeca, jer i ona otprilike znadu, što je uopće kuća, životinja, drvo, trokut i drugo što. Djeca pače od predodžbi stanovite vrste stvaraju još općenitije. Tako primjerice od predodžbi: postelja, ormar, stolac i stol stvore djeca predodžbu: pokućstvo. U tom slučaju javlja se već i suđenje: jer dijete očito misli, da su oni predmeti pokućstvo i da drugi predmeti, koji iste oznake imadu, također pokućstvu pripadaju. Što više: dijete već zarana zna, što je živo, što mrtvo: što je istinito, a što nije istinito, što je pravo, a što krivo. Takvo znanje stječu djeca s pomoću odraslih ljudi možda prije, nego govoriti znadu. No stalno je, da se to znanje ne javlja prvobitno u obliku određenih pojmova kao kod odrasla čovjeka, nego u obliku čuvstva, dakle u obliku neodređenom, koji uostalom ipak uključuje svijest o nekoj valjanosti. Zato je osnovana tvrdnja, da se svako novo znanje javlja iznajprije u obliku čuvstva. To vrijedi i za duboke znanstvene istine. Sve se nagadalo i naslućivalo dugo prije negoli je od stanovita misloca utvrđeno bilo; a još je mnogo vremena moralo proteći prije negoli je postalo općim dobrom ljudstva.

3. Razumno poimanje.

Spomenuti način, kojim se znanje u nama širi, treba još nekim činjenicama razjasniti. Ako dijete videne već predmete iznova opazi, onda ih obično imenuje. Tako ono primjerice kaže: eno ide tata... to je naša kuća... jabuka cvate... Pita se: što opravdava takve jesne rečenice? Evo što. Sadanje nove predodžbe o tati, kući i jabuci izazvale su u duši djeteta prijašnje stare, pak je ono opazilo, da se prve posve podudara s potonjima. Dijete je navedene predmete prepoznalo.

*apercepcija je takvo udruživanje pojmova
gdje se pomoću starih predodžbi stvaraju
i razumije nove.*

No biva također, da dijete kadgod kaže: ondje ne ide moj tata... to nije naša kuća... jabuka ne cvate... U čem je osnovanost tih niječnih rečenica? Evo u čem. Nove predodžbe o navedenim predmetima izazvale su srodne stare predodžbe, pa je dijete opazilo, da se ove ne podudaraju s onima. Odatle nužno nijekanje.

Uz posvemašnje podudaranje ili nepodudaranje ima jošte podudaranje djelomično, koje se sličnošću naziva. Po sličnosti spoznaje dijete, da je ono, što baš sada motri, također kolijevka, lutka, stolac ili što drugo — premda se svako samo u nečem podudara sa starom predodžbom o takvom predmetu. Na spoznaji neistovetnih ali sličnih predodžbi ili predmeta osnivaju se pojmovi, kao što su baš navedeni. Napokon može jedna predodžba — recimo primjerice o psu — pobuditi u djetetu istodobno predodžbu o konju, kravi, mačku i piletu... Nijedna od ovih potonjih ne će se onda podudarati s prvom, ali će sve imati s njom nešto zajedničko, tako u tom slučaju oznaku, da su domaće životinje. Na spoznaji zajedničkih svojstava osnivaju se pojmovi još općeniji od onih gore spomenutih.

Iz tih se primjera vidi, kako svaka nova (nepoznata) predodžba vraća u svijest manji ili veći broj starih (poznatih), po kojima se s obzirom na istovetnost, sličnost ili različnost odredi i onda baš među stanovite uvisti. Taj se postupak zove razumnim poimanjem ili apercepcijom za razliku od ćutilnoga poimanja ili percepcije, koja sve naprečac prihvaća, što joj izvanji svijet nametne. Pod razumnim poimanjem, misli se dakle onaj snošaj starih predodžbi prema novo nadoljima, po kojem postajemo svijesni istovetnosti, sličnosti i različnosti njihovoj, ili snošaj, po kojem s pomoću starih razumijemo i spoznajemo nove. Razumno poimanje ne mora se ipak — kao u navedenim primjerima — ticati samo izvanjih pojava, nego se ono može ticati i čisto duševnih, dakle unutrašnjih pojava. Tako biva kod đaka, kad se od njega ište, da se malo zamisli ili nečemu domisli, i kod većega učenika, kad veli: ja zadataka ne razumijem, ili: ja dvoumim, da je stvar ispravno pripovijedana. Zamišljanje, domišljanje i dvoumljenje... unutrašnje su pojave, koje mogu, ali ne moraju biti u svezi s vanjštinom. Kod tih duševnih radnja biva također, da stanovite nove pomisli vraćaju u svijest stanovite stare, te da konačno s pomoću jednih razumijemo i spoznajemo druge.

Ticalo se uostalom razumno poimanje izvanjih ili unutrašnjih pojava, posljedak mu je vazda neko potpunijanje i ispravljanje bilo novih bilo starih pomisli i predodžbi. Evo tomu primjera. Kad čitamo žurno, onda okom ne zamijetimo baš sva slova, ali ih nekoliko dostaje, da dodamo preostala i razumijemo čitano. Kad slušamo govor, ne uhvatimo također uhom sve riječi, ali čuvene dostaju, da potpunimo prečuto, pa tako razumijemo govornika. Dijete, koje nije vidjelo drveta bez granja, misli, da je granatost bitna oznaka drveća uopće; no kad mu se pokaže ili opiše paoma, ispravlja ono svoj prvanji pojam. Isto biya kod seljaka, kad prvi put opazi crna čovjeka, a već je sebi stvorio pojam, da su svi ljudi bijeli.

Predodžbe i pojmovi lakše se ipak ispravljaju, pa potom i lakše napuštaju negoli čudoredna i znanstvena načela, kojih se dugo držasmo u životu. Tako se teško odričemo mana, koje su nam »u krv prešle«; a teško prihvaćamo i novu nauku, kad nam se stara sviđala. Odatle se odmah razabire, od kolike je znatnosti razumno poimanje i u čudorednom i u umnom pogledu. ~~Kad se ono spoji s težnjom, da stanovita duševna stanja sasvim dokučimo, onda se zove samo opažanje.~~

Bilješka. Razumno poimanje začinje se u nama vrlo rano. Kad se očuti i predodžbe prvi put vraćaju u našu svijest, razumijemo ih i spoznajemo samo s pomoću prijašnjih. Česta pitanja djece: što, odakle i čemu je ovo ili ono, dokazom su, kako teže za tim, da potpune svoje znanje. Svako učenje uopće nije no razumno poimanje, jer se kod njega radi ili o tom, da se stanoviti predmeti čutilima shvate, ili o tom, da se stanovite riječi razumiju. Ono prvo opravdava zahtjev: da prva obuka bude predodžbena ili zorna; ono drugo: da ona od poznata napreduje k nepoznatu. Kad učitelj primjerice opisuje ovcu bez slike, onda mora dak s njegovim riječima spojiti sve, što otprije znade o ovcu; ne čini li toga, onda naprosto učitelja ne razumije; ili drugim riječima: on ništa ne apercipira. To se opaža kod učenika, koji dulje vremena ne bijahu u školi, i kod onih, koji s jednoga zavoda prijedose na drugi. U prvom slučaju zato, što oni ne proučiše svu svršenu građu; u drugom zato, što ne poznadu jošte osobitu možda metodu novoga učitelja. Stoga i treba da se učitelj trajno pita: spajaju li daci s njegovim riječima valjane predodžbe ili ne spajaju, to jest: razumiju li ga oni ili ne razumiju. U tom i jest teškoća obuke uopće, a napose obuke onih struka, kojima je prikazati unutrašnja stanja stanovitih lica, kako to biva kod nauka vjere, povijesti i jezikoslovlja.

Prisvajanje duševnoga sadržaja ili učenje je posao, koji se, kako je poznato, općeno smatra težim od fizičkoga rada, nesamo stoga, što se drži, da iziskuje veću napetost sila, nego i stoga, što jače umara i iscrpljuje snagu. Posve je razumljivo, da su baš pedagoškijski interesi tražili, da se upozna tečaj, napredovanje i popuštanje duševnoga rada, kako bi se valjanim udeša-

vaniem njegovim u jednu ruku postigli ponajbolji uspjesi, a u drugu ruku da bi se duševna sposobnost očuvala od prerane klonulosti i iscrpljenja. Eksperimentalno istraživanje duševnoga života došlo je ovoj potrebi u susret tim, što je pokazalo, da je upóće sve duševno zanimanje ovisno o prilikama izvan nas (svjetlost, toplina, klimatski odnošaji i dr.), o općenom tjelesnom stanju i o duševnom raspoloženju, napose o hrani, snu i dr. Već je istaknuto, da je duševna sposobnost — bilo to opažanje i zrenje, bilo pamćenje ili pažnja ili što drugo — već u povodu promjene općenih prilika fizičkih i psihičkih podvrgnuta nekom valovitom kolebanju. No i bez obzira na te utjecaje, koji čine, da duša nije u svako doba jednako sposobna, da opaža, predočuje, pamti i misli, pokazalo se, da ustrajnost duševna rada bilo koje mu drago vrste nije nipošto jednaka, nego da i ona pokazuje valovito uzdizanje i padanje, koje čini, da tečaj rada ide u prilično nepravilnoj krivulji. Za istraživanje te krivulje stekao je osobite zasluge E. Kraepelin, koji se u tu svrhu poslužio metodom neprekinuta rada. Ta je metoda u tom, da se pokusnom licu zadadu jednaki nizovi jednostavnih brojeva na zbrajanje, pričem se mjeri vrijeme, koje je potrebno, da se pojedini niz zbroji. Tim se dobiva mjera za količinu svršena rada u pojedinim vremenskim odsjecima; kvalitativna se pak mjera dobiva diktatima ili pokusima pamćenja. Stariji pokusi vršili su se tako, da se mjerila osjetljivost kože nakon izvjesnoga vremena duševnoga rada, čemu je služio t. zv. esteziometar, ili se pak mjerila mišićna sposobnost, čemu je služio t. zv. ergograf, što ga je izumio A. Mosso. Brojni pokusi izvršeni tako podaju nam jasnu sliku radne krivulje, na koje oblik utječu u prvom redu dva faktora: vježba i umor. Pokazalo se, da se radna krivulja ne uspinje na svojem početku odmah na najveću visinu; očito treba tek neko vrijeme, dok se sposobnost radna uvježba priljubivši se poslu. Dobitak vježbe nije, kako bi se mislilo u prvi mah, proporcionalan vremenu rada, nego je u početku najveći, a što se dalje rad nastavlja, to je manji. Značajno je i to, da taj dobitak nije stalan, već se s prekidanjem rada gubi, i to opet isprva naglije, a onda sve sporije. Često ostaje znatna množina uvježbanosti još dulje vremena, koja kod ponovnoga vršenja posla uzrokuje kvantitativnu i kvalitativnu poboljšicu rada i olakšanje. Upored s vježbom ide navika, po kojoj nam posao postaje običan, te se i sposobnost za nj povisuje, ali utjecaj njezin ima svoje granice, preko kojih dalje napredovanje radne sposobnosti ne ide. Osim tih faktora utječe na razvoj radne krivulje spremnost za rad i zalet u početku, pa onda, kad se očekuje svršetak rada, i jači poticaj k radu na svršetku. Za nepovoljniji utjecaj treba smatrati nedostatak pravog poticaja (na pr. interesa, volje, pažnje), koji može uzrokovati popuštanje radne sposobnosti prije nastupa umora i u većoj mjeri, negoli bi po umoru popustila. Konačno svaki ustrajni rad klone, radna se krivulja spušta: umor prevladava. U prvi mah se opaža ponajviše nešto brži rad, dakle kvantitativno povećanje, ali pogrešaka biva sve više: rad kvalitativno zaostaje. Onda popušta i količina, dok rad posve ne sustane. Odmor je onda jedini lijek. No pokazalo se, da je umor pojava, koja se odnosi na cijelu duševnu i fizičku energiju; nije moguće iscrpiti duševnu snagu u jednoj vrsti rada, da pritom ne bi sva radna sposobnost popustila. Već je A. Mosso utvrdio, da je duševni i tjelesni umor u uskoj međusobnoj svezi, a mjerenjem se utvrdilo, da su primjericie djeca, koja imadu dalek put do škole, zbog tjelesnog umora manje

kinografija

umoru

šposobna za duševni rad od one, koja dolaze neizmucena i odmorena u školu; tako se tjelesni umor prenosi na dušu, a i obrnuto, umor od duševnog rada na tijelo. Odmor pruža zanimanje s poslom, koji je lakši od onoga, na kojem se čovjek izmorio, i po mogućnosti što raznoličniji: najbolji je odmor dakako san. Potreba njegova upućuje nas ujedno, kako je za uspješno i ustrajno djelovanje nužno posao prekinuti pauzama, u kojima se umorene sile okrepljuju, ali se stečena vježba ne gubi. Uređenje takovih pauza u svem duševnom radu važno je pitanje i za valjano uređenje obuke.

4. Mišljenje i pažnja.

Kod razumnoga poimanja radi se vazda o nekom snošaju — dakle o nekom spoju ili odvoju starih i novih predodžbi. Ako te snošaje riječima naznačimo, onda nužno stvaramo rečenice. Gledajući ureći ćemo primjerice: ura pokazuje vrijeme... ura je izum... ura je umjetno djelo... Subjektivom je tih rečenica nova (sadanja) predodžba, a predikatom je predodžba stara (prijašnja). Tom potonjom određujemo поблиže onu prvu te je tim bolje razumijemo i spoznajemo. Postupajući tako — mislimo; ili što je isto: — sudimo. Sudenje uopće potom je samo stanoviti način razumnoga poimanja. Ako snošaj novih predodžbi prema starima shvatimo pravo, sudovi nam valjaju: shvatimo li ga krivo, onda oni ne valjaju. Snošaj opet shvaćamo krivo ili zato, što nam je nova predodžba pogrešna, ili zato, što nijesmo stare vjerno ponovili. Ali u svakom slučaju je sud ipak posljedak razumnoga poimanja.

Poradi toga treba također razlikovati prirodno sudenje ili mišljenje od mišljenja ili sudenja logičnoga. Prirodno mišljenje spaja predodžbe, prema čutilnom poimanju pojava ili prema tako zvanim zakonima udružbe. Sudovi, koji od takvih spojeva nastaju, sadržavaju dakako mnogo krivo, jer im članovi (subjekt i predikat) nijesu jasno i potpuno određeni. Logičko mišljenje obrnuto ne zadovoljava se predodžbama, kakve čutilno poimanje i zakoni udružbe u duši stvaraju, nego ih ono iznajprije odredi, to jest stvori od njih pojmove, pa ih onda prema njihovu sadržaju spoji. Zato smo sebi kod logičkoga mišljenja svijesni valjanosti i istinitosti spojeva, što kod prirodnoga mišljenja ne biva. Ukratko: logičko ili znanstveno mišljenje poznaje se po tome, što ono od predodžbi stvara iznajprije valjane pojmove, a onda od takvih pojmova stvara poslije sudove, izvode i zaključke.

Bitan uvjet logičkoga mišljenja je pažnja. Pod pažnjom razumijeva se ono djelovanje duševno, kojim se

zavezemo (udubemo) u stanovita baš unutrašnja stanja, da ih točno ogledamo i njihove snošaje ispita mo. Ako nam je primjerice stvoriti sud: ruža je biljka, onda sebi u pamet dozovemo sve, čim ružu i biljku napose pomišljamo, a udaljimo ono, što se njih ne tiče. Tim bude moguće razlučiti bitno od nebitna i opaziti, da se ruža i biljka sadržajem svojim doista podudara ju. Prirodna je tome posljedica, da ih onda kao subjekt i predikat spojimo i tako navedenu rečenicu stvorimo. Pažnja ima po tome očito trojaku zadaću. Prije svega priječi ona obično prebrzu mijenu unutrašnjih stanja i podržava u svijesti samo ono, što baš treba odrediti i pojasniti. Zatim ispituje, što je bitno, a što samo slučajno, te što prema tome jedno drugome pripada, a što ne pripada. A napokon zbija pažnja sve, što je bitno, napose u stanovite cjeline i tim baš stvara pojmove i sudove.

Takva pažnja nije dakako duši prirodna, nego joj se čovjek mora učiti. Po prirodi volimo veliku mijenu pojava negoli ogledanje jedne iste od njih. To potonje svojstveno je čovjeku, kad se u njemu razvije volja. Zato se pažnja, koja je u promatranju stanovite baš pojave, i zove voljnom ili hotičnom pažnjom.

Bilješka. Pažnja podvrgnuta je razvoju kao većina pojava duševnih, pa se zato i kod djece u stanovitom obliku nalazi. Kad se u tamnoj sobi zapali svijeća, otvori dijete širom oči i bulji u nju; a kad ura na stijeni bije, načuli ono svoje uši i sluška, otkle glas dolazi. Buljenje i sluškanje posljedak su pažnje, koju su čutilni podražaji u duši djetecoj pobudili. O takvoj pažnji govorasmo već prije, pa je i nazvasmo čutilnom ili podražajnom pažnjom. Čutilna pažnja jedina je djeci svojstvena, ali i kod odraslih ljudi javlja se vazda, kad jaki ili neobični podražaji (štopot, palež, grom) na njih djeluju. Djeca pokazuju manju otpornost prema podražajima, što se duši nameću, zato se i kaže, da je u njih pažnja labilna, nepostojana. No potrebe života i nauke istu, da se pažnja dulje vremena zadrži na jednom predmetu, da bude dakle stabilna, postojana. To čini u prvom redu zanimanje ili interes. Ćak primjerice za pojave neke vrste, pak prema tome za čitavu neku struku, ne mari dotle, dok ne opazi, da je ona u snošaju ili sa zvanjem njegovih roditelja ili s vlastitim poslom. Od toga časa počinje ga struka zanimati (interesirati) i on na nju vraća svoju pažnju. Pažnja te vrste nije čutilna, jer inače ne bi pojmljivo bilo, zato je Ćak nije odmah imao; nego je ta pažnja umna, jer je Ćak netom dokućio snošaje one struke, pak mu je tim postala zanimljivom. Umna je dakle ona pažnja, koju u nama pobuđuje zanimanje (interes) za neku vrstu pojavá. Umna pažnja u različitim je ljudi različita. Draguljar pazi na čistoću kamenja, a ne mari za razliku cvjetnih prašnika, koja zanima botanika; liječnik pazi na znakove bolesti, a ne vidi prljava možda kreveta bolesnikova, koji bi njegovoj ženi prije svega bio udario u oči.

interes je trajno padajući se upodluciti
 u stvarci i nestojanju da se suvoj
 proviriti viditi broj
 pažnjom interesu razbacivati (potpuno upu
 (puno))

Pokus je koncentracije svijesti na jednu predodžbu ili na više predodžbama.

102

No ni podražaj ni zanimljivost predmeta nisu vazda u stanju pobuditi u čaka pažnju. Pred njim primjerice leži kadšto i čista zadaćnica i zanimljiv zadatak, koji bi trebao obraditi — pa ipak ih se ne laća ili piskara što god. Tu treba da dođe u pomoć volja, to jest čak mora htjeti, da u jednu ruku udovolji učitelju, a u drugu roditeljima, koji na njegovu izobrazbu troše. Ta volja probudit će nužnu pažnju na zadatak i čak će ga prema duševnim sposobnostima privesti kraju — premda bi možda za to vrijeme volio poći u šetnju. Pažnja te vrste zove se hotična, jer se na volji osniva; čutilna i umna pažnja naprotiv su nehotične. Hotičnom pažnjom dolazimo baš i do pojмова, kako gore pokazasmo.

Spomenute vrste pažnja mogu se i smetati međusobno. To opažamo redovno u školi, kad ulicom prolazi glazba. To probudi u čak čutilnu pažnju na štetu umne i hotične, koje su dotle njima vladale. A obrnuto kada pojedinci svrate umnu i hotičnu pažnju na što drugo negoli treba, onda dostaje, da učitelj udarivši štapićem po stolu pobudi u njima opet pažnju čutilnu. Ti su prijelazi jedne vrste pažnje u drugu u svezi s poznatom činjenicom, da je polje naše svijesti usko, pa se oko njega bore predodžbe: koje su u svijesti, da se održe, a koje su prilikama u izvanjem svijetu ili neprekidnim tijekom duševnih stanja izazvane, da se u svijest potisnu. Ako je broj istodobnih stanja prevelik, da bi ih mogla svijest sva obuhvatiti, onda se pažnja rastrese, ako je pak broj tih stanja velik, ali još uvijek takav, da se može pregledati pažnjom, onda se ona na njih razdijeli. U potonjem slučaju dakako ponajviše trpi jačina: što je veći broj sadržaja, kojima se pažnja istodobno priklanja, to je manji intenzitet njezin za pojedine sadržaje. Opreka rastresenosti i podijeljenoj pažnji je sabranost (koncentracija), kad se pažnja sva prikloni malome broju sadržaja. Posve je prirodno, da onda njezina jačina razmjerno može da poraste, ali je prirodna posljedica takova stanja i to, da smo djelomično nepažljivi za druge sadržaje, koji se u isto doba svijesti nameću.

Kad se zavezemo u neku radnju, onda ne znamo, što oko nas biva. Arhimed je prečuo buku opsade sirakuske, jer se previše udubao u svoje geometrijske likove. A Binet se za istraživanje koncentracije pažnje zgodno poslužio ovim načinom: u nekom tekstu, gdje su bile namjerice učinjene pogreške izostavljanjem slova ili u pravopisu, imalo je pokusno lice te pogreške da ispravi; broj pregledanih dakle neispravljenih pogrešaka vrijedio mu je onda kao mjerilo koncentracije.

Pažnja stavlja duševnome radu velike zahtjeve, jer traži, da se predmet drži usred polja svijesti, u »vidnoj točki svijesti«: njezin se rad naime poredi s okom, koje na predmet upire pogled, te ga »fiksira« u »vidnoj točki«. No kako je trajno fiksiranje nemoguće, govorimo o kolebanju pažnje, koje čini, da se radna sposobnost njezina u valovitoj crti diže i spušta. Ako primjerice stavimo uru nad glavu ili postrance podalje od uha, onda ćemo njezino tikatanje samo na mahovę čuti. To nas upućuje, da su znatan uzrok kolebanja pažnje periodične izmjene u organskim procesima. Kako se pak uz pažnju kao pojave pratilice javljaju izvjesne pojave u mišićju, dakle motorički procesi, pa napose u disanju i bilu, moguće je bilježenjem tih pojava ustanoviti kolebanje pažnje i kod drugih vrsta duševnih zanimanja, te upoznati, a to je

osobito u pedagošijskom pogledu važno, da na tečaj pažnje znatno utječe umor, ali da se vježbom njezino kolebanje i popuštanje dađe do izvjesne granice ispraviti; jednom riječi: pažnji se čovjek mora naučiti.

5. Posljedici logičkoga mišljenja.

Ako je pažnja bitan uvjet logičkoga mišljenja, to jest, ako bez nje potonjega nema: onda bez pažnje ne može biti ni suda, ni pojma, ni zaključka — koji nijesu no posljedici rečenoga mišljenja. Da je zbilja tako, pokazat će postanak tih duševnih tvorina, koji ćemo ovdje ukratko ocrutati.

1. **Sud.** Već smo češće imali zgodu pokazati, kako ćutilnim podraživanjem nastaju u nama stanja, kojima predmete i pojave izvanjega svijeta pomišljamo. Biva to na taj način, da se oćuti nižu u skupove, koje zovemo predodžbama. Da nema pažnje, u našoj bi duši nastala kaotična mješavina bez svake jasnoće i određenosti — pak po tome i bez predodžbi. Pažnja dakle u jednu ruku ukida metež unutrašnjih stanja uopće, a u drugu opet brani, da ne nastanu praznine u pomišljanju izvanjega svijeta.

Prirodna posljedica toga jest, da se predodžbe redovno spajaju, te sad manje, a sad više odgovaraju činjenicama iskustva. Koliko to potonje biva, sadržavaju spojevi predodžbi nešto, što općeno vrijedi ili što je istinito. Takve spojeve zovemo logičkim sudovima. Logički sudovi sadržavaju dakle predodžbe, koje tako istini odgovaraju, da njihovim spojevima stječemo nužno pouzdanu spoznaju o činjenicama iskustva i života.

Iznajprije nastaju u nama dakako pojedini sudovi, kao što su primjerice: ovaj stol je okrugao, ovaj kut je šiljat, ova crta je kriva, ona životinja ima crvenu i toplu krv... Poslije toga nastaju sudovi općeniti, kao što su primjerice: svaki trokut je lik, svi ljudi su smrtni, svaka posljedica ima svoj uzrok, toplina rasteže svatjelesa... Da općeni sudovi nastaju poslije pojedinih, dolazi odatle, što oni ištu općene predodžbe, o kojima se neki predikat bez izuzetka može izreći.

2. **Pojam.** Općene predodžbe mogu se i usavršiti, pa ih onda zovemo pojmovima. Način, kako to biva, razjasnit će primjer. Da sebi dak stvori pojam o trokutu, potrebno je ovo. Prije svega mora on da vidi tri stanice i tri kuta stanovitoga baš trokuta; a zatim treba da razmotri različite vrste trokuta. Pritom će dak nužno opaziti, da

stranice i kutovi trokuta mogu biti u različitom međusobnom snošaju; udarit će mu u oči, da je nešto svakomu od njih osobito — nešto opet svima skupa zajedničko. Osobito smatrat će svakako nebitnim, zajedničko svakako bitnim. Napokon bit će potrebno, da mu se pokažu srodne prostorne tvorine, kao što su četverokut, peterokut, krug i drugo te da mu se kaže, da se takve omedene tvorine zovu likovima. Bude li dak nakon takova postupka upitan: što je trokut? — on će jamačno kazati, da je trokut lik omeden trima stranicama, koje se među sobom sijeku i tim baš tri kuta stvaraju. To će pak drugim riječima značiti: da je dak upamtio sve, što je različitim trokutima zajedničko, i tim potomjim da sve trokute skupa sebi pomišlja. U takvom je eto pomišljanju pojam.

Na sličan će način doći dak dakako i do pojma o rudi, biljci, čovjeku i drugim stvarima.

Ako sada razmotrimo samo mišljenje kod stvaranja pojmova, to ćemo opaziti, da se ono pri tom poslu kreće dvojakim smjerom. Iznajprije obide mišljenje čitave nizove raznovrsnih predodžbi (trokute, četverokute, peterokute, krugove...), od kojih treba da pojam stvori, te oduzmi i skupi sve ono, što im je zajedničko — pa to napose upamti. Ta misaona radnja zove se apstrakcijom, a njezin posljedak je sud: trokut je lik. Poslije opet vraća se mišljenje k navedenim predodžbama, pak ih odredi time, da zajedničkoj oznaci njihovoj doda ono, što je pojedinoj vrsti od njih osobito. Ta radnja mišljenja zove se determinacijom, a njezin posljedak je na pr. sud: trokut je lik, koji ima tri stranice i tri kuta. No kako je s tim radnjama mišljenja nastao očito i pojam o trokutu, možemo s pravom tvrditi: da logički pojam uopće nastaje apstrakcijom i determinacijom. Da je pri tom poslu vazda potrebna i pažnja i da je s njim istodobno skopčano i suđenje — jasno se razbira iz navedenoga primjera.

3. **Zaključak.** Kad je mišljenje došlo jednom do pojmova, onda se njima služi baš tako, kao što se služilo predodžbama; to jest mišljenje poslije spaja pojmove kao subjekte i predikate te stvara time nove sudove. Na taj način postaje svaki posljedak logičkoga mišljenja osnovom nove više radnje duševne — jer od osobitih pojmova nastaju pojmovi općeniti, a od pojedinačnih sudova opet sudovi općeniti.

Mišljenju nije ipak svejedno, kakve ono pojmove spaja i kakve prema tome stvara sudove; ili drugim riječima: mišljenje se ne zadovoljava kakvimgod spojem pojmova ili kakvimgod slijedom sudova.

Ako se primjerice mišljenju nametnu sudovi: kiša je padala i sunce sja — to taj slijed smatra mišljenje slučajnim, jer ga je uzrokovalo čutilno poimanje. Stvore li se u duši obrnuto sudovi: na travi rosa dršće i rosa je padala — onda taj slijed mišljenje smatra nužnim, jer ga je uzrokovala unutrašnja sveza između pojmova. Sud: rosa je padala, sadržava uzrok, sud pak: na travi rosa dršće, sadržava posljedica — a to pripada zajedno, pa se ovo potonje dade iz onoga prvoga izvesti i taj snošaj naznačiti riječima: na travi rosa dršće, jer je rosa padala. Gdje se evo između sudova takvi snošaj desi, ondje nužno nastaje izvod. Izvod je dakle sud, koji kao posljedica slijedi iz drugoga suda kao svoga uzroka.

Osobita vrsta izvoda jesu zaključci. Često moramo iz dva ili više sudova logičkom nuždom izvesti treći. Tako na osnovi suda: toplina rasteže željezo, vodu i uzduh, te suda: željezo, voda i uzduh su tjelesa — moramo stvoriti treći sud: toplina dakle sva tjelesa rasteže, a iz sudova opet: Putanje svih planeta su elipse i zemlja je planet — prinudeni smo izvesti novi sud: putanja zemlje dakle također je elipsa. Takvi spojevi sudova zovu se zaključci. Osnovni sudovi njihovi nose ime premisa, izvedeni pak ime zaglavaka. Iz navedenih primjera razbira se jasno i priroda njihova. Kod prvoga su premise sudovi pojedinačni, a zaglavak sud općeni; kod drugoga pak su premise općene, a zaglavak pojedinačan. Ondje polazi mišljenje od pojedinosti te nas uvodi ili inducira u općenost; ovdje obrnuto polazi ono od općenitosti te izvodi ili deducira iz nje pojedinost. Onaj prvi postupak zove se indukcija, ovaj drugi dedukcija. Da je mišljenju u objema potrebna pažnja, ne treba ni časka sumnjati.

Bilješka. Iz svega, što smo ovdje pretresli, slijedi, da su pojmovi takve duševne tvorine, kojih puki psihički mehanizam nije vrstan izvesti te one vazda istu mišljenje prema sadržaju. Duševni mehanizam može doista stvoriti općene predodžbe, ali pravih pojmova ne stvara nipošto. Čutilno poimanje mnogih trokuta nije nikad isto, što svijesno i ujedinjeno mišljenje lika, koji ima tri stranice i tri kuta. Zato životinje i slaboumnici mogu tisuću puta vidjeti trokute, pak ne će ipak pritom razabrati logičke snošaje, koji su između predodžbi svih trokuta i uvjetuju postanak pojma njihova. Ili drugim riječima: pojam je čist logički tvor, što ga mišljenje na osnovi svih predodžbi stanovite vrste sagrađuje.

Kako je ipak rijetko moguće skupiti u svijesti sve sastavine nekoga pojma — mora se mišljenje zadovoljiti bar najbitnijima od njih. Zato i treba pojam psihički razlikovati od pojma logičkoga. Samo potonji

zahtijeva, da mu se baš sve sastavine istodobno pomišljaju. Kad bi to moguće bilo, imali bi svi ljudi jedan isti pojam — recimo primjerice — o zgradi; jer bi njim pomišljali sve vrste kuća istodobno. No kako svaki čovjek tek stanovit broj kuća pozna, ima također svaki baš svoj psihički pojam o zgradi. To vrijedi za sastavne dijelove i drugih pojmova. Logički pojmovi su očito uzori, koje samo u najjednostavnijim slučajevima dostižemo, no kojima treba da se pojmovi što više približe. Na to ipak mišljenje ne čeka. Ono se psihičkim pojmovima služi kao da su gotovi i potpuni, pak stvara od njih sudove. Sudovi su dakle preteče logičkih pojmova, zašto psihologija o onima i prije govori negoli o ovima.

Odatle, što se sudovi u duševnom razvoju ranije javljaju, ne slijedi, da ih možda već i životinje stvaraju. Pseto primjerice bježi, kad mu gospodar podigne batinu, no tlapnja je, da ona pritom logički sudi. To je puka iskustvena udružba, koja ne sadržava misli; da je batina tako u svezi sa udarcem, kao što su u svezi uzrok i posljedica. Uzato se u životinja ne opaža ni svijestan izbor u onim prilikama, gdje im se više predikata nanuđa. Takvi slučaj pomućuje još i djecu, pače i odrasle priproste ljude, zašto onda i velimo, da su izgubili glavu.

6. Usavršenje mišljenja i njegovi stupnjevi.

Mišljenje se usavršuje govorom.

Mi smo već prije spomenuli, kako se pojedina riječ ima smatrati svezom mnogih predodžbi tako, da njom obuhvaćamo i pamtimo još općenije predodžbe od prvotnih. Slično djeluje govor s obzirom na pojmove. Djetetu su riječi: majka, otac, kolijevka, soba, pas i druge iznajprije imena pojedinih predmeta. Kad je pak dijete vidjelo više predmeta svake od navedenih vrsta, onda rečena imena postaju svezom, koja obuhvata sve, što je vrsti jednoj zajedničko, to jest svaka riječ počinje vrijediti za množinu sličnih predmeta. Bez riječi raspalo bi se ili bi potamnijelo ono zajedničko, što smo opažanjem mnogih istovrsnih predmeta stekli. Tako riječi postaju očito znakovj pojmova, a rečenice znakovj sudova.

Znatnost govora još je i veća. Govor prije svega sili ljude, da stvarima podaju prava imena, a riječima opet pravo značenje; tim pak mišljeno postaje nesamo jasnijim, nego se i bolje pamti. Dalje čini govor, da ono, što mislimo, lakše pregledamo i na sastavne dijelove rastvorimo te valjanost njegovu ispitamo. A napokon omogućuje govor, da mišljenje svoje bilo riječima bilo pismom drugima saopćimo. Po govoru dakle možemo tek misliti isto, što su već drugi prije nas mislili, i mišljeno prema vlastitom oštroumlju potpuniti. Da nam je pritom potrebna također pažnja, samo se od sebe razumije.

Ako se sada osvrnemo na čitav razvoj logičkoga mišljenja, to ćemo jasno razabrati, da ono prolazi tri stupnja. Prvi stupanj sačinjavaju pojave psihičkoga mehanizma, drugi stupanj pojave prirodnoga mišljenja, a treći stupanj napokon pojave mišljenja znanstvenoga. Evo tomu primjera. Ako bude dijete doneseno u vrt i vidi ondje stabla, grmove, gredice i putove, to stanja, što se u njemu rađaju, nastaju pukim psihičkim mehanizmom, to jest ona su tek oćuti i složenice njihove. Zađe li u vrt dječak ili djevojčica i opaze, da su stabla u različitoj daljini, jedno da je više, a drugo niže, i da svako nosi različiti plod, onda su ta duševna stanja posljeci prirodnoga mišljenja, to jest ona su već potpunije predodžbe izvanjih prilika. Dode li u vrt đak, koji zna, kako biljke rastu, kakve imaju cvjetove, prašnike i pestice, kojem li rodu pripadaju... onda su ta stanja plod znanstvenoga mišljenja, to jest ona su predodžbe sasvim određene, koje onaj đak pače i spaja prema sadržaju i stvara od njih valjane sudove.

Iz tih se primjera odmah vidi, koliko daleko može čovjek sebi prepušten svojim mišljenjem segnuti. Pojave psihičkoga mehanizma javljaju se u čovjeku već s prvim znacima života, a zameci prirodnoga mišljenja dolaze dosta rano za njima. Prirodno mišljenje donekle se pače i usavrši iskustvom, što ga čovjek u općenju s okolinom svojom stječe. Dalji razvoj ipak stoji do mnogih unutrašnjih i izvanjih prilika ljudskih. Duševna i tjelesna sposobnost, okolina i iskustvo mogu učiniti, da se pojedinac s obzirom na logično mišljenje brzo i bez svake obuke visoko uspne i kao mudra glava svoje vršnjake natkrili. Tom činjenicom tumači se i prvenstvo, što ga pojedinci u gdje kojem društvu, a poglavice u divljih plemena imaju. Ali to su samo izuzeci. Kod najviše ljudi prestaje rano samostalan razvoj prirodnoga mišljenja i nastupa potreba obuke prema nakani i osnovi. Takvu obuku ište navlastito mišljenje znanstveno, jer znanosti pohranjuju pojmove, kojima se pojedinac ne može dovinuti već stoga, što su oni stoljetna muka mnogih umnih glava. Zato se s pravom tvrdi, da je kulturna povijest navlastito povijest ljudskoga znanstvenoga mišljenja.

Bilješka. Da se uzgoj i obuka imaju prema stupnjevima mišljenja udesiti, ne će nakon rečenoga nitko sumnjati, no mnogi će pitati, kako da se to učini? Budući da prvi stupanj sačinjavaju ponajviše oćuti, trebat će obukom djetetu pružiti zgodu, da mnogo vidi i čuje, mnogo pipa i kuša. Poslije toga morat će vidjeti, kako se predmeti primaju, i onda učiti, kako se njima služimo. Sve će to dakako bivati uz pratnju govora. Govor će siliti dijete, da luči stvari kao što luči riječi; a skoro stvaranje rečenica nukat će ga, da stvara sudove i zaključke. Zato i treba, da se dijete priučava odmah pravilnu govoru, jer što bolje ono gramatički govori i naglašuje, to više mu pomišljanje odgovara zahtjevima logičkoga mišljenja.

Prema drugomu stupnju, koji sačinjavaju potpunije predodžbe i valjaniji sudovi, trebat će da obuka upućuje daka trajno na pažnju. Tom pažnjom će on točnije razlikovati pojave, a po tome stvarati i predodžbe, koje će se prometat i u pojedine pojmove. Ta će obuka biti dakako predodžbena ili zorna te će se služiti svim strukama po mogućnosti. Izatoga će nastati potreba, da se od pojedinačnih pojmova stvore općeni, koji treći stupanj sačinjavaju. Kako to samo suđenjem i zaključivanjem biva, trebat će da u tim radnjama obuka trajno vježba učenike. Vježbom će mišljenje postati spretnije i sigurnije, a posljeci njegovi stalnom našom svojinom.

Najviši stupanj logičkoga mišljenja postigao je čovjek tek onda, kad je svu duševnu građu svoju uredio tako, da je možda svrstati pod jedan ili više principa i pregledavši je steći odavle svijest, da ona sačinjava sastavnu cjelinu bez protivurječja. Taj stupanj ipak zahtijeva bujan duševni život, kakvim se rijetki odlikuju, i duboku nauku, u kojoj ustraju. Zato ih malo i ima, koji se do rečenoga stupnja uzvinu.

7. Mišljenje u svezi s čuvstvovanjem.

Ako dak proučava neku veću građu ili ako rješava kakvi poučni zadatak, on za rada svoga oćuti napor, a poslije toga bez sumnje i umor. Ako je oboje srećno svladao, radovat će se uspjehu; u protivnom pak slučaju bit će tužan s neuspjeha. Ako dak unaprijed opazi, da će u poslu svome uspjeti, on sebi bude svijestan o snazi; ako toga ne opazi, onda sebi bude svijestan o nemoći svojoj. Sve te pojave skopčane su koje s čuvstvima ugone, koje opet s čuvstvima neugode; pa ako bez prvih misaone radnje nema, nema je dakako ni bez potonjih. Zato se može tvrditi: da je mišljenje uopće u svezi s čuvstvovanjem.

No navedena čuvstva nijesu jošte čisto duševna, jer 'su donekle uzrokovana potroškom tjelesnih sila, dakle fiziolojskim promjenama. Imade pak čuvstava, kod kojih to ne biva. Već smo prije spomenuli, da se svako novo znanje javlja iznajprije u obliku čuvstva, koje ujedno uključuje svijest o valjanosti stanovitih predodžbi. Dijete osjeća istinitost ili neistinitost svojih izjava, ako i ne zna kazati, u čem su one. Takva su čuvstva čisto duševna, jer sadržavaju neku spoznaju. Zato ih zovemo spoznajnima ili intelektualnima.

Ali dok ta čuvstva uzrokuje spoznaja tamna i nesigurna — ima jošte čuvstava, kojima je uzrok jasna i sigurna spoznaja. Ako tko poslije velika napora dokaže Pitagorin poučak i uvidi njegovu valjanost, onda se u njemu ne rada samo čuvstvo uspjeha, nego također čuvstvo ugone, jer je otkrio nepobitnu istinu. Takvo čuvstvo ima i učenik, koji je stekao pregledno znanje o onim kemijskim zakonima, prema kojima se slućuju ili razlućuju tvari; ili onaj, koji je spoznao zamašnost Keplerovih zakona. Spoznajna čuvstva te vrste viša

su od prije navedenih, jer su posljedak složnijega logičkoga mišljenja. Opreke uostalom, između kojih se čuvstva uopće kreću, nalazimo i kod čuvstava intelektualnih. U jednu nas ruku obuzimlje milje sa spoznane istine, a u drugu opet nemilje stoga, što nam je mišljenje ipak stegnuto nekim granicama. Dok nas ono prvo trajno potiče na istraživanje, ovo nas drugo potlačuje navlastito u času, gdje nas umna snaga izdaje.

Prilike i uvjeti, pod kojima se intelektualna čuvstva u duši radaju, vrlo su raznoliki. U jednom se čovjeku javljaju glasno, u drugom samo tiho; a milijuni ljudi prožive svoj vijek tako, da ih nikada oćutjeli nijesu. Stalno je samo, da intelektualna čuvstva istu bogato znanje, koje se tako pregledno poredalo u duši, da je trajno nuka na potpunjivanje. Pri tom poslu ipak ne smije da se porodi žurba, nego treba da vlada ravnodušje. Prema tome treba da postupaju i učitelji, ako hoće, da spoznajna čuvstva u dacima pobude. Potonji imadu se nukati na jasno i samostalno mišljenje i na mirnu i promišljenu upotrebu znanja svoga.

Bilješka. Iz logike znamo, da je mišljenju jedina svrha spoznati istinu. No ako je mišljenje u svezi s čuvstvovanjem, to će se potonje doimati i spoznaje. Pa tako i jest. Čuvstvovanje nije dopuštalo bijelima, da priznadu ljudska prava crncima — čemu bijaše onda posljedicom strašni američki rat zbog ropstva. Kopernikovu sustavu opiralo se nesamo ćutilno opažanje, nego i čuvstvovanje onih ljudi, koji su htjeli da i u teoretičkim pitanjima vrijedi bezuvjetni autoritet biblije. Mi ne ćemo da vjerujemo u nevjeru prijatelja dotle, dok se o njoj duboko ne uvjerimo, — pače ga i u tom slučaju nastojimo još opravdati. Ukratko: čuvstvovanje se protivi spoznaji činjenica, koje nam uzrokuju bol. Biva to, zato, jer je čuvstvovanje subjektivno te ište, da mu i priroda i društvo ugadaju, a spoznaja je objektivna te zahtijeva, da se činjenice priznadu bez obzira na to, jesu li nam po volji ili nijesu. No kao što je čuvstvovanje kadšto na uštrb pravoj spoznaji: tako joj je ono često i u prilog. Majka opaža najneznatnije promjene u spoljašnosti i vladanju djeteta, jer joj ljubav pooštruje spoznaju. Napeto iščekivanje koje mu drago pojave redovno pojačava naša ćutila, a ljubav prema nazoru nekom pomaže nam naći i dokaze za nj. Te prilike znadu uostalom biti i uzrokom obmana. Don Quixote sluti za uzvitlanom prašinom vojsku, a nade tekar stado ovaca: a mi smo često u životu optimisti, jer facile credimus, quae optamus.

b) Estetska svijest.

8. Osnove estetske svijesti. Osnovna estetska čuvstva.

Kada dječarac ili djevojčica zadu u cvjetnu livadu ili vrt, opaža se na njihovu licu neka radost. Oni motre raznoliko i šareno cvijeće i trče od jednoga primjerka k drugom, da sebi kiticu sastave. Nešto

slično opažamo kod djece, kad čuju kakav napjev. U tom se slučaju gotovo redovno smješkaju, kadgod od milja i poskakuju. Nedjeljom i blagdanom pak, kad ih roditelji odjenu novim ili čistim odijelom, običavaju se djeca i ozbiljnije vladati te ponosno koračati. No ima i protivnih pojava. Kada dijete opazi dimnjačara ili čuje neprijazno rukanje, onda se od nemilja prestraši, pa trči k majci i zastire lice njenom pregačom; a kad sebi čistu opravicu zamrlja, obara oči od stida.

Iz tih se primjera vidi, kako stanovite pojave ne pobuđuju u nama samo predodžbe, nego osim toga još i čuvstvo milja ili nemilja. Ta su čuvstva znatna prije svega zato, što ne nastaju pukim podraživanjem naših čutila — jer bi ih u tom slučaju sve pojave bez razlike pobuđivale; a još su znatna i zato, što naznačuju, koje su pojave uopće lijepe, a koje to nijesu. S potonjega razloga zovu se čuvstva milja ili nemilja također ljepotnim ili estetskim čuvstvima. Prema sadržajima dijele se u osnovna i viša ljepotna čuvstva; o ovim potonjima bit će ovdje govor.

Osnovna estetska čuvstva nastaju u nama uvijek na osnovi zornih predodžbi: gdje nema zornosti, nema ljepotnih čuvstava, tako te su ona uvijek u svezi s predočivanjem prostornih i vremenskih snošaja. Ako je to tako, onda dosljedno ljepotna čuvstva nastaju samo na osnovi sastavljenih sadržaja predodžbenih. Pojedini glas, pojedina boja, pojedina crta u estetskom su pogledu ravnodušne (indiferentne) pojave. Općeno je stoga mnijenje, da ono, što je jednostavno, nije ni lijepo ni ružno. Ali gdje više glasova, više boja, više crta sastave cjelinu — tu se već javlja čuvstvo milja ili nemilja. Treba li da takva cjelina pobudi u nama čuvstvo milja, onda joj dijelovi ne smiju biti sasvim istovetni, kao što su primjerice u ponavljanju jednoga te istoga glasa, nego različiti, a usprkos tome mora da se spomenuti dijelovi između sebe snose, to jest da sačinjavaju jedinstvo. To jedinstvo u mnoštvu, ta snošljivost u raznolikosti, to podudaranje u oprečnosti uzrok je osnovnom estetskom milju. Čujemo li primjerice istodobno dva glasa ili više njih, koji sačinjavaju cjelinu, nastaje u nas čuvstvo milja, i mi taj spoj glasova zovemo skladom ili harmonijom. Isto biva i kad gledamo skup stanovitih boja. Dijelovi nekoga lika mogu opet biti u nekom međusobnom snošaju veličina ili mogu biti prema nekom pravcu ili točki jednomjerno poredani, te ih lako pregledamo i ujedinimo; opet će u nas nastati milje: u prvom slučaju poradi razmjerja ili proporcije dijelova, u drugom slučaju poradi jednomjernosti ili simetrije. Harmonija, proporcija i simetrija osnovni su dakle oblici, koji uvjetuju nastanak estetskih čuvstava.

Sto je veći, spor dijelova, koji se u nekoj cjelini izmiruju, to je veće i milje. Zato nam se prima s oktavom ne sviđa, jer je spor između njih previše neznatan; oktava je reći bi samo podvostručena prima. Prima opet sa tercom i kvintom vrlo nam se sviđa, jer je opreka između njih daleko veća i sačinjava tako zvano veliko troglasje ili akord. Sklad od množine različitih akorda mili nam se još više, jer prikazuje izmir od složenijih opreka. Takav nam je poznat u glazbi pod imenom izmira neskladova, a u dramatici pod imenom tragičnosti.

Budući dakle da jedan glas, jedna crta, jedna boja nijesu ni lijepe ni ružne pojave, to takvima mogu biti samo složenice od više glasova, crta i boja; ili još točnije: stanoviti snošaji ovih potonjih. To dokazuju već akordi, likovi, sjenčanja, a još više čitave glazbotvorine, kipovi i slike. Kod glazbotvorina stoji ljepota do snošaja, u kojem se nalaze glasovi s obzirom na broj svojih treptaja; kod kipova stoji ona do razmjerja pojedinih dijelova prema cjelini; kod slika napokon stoji ona do istog razmjerja i snošaja upotrijebljenih boja. U graditeljstvu i pjesništvu odlučuju o ljepoti također stanoviti snošaji; ondje primjerice razmjeri između stupova i lukova; ovdje razmjerje između slogova i stihova.

Ukratko: da se pojave bilo prirode bilo umjetnosti mogu nazvati lijepima i da su vrsne u nama pobuditi čuvstvo milja, potrebno je prije svega, da im sastavni dijelovi budu u stanovitom snošaju, koji se manje više brojem odrediti dađe. Velimo prije svega zato, jer kod ljepote sudjeluje još i drugi čimbenik, s kojim ćemo se dalje naprijed upoznati.

Zasada je jedina glazba ispitala sve takve snošaje: zašto je i postala naukom, koja uči, pod kojim uvjetima nastaje stalno estetsko milje u svijetu glazbenom. Glazbi se zlatnim rezom (donekle približilo vajarstvo. I slikarstvo se drži zlatnoga reza, koliko ono prikazuje likove ljudi i životinja, ali uza sve to ostaje još mnogo u toj umjetnosti neizvjesno, jer snošaji boja nijesu tako ispitani kao snošaji glasova — a i čuvstva nijesu ovdje jošte sasvim pročišćena.

Bilješka. Eksperimentalnom istraživanju osnovnih estetskih pojava početak je u F e c h n e r a, koji je pokusima ispitao tvrdnju Zeisingovu, da je zlatni rez osnova estetskom milju, i da se stoga može naći u umjetničkim djelima svake ruke, na slikama, kipovima, gradevinama, pa u glazbi, a i umjetnica priroda da se njega drži gradeći tijelo ljudsko, likove životinjske, oblike bilja i ruda. Mjerenja, što ih je Fechner izveo, nijesu ga isprva vodila k tome, da bi Zeisingovu misao potvrdio, ali kad je mjesto sastavljenih umjetničkih predmeta uzeo jednostavne geometričke likove, onda se pokazalo, da se

pravokutnik, gdje omjer stranica odgovara zlatnom rezu (manja dužina prema većoj odnosi se kao veća prema zbroju obiju, dakle primjerice snošaji 5:8, 8:13 ili 13:21), više sviđa od četvorine (snošaj stranica 1:1), i onih pravokutnika, gdje stranice stoje u snošaju, koji je ovome blizu. Fechner se za svoje pokuse služio metodom izbora, kad je svojim ljudima dao da između pravokutnika postavljenih pred njih izaberu onaj, koji im se najviše sviđa, ili metodom rada, kad je tražio, da sami načine lik, koji im se najviše sviđa, ili metodom upotrebe, kad je na knjigama, listovnom papiru, posjetnicama i drugim predmetima, što se u običnom životu upotrebljavaju, mjerio stranice, da se odredi njihov snošaj, pretpostavljajući, da se u njima pokazuje ukus, dakle estetski sud. Kasnije su se ponovili slični pokusi i izveli novi, te je tako psihologija i estetici poslužila svojim metodama i pružila joj mjesto nesigurnih umstvenih nagađanja neka čvrsta uporišta. Zasluge su zato stekli E. Meumann, O. Külpe, M. Dessoir, J. Cohn i dr.

Čuvstva milja ili nemilja ne treba zamijeniti s čuvstvima ugodne ili neugode. Ta su potonja tako usko skopčana sa svojim oćutima, da se od njih ne dađu razlikovati. Zato nam se ugodna, koju uzrokuje slador, čini istovetna s okusnim oćutom. To ne biva kod ljepotnih čuvstava. Milje, koje pobuđuje akord, nije skopčano s oćućivanjem pojedinih glasova; a milje, koje uzrokuje mramorni kip, nije u uskoj svezi s ćutilnim opažanjem samoga mramora. Ondje potječe milje od osobita snošaja, ovdje od stanovita razmjerja među dijelovima. Ili drugim riječima: kod ćutilnih čuvstava ne možemo nipošto naznačiti razlog, zašto nam je što ugodno ili neugodno, kod estetskih pak znademmo razlog, s koga nam se što mili, a što ne mili.

To znanje nije ipak nužno, da se u nama pobude ljepotna čuvstva. Mnogi ne zna, u kojim snošajima stoje dijelovi gotskoga hrama ili glasovi narodne himne, pa ipak mu se onaj nužno mili, a ova ga opet bezuvjetno uznosi. Tako nam estetska čuvstva uopće kažu, što je u ljepotnom pogledu uopće vrijedno, to jest: lijepo je ono, što nam se o sebi mili. Tim se pak lijepo razlikuje od korisna, koje nam se mili s obzirom na nešto drugo — i od poželjna, koje nam se sad mili sad ne mili.

9. Vrste estetskih pojava.

Prve pojave, koje u nama ljepotna čuvstva pobuđuju, jesu glasovi, boje i oblici. Djetetu se isprvice sviđa doista vika i buka, šareno i blještavo; a odraste li u divljoj i surovoj okolini, ostaje mu taj ukus kao plod psihičkoga mehanizma. No okruženo obrazovanim ljudima i prosvjetnim prilikama obikne doskora voljeti milozvučne i ritmičke napjeve i predmete skladnih i blagih boja. Tako isto počinje se dijete zanimati za crte, plohe i oblike stanovitih stvari. Zato se raduje kretnjama prsti i ruku, motri držanje ljudi, izrezuje slike, kuša naertati i oblikovati, što je vidjelo. To se opaža navlastito onda, kad se dijete igra s papirom, pijeskom, tijestom ili blatom. U takvim slučajevima pokazuje dijete oblikovni razum.

Od osobite su znatnosti u estetskom pogledu pojave pristojnosti i doličnosti. Pristojnost obuhvata prije svega čistoću tijela i odijela, zatim urednost u igračkama i drugim stvarima, zatim držanje kod jela i pila, a napokon vladanje prema roditeljima, braći i ostalim ljudima.

Vrijeme, kad se te pojave — pa po tome i ljepotna čuvstva — u djece javljaju, ne da se dakako naznačiti. Jednom djetetu mile se vrlo rano skladni glasovi i boje, drugo je opet za njih dugo bešćutno; jedan dječak zanima se rano za oblike i likove, crtanje i slikanje, a drugi za sve to kasno mari. Gdje koje dijete nauči se brzo vladati pristojno i paziti na urednost odijela i drugih stvari — dok kod drugoga ne pomažu ni opomene ni kazni. Zato se mora srećom zvati, ako se djeci uopće sviđa pjevanje i sviranje, ili ako rado uče pjesmice i molitve naizust — da ih kod zgođe kazuju. I to je sreća, ako se djeca u igri zamišljaju i pokazuju ljubav prema oblicima i likovima, jer nam to jamči, da se u njima bude ljepotna čuvstva.

Bilješka. Iz navedenih ovdje činjenica može svatko razabrati, da okolina, koja čovjeka okružuje, ne pobuđuje u njemu na isti način estetska čuvstva, kao što ona pobuđuje oćute i predodžbe. Mi možemo daku kazati: to je evo ruža... ona je crvena i mirišljiva... ima oble listove i množinu prašnika i drugo što — i dak će to bez sumnje shvatiti i upamtiti. Ali ako mu povrhh toga kažemo: ti motreći ružu treba ujedno da oćutiš milje s ljepote njene — onda će to po svoj prilici biti uzaludno. On će taki zahtjev doista ćuti, no ćuvstva milja ne će se u njemu odazvati. Ljepotna ćuvstva ne dadu se pokazivanjem i dokazivanjem pobuditi, nego mjesto toga treba dijete navoditi na lijepe pojave i predmete. Čovjek mu primjerice dade u zgodnom ćasu lijepu ružu, pak mu licem i govorom pokaže, kako ga ona raduje. Tako isto upozori ga ćovjek na lijep napjev te mu se s milja divi, a kod ućinjene pogreške pokaže mu se kretniom ili rijećju kojom nemilje. Slićno treba da postupamo, kad djecu navodimo na ćistoću i red. Ukratko: navika je u ljepotnom pogledu najbolja obuka.

10. Estetski sudovi. Viša estetska ćuvstva.

Svaki ćovjek doćivi prije ili poslije neka ljepotna ćuvstva, no ćesto ne moće dugo navesti uzroke njihove. To znaći: mi ćutimo doista, što je lijepo ili ružno, ali ne moćemo imenovati prave subjekte, kojima bi ta ćuvstva doćdali kao predikate. Zato djeca isprvice ne stvaraju estetskih sudova, nego pokazuju svoje milje i nemilje stanovitim

kretnjama, začuđenjem ili klicanjem. Tek kasnije kažu: okolina je lijepa, čarobna, divna; nebo je sjajno, veličajno, uzvišeno; kretnje neke osobe su nježne, ozbiljne ili smiješne. Predikati tih sudova ipak nijesu još dovoljno jasni, te ih nerijetko i zamjenjujemo; a što je još gore, oni nijesu tako određeni, da bi označivali ono, što okolinu, nebo i kretnje čini predmetima estetskoga presuđivanja. Prirodna je posljedica tome, da se estetski sudovi ne dadu logički razglobiti, otkle onda i potječe, da se ljudi u mnijenju o ljepotnim pojavama često vrlo razilaze.

Kao što se ne može naznačiti vrijeme, gdje se u nama počinju radati estetska čuvstva, tako se isto ne može kazati, kad se na osnovi tih čuvstava počinju stvarati estetski sudovi. Dijete istina nauči doskora reći: ruža je krasna, a sunce je divno, no da li pritom istodobno doživi ljepotna čuvstva — toga zastalno ne znamo. Gdje to ipak biva, ondje estetski sud nije posljedak psihičkoga mehanizma, nego plod više duševne radnje, koja razlučuje složene snošaje stanovite lijepo pjavne. Već kod prvih oblika, koji bude estetska čuvstva, nije radnja duševna puko očućivanje, nego se kod nje ističe tvornost, jer estetsko milje nastaje time, što duša razbira pojedine dijelove kao različite, a ipak može od njih stvoriti cjelinu. Tako već prvi estetski užitak ište neku višu duševnu djelatnost; ona treba da bude jaka i uspješna, ako ima na osnovi njezinoj nastati sud o ljepoti. Ali pri svem tom je znatno i ovo. Spomenuli smo već, da svi ljudi nijesu jednako pristupni čuvstvima, poradi čega se ni lijepi predmeti svakoga čovjeka jednako ne doimaju. To potječe otud, što se ljepotna čuvstva u jednoga više, u drugoga manje razvijaju, zašto onaj prvi i lakše razbira ljepotu: mi velimo, da je u njega razvijeniji estetski ukus. A ktomu pridolazi još i to, da duševna radnja, kojom treba da obuhvatamo snošaje lijepa predmeta, biva to veća, što je predmet sastavljeniji, a prema tome biva i radnja teža, te je svi ljudi ne mogu jednako izvesti. A upravo po tom, što je razlučivanje dijelova i ujedinjenje u cjelini jasnije, postaju i čuvstva milja određenija. Isprvice može dakako čovjek razlučivati tek cjeline od malo članova kao što ih imadu akordi i kratki napjevi, a poslije razlučuje članove velikih cjelina, kao što ih sadržavaju sonate i simfonije. Tko tako sastavljenih tvorina ne umije razlučiti i obuhvatiti, u njega ne pobuđuju dakako nikakovih estetskih čuvstava, dakle ni estetskoga užitka. To biva navlastito kod djece, a s istoga razloga često i kod odraslih. Čuvstva, koja niču u nama na osnovi čitava niza članova, zovemo višim ljepotnim čuvstvima. Gdje se takve javne, ondje nastaju sigurno i estetski sudovi. Za stvaranje valjanih estetskih sudova potrebno je prije svega poznavanje lijepa predmeta, a uzato

razvijen estetski ukus. Iskustvo pokazuje, da se estetski ukus dade daleko razviti, te se na tom i osniva napredak u umjetnosti.

Ali da u nama nastanu viša ljepotna čuvstva, a prema tome i estetski sudovi, nije dosta posmatrati snošaje članova, koji sačinjavaju tek izvanji uvjet ljepote, nego valja uzeti u obzir i uvjet unutrašnji.

Pod unutrašnjim se uvjetom misli osnova ili ideja, prema kojoj su snošaji stanovite cjeline udešeni. Kod pojava prirodnih unutrašnji je uvjet stvoriteljeva ideja svrhovitosti, poradi koje nam se mile premnogi tvorovi anorganske i organske prirode. Između potonjih najljepši je ipak čovjek — zašto je prema njegovu liku moralo vajarstvo vazda izdjelavati kipove božanstva. Kod pojava umjetnosti također je često unutrašnjim uvjetom ljepote ideja svrhovitosti. Najljepše ukrašeno stubište primjerice ne bi nam se mililo, kad bi mu stube bile prestrme, a tako isto bio bi nam ružan vrt s najljepšim ružama i nasadima, kad ne bi imao putova. Inače je kod umjetnina unutrašnji uvjet ljepote misao, koju je umjetnik kušao svojim tvorom prikazati. Tako nam kip Zevsov predočava misao o uzvišenosti božanskoj, Bogorodica misao Bogom nadahnuta ženstva, Otelo misao strasne ljubomornosti plemenita čovjeka, ambrozijska himna misao potpune odanosti Bogu... Takve misli sviđaju nam se najviše, kad ne bude samo čuvstva estetska, nego povrh toga još i čuvstva čudoredna i vjerska, o kojima će poslije biti govora. Tezej primjerice, koji ubija Minotaura, ne mili nam se samo stoga, što on polučuje svrhu, nego i stoga, što mu je čin požrtvovan, a Rafaelova Madona ne mili nam se samo s bajne ljepote, nego i sa svetosti, koja njeno biće prosijeva.

Shvaćanje misli, koju je umjetnik predočiti nastojao, pojačava redovito ljepotna čuvstva i povećava čisti estetski užitek. Tko razmatrajući mramorni kip vidi pred sobom tek oblikovan kamen, ili tko gledajući sliku opaža samo našarano platno — taj dakako nije vidio umjetnine, pak po tome niti je izvio ljepotna čuvstva, niti je doživio kakvi užitek.

Bilješka. U nauci, koja se bavi ljepotnim pojavama i koja se estetikom zove, vodio se dugo boj o tome, da li ljepotu sačinjava izvanja (formalna) ili unutrašnja (misaona) strana. Prema onom, što smo upravo spomenuli, lako je na to pitanje odgovoriti. Ljepotne pojave djeluju svakako iznajprije svojom vanjštinom, no ta treba da je određena nutrinjom. Formalna strana po tome je prvotna, misaona pak je drugotna. No to vrijedi tek za motrioca. Umjetniku samom prvotna je misaona strana, a

formalna mu je drugotna, jer on ima prije ideju, a onda tekar prema njoj udešava oblik.

Oblik i misao su dakle po nastanku svome tako prvotni kao i drugotni pojmovi — već prema tome, s kojega ih stanovišta promatramo. To drugim riječima znači: da su oba rečena pojma u estetskom pogledu ravnopravna. A kako u umjetnosti nema nigdje forme bez ideje, niti ideje bez forme — treba da oboje držimo bitnim oznakama ljepote. Tko ideje takovom oznakom ne smatra, treba da protumači: zašto nam se više sviđa pjesma duboka sadržaja a bez osobite forme, negoli obrnuto pjesma krasne forme a bez osobita sadržaja. Tko pak ne smatra formu bitnom oznakom, treba da protumači: zašto nam se sviđaju premnogi tvorovi prirode, prem da im ne vidimo ni svrhe ni ideje. U ostalom nema sumnje, da je najsavršenija ona umjetnina, koja u lijepu obliku pruža lijep sadržaj.

Premda su i formalna i misaona strana bitni uvjeti ljepote, ipak je njihovo učestvovanje nesamo u različitim umjetnostima nego i u različitim tvorinama unutar svake umjetnosti različito. Tako je misaona strana pretežnija kod slovesnih umjetnosti, negoli kod umjetnosti tvorbenih; kod potonjih opet pretežnija negoli u glazbi, gdje je tek od novijega doba gaje tako zvani glazbenici budućnosti. Tako isto je sadržajna strana pretežnija u slikarstvu historijskom negoli u krajoslkarstvu; u drami pretežnija negoli u idili; kod Preradovića pretežnija negoli kod Trnskoga.

Poznata je činjenica, da se pod pojam ljepote svrstavaju razne vrste estetskih dojmova, a ipak je drukčiji dojam, što ga na nas čini mila vrsta pjesmice negoli onaj, što ga čini silni vihar, drukčije na nas djeluje ozbiljna tragedija, drukčije vedra komedija. Sve su ovo vrste ljepotnih pojava, koje se u koječem razilaze. Naprosto lijepim zovemo sadržaj, koji je posvema prikazan u svojem obliku, zbog čega i estetski užitek takih sadržaja nosi na sebi biljeg mira. Ako se naprotiv oblik usprkos veličine svoje čini neprimjerenim sadržaju tako, te ovaj budi u nas pomisao na neizmjernu silu ili veličinu, onda nastaje u nas doista estetsko milje, ali ono nije bez neke primjese neugode i nemira. Takove vrste ljepotnih pojava zovu se uzvišenima. Tragičnim zovemo trpljenje neke vrijedne osobe, koja upravo u trpnji očituje svoju veličinu. Komično pak se često smatra oprekom uzvišenoga te je svagda u njem neka neskladnost ili zabluda. Poblize određenje ovih vrsta i njihovih suvrsta pripada estetici.

11. Usavršenje estetskoga poimanja.

Logičko poimanje obuhvata doista čitav svijet, ali ga ne obuhvata s one strane, s koje to čini poimanje ljepotno. Velika je razlika, da li tko razmatra pojave prirode i umjetnosti tako, da ih naprosto umom shvata, ili ih motri na taj način, da one povrh toga bude u njemu čuvstva ljepote i uzvišenosti.

Tako estetsko poimanje proširuje očito naš duševni obzor i otvara nam vidik u novo polje, koje nije nužno otvoreno poimanju logičkom.

I premda je ono prvo (također vezano uz čutila, ipak nas vodi preko njih u svijet nečutilan (inteligibilan, idealan), koji nam opet poljepšava taj obični čutilni (materijalni, tvarni). Poradi toga potrebno je, da se još jednom osvrnemo na razvoj pak po tome na usavršenje estetskoga poimanja.

U razvoju rečenoga poimanja ide prvo mjesto vladanje djeteta u kući roditelja i u školi. Tu treba, da se pripazi na držanje i kretanje tijela, na upotrebu govora i odijela. Djetetu je svuda se privikavati onomu, što je dolično, pristojno, spretno i prirodno, a uklanjati se protivnome. Zato također treba da su predmeti u kući i školi tako udešeni, da se pitomeca milo doimaju. To će pak biti, ako bude svuda vladao red i čistoća.

Drugo mjesto u razvoju ljepotnoga poimanja ide razmatranje prirode. Dak treba da se upozori na zlatno sunce, kad izlazi ili zalazi, i vedro nebo, kad je osuto zvjezdama, a tako isto treba da mu se otme strah od munje i groma. Botanika pokazat će mu krasne oblike bilja, zoologija oblike životinja, mineralogija oblike ledaca, a sve skupa veličajnu tvornost prirode. Fizika upozorit će dake na raznovrsne sile i čudnovate zakone, koji svuda djeluju.

Treće mjesto u razvoju estetskoga poimanja ide u umjetnosti, a između njih opet prvo poeziju, drugo glazbu, treće plastiku. Poezija treba da pokaže ljepotu govora, glazba ljepotu glasova, plastika ljepotu oblika i likova. Ona prva postiće će svrhu tumačenjem uzornih štiva i deklamacijom, druga navlastito pjevanjem, treća napokon crtanjem i slikanjem.

Uspjeh nakon takova postupka nije dakako osiguran, jer mi znamo, da se čuvstva ljepotna ne dadu naprećae ni u koga pobuditi. To stoji do mnogih unutrašnjih i izvanjih prilika svakoga pojedinca. Zato se i zahtjevi estetske obuke imadu smatrati idealima, kojima je za volju vrijedno trošiti i fizične i duševne sile.

Bilješka. Logično poimanje zadovoljava se s raščlambom pojavâ, estetsko ište povrh toga, da izvijemo i ljepotna čuvstva. Inače se oba poimanja slažu u tome, što zahtijevaju nestrastvenu i mirnu čud — jer bez takve nije moguće shvatiti ni istinu ni ljepotu.

Za estetsko poimanje vrijedi to dakako u većoj mjeri, jer su čuvstva kao sastavni dijelovi ljepote zajedno i stanja čudi. Gdje je pak čud pomućena strašću, ne može se u njoj zrealiti objektivna ljepota. Strastven i surov čovjek ne ljubi ljepote poradi nje same, nego poradi svojih strasti i požuda. Njegovo shvaćanje ljepote je prosto-čutilno, dakle subjektivno. Ideja ljepote srodna je ideji božanstva, koja također ište nabožnu čud i čisto sree od svakoga, koji k njenu žrtveniku stupa. Zato su se vjerski obredi i spojili s prikazivanjem estetskim, pa je između njih navlastito katolički upotrijebio sve umjetnosti.

Ako se estetsko poimanje spoji s nazorima, koji vladaju za neko doba, onda postaje modom. Kako ničega nema, što se modi ne bi sviđalo — prekoračuje ona ponajčešće granice ljepote. Moda je promjenljiv i relativan ukus, a prava ljepota je ukus nepromjenljiv i apsolutan.

c) Etička svijest.

12. Osnove etičke svijesti.

Tvorovi prirode i umjetnosti nijesu jedini, koji u nama ljepotna čuvstva pobuduju, nego su takve vrste svi ljudski čini. Ako primjerice vidimo seljaka, gdje se dnevice muči, da svoju obitelj prehrani; ili ako opazimo mornara, gdje skače u valove, da spase život čovjeku, koji se baš utaplja; ili ako čujemo, da se umnik za uvjerenje svoje dao pribiti na križ — onda se također budi u nama čuvstvo milja, pohvale i poštovanja. Priповijeda li nam tko god o paležu Herostratovu ili o izdajstvu Efijaltovu ili o putenosti Heliogabalovoj — onda se mora u nama rođiti čuvstvo nemilja, pri-kora i preziranja.

Kad bismo navedene čine sudili naprečac po ćutilnom poimanju, onda bi nam se oni pričinjali tek stanovitom vrstom gibanja, kao što je tijek vode ili radnja koje makine. Ali mi znamo, da su ljudski čini posljedak volje i po tome u uskoj svezi s unutrašnjosti, koja ljude baš sačinjava. Stoga gledišta nijesu ljudski čini samo lijepi ili ružni, nego su povrh toga još i dobri ili zli; a i čuvstva, koja se po njima u nama rađaju, nijesu naprosto estetska ili ljepotna, nego su uzato i etička ili dobrotna (ćudoredna, moralna). Doživljavanje takvih ćuvstava evo sačinjava našu etičku svijest.

Da su ljudski čini doista u uskoj svezi s unutrašnjosti, dokazuju najbolje one zgode, gdje smo im mi sami uzročnicima. U takvim slučajevima javlja se redovno savjest te nam veli: ti si dobro ili ti si zlo uradio; a prirodna je tome posljedica, da se ćutimo obvezani ćiniti vazda samo dobro. Te primjese nemaju ljepotne pojave. Ako znamo, da smo ružni ili da loše pjesme pišemo, onda naša savjest ostaje pritom mirna — jer ne ćutimo o bveze, da budemo ljepši ili da bolje pjesme pišemo; ali ako znamo, da smo robovi svojih strasti ili da smo sebićnjaci, onkla nam se savjest uzruja, — jer smo dužni biti bez strasti i bez sebićnosti. Budući pak da o takvim obvezama može biti govora tek kod odraslih ljudi, to nastaje pitanje, kada li se dobrotna ćuvstva, pak po tome i savjest poćinju javljati kod djece?

Prvi povod nastanku etičke svijesti jest snošaj djeteta prema majci. Majka hrani i njeguje dijete, a ono svakim danom više uz nju prijanja. Velika požrtvovnost materinja razlogom je, da joj se dijete konačno sasvim priljubi. Ta pojava ne može se dođuše smatrati o sebi etičnom, jer je međusobni snošaj majke i djeteta uvjetovan nagonom, dakle prirodnom nuždom — koja ne djeluje samo kod ljudi nego i kod životinja. Ali je u rečenoj pojavi ipak klica dobrotne svijesti uopće, jer se dijete nađe doskora u snošaju s ocem, braćom i drugovima, te može slična čuvstva i prema njima iskazati. Čuvstva ljubavi i odanosti mogu se pod prilikama pače tako proširiti, da ona obuhvataju čitavo ljudstvo. U takvim slučajevima bezuvjetno su čudoredne naravi.

Drugi povod nastanku moralne svijesti jest oduhovljenje izvanjega svijeta. Dijete obično doživjelo ugodu i neugodu, slast i bol, radost i tugu prisuđuje i drugim stvorovima, pače i bešćutnim predmetima. Odatle mu se zarana pričinu, da sve živi i da sve dušu ima; ali isto tako rano pruža mu se zgoda, da razlikuje tuđu radost i tugu od vlastite. Tomu svemu ide u prilog, što nam je tijelo navlastito u djetinjstvu tako udešeno, da se nužno smijemo, kad vidimo, gdje se drugi smiju, a tako isto da udarimo u plač, kad vidimo, gdje drugi plaču. Tim se priviknemo izviti sućutna ili simpatetična čuvstva prema sreći ili nesreći drugih, koja se opet dadu proširiti tako, da se ne tiču tek pojedinca nego i čitavoga ljudskoga društva. U tom su slučaju rečena čuvstva bezuvjetno čudoredne naravi.

Treći povod nastanku dobrotne svijesti jesu tjelesne kretanje. Kada dijete nauči kretati svojim udovima i oćuti jednom u sebi snagu, onda poželu omjeriti je o stvari, životinje i ljude. Dječak se penje, skače i trči; on se igra i nadbija s drugovima; on se hvasta s pobjede ili plače s poraza svoga; on ustraje u junačkoj igri ili pak uzmiče i bježi. Kod tih zgoda ne radaju se u dječaka samo čuvstva s pobjede ili poraza, ustrajnosti ili kukavštine, nego se u njemu javlja redovno i savjest, koja mu veli: tu si dobro, a tu zlo uradio, tu si pravedno, a tu nepravedno postupao. Prema tome unutrašnjemu glasu ispravljamo već u djetinjstvu mnogo zlo i napredujemo u čudorednosti. Kad između djece i između ljudi ne bi nikad došlo do trvenja — ne bi se u njima radala moralna čuvstva, niti bi se javljala savjest. Zato su čuvstva, koja kod sličnih zgoda nastaju, svakako čudoredne naravi.

Bilješka. Kako etička svijest obuhvata samo ljudske čine, nema ni dobra ni zla bez obzira na ljude, njihovu zadaću i njihov snošaj. Razvoj dobrotne svijesti po tome je očito prirode društvene ili socijalne i mi mu imamo tražiti početak u takvim prilikama, gdje ljudi između sebe djeluju i trpe. Kad bi dijete odraslo u šumi, odijeljeno od ljudi, ono bi u najboljem slu-

čaju bilo predmetom estetskoga presuđivanja, a ni samo ne bi došlo do etičke svijesti.

Ali ako i valja u društvenim prilikama tražiti početak dobrotnoj svijesti, to ipak griješe prirodopisci, koji u svim zadrugama istovrsnih bića traže počela dobrote. Rode, pčele i mravi niti su dobri niti zli, a pripisivati im savjest znači izjednačiti ih s ljudima. To je dopušteno samo pjesnicima, od kojih se ne ište dokaz, kako se mora iskati od učenjaka. Pomišljanje životinja na oblik ljudi zove se antropomorfizmom.

13. Etički sudovi.

Kao što se logička i ljepotna svijest, tako se i svijest etička javlja iznajprije u obliku čuvstva. Kod poimanja tuđih čina ili kod vlastita djelovanja čuti manje više svatko, što je dobro, a što zlo, što je pravedno, a što nepravedno. Razvoju etičke svijesti pomažu navlastito one prilike, gdje se u nama rađaju sućutna ili simpatetička čuvstva. Zato se ta čuvstva imaju u prvom redu smatrati osnovom, na kojem se onda grade sudovi i pojmovi o dobroti.

Subjektom takova suda redovno je neki čin ili volja, koja ga je uzrokovala, a predikatom pak je vazda čuvstvo, što su ga rečeni čin ili volja u nama pobudili. Prema tome izriču predikati etičkih sudova hvalu ili prijekor, povlađivanje ili osuđivanje, poštovanje ili preziranje, zahtjev ili zabranu. Marljiva čovjeka hvalimo, a lijenčinu korimo; hrabrosti povlađujemo, a kukavštinu osuđujemo; milosrdnika poštujemo, a škrticu preziremo; čednost zahtijevamo, a nečednost zabranjujemo. Tako isto nazivamo neki čin časnim, plemenitim, kreposnim, a drugi besramnim, surovim, opakim. To doduše nijesu svi predikati etičkih sudova, ali ih uopće i nema tako mnogo, kao što ima mnogo ljudskih čina.

Takvim presuđivanjem eto dolazimo do pojmova o tome, što je dopušteno, a što zabranjeno, što je časno, a što besramno, što je pravedno, a što nepravedno, ili što je blagohotnost, krepost, dužnost, a što opet opreka tomu. Prirodu tih pojmova ima ispitati nauka, koja se bavi pojavama dobrote uopće, a koja nosi ime etike moralne ili praktične filozofije). Nama ovdje dostaje spomenuti, da sudovi, koji se njima služe, imaju redovno oblik propisa, jer se njima čutimo obvezani ovo činiti, a ono propustiti. Tko svoje mišljenje udešava prema dobroti, taj sudi po savjesti, a tko svoje djelovanje apriličuje vazda prema takovu sudenju, taj etičke sudove smatra čudorednim zakonima ili normama.

Kao što na osnovi estetskih sudova niču viša ljepotna čuvstva, tako se na osnovi etičkih sudova rađaju viša moralna čuvstva. Takva su čuvstva najčistiji i najplemenitiji plod duševnoga našega razvoja, jer ona ne podaju samo najveću sreću nego i najblazeniiji mir. Dionikom tih dobara postaje onaj, koji živi prema dužnostima, čovjekoljubno i kreposno. Kao uzor služi nam u tom pogledu naš Spasitelj.

Bilješka. Premda svatko zarana čuti, što je otprilike dobro, a što zlo — ipak svi do jasna suda i pojma o dobroti ne dolaze. Tomu se hoće brižna uzgoja i često duge obuke. Istina je, da ima ljudi, koji bez tude pomoći pogađaju pravo tako, da pritom nijesu ni kruti ni slabi u pogledu moralnom. Takvi su ipak vrlo rijetki. Kod većine ljudi ostaje dobrotno čuvstvo nejasno i kolebljivo, a prečesto ga jošte dražila i vabila života nadbuče. Griješni i mane, nedjela i opačine bile bi mnogo rjeđe, kad bi se dobrotna svijest javljala življe negoli se javlja i kad bi poput fizične kakve sile djelovala.

Ali to ne odgovara njenoj prirodi. Znanje o onom, što je dobro, a što je zlo, što je pravedno, a što nepravedno, ne sili nikoga, da sam bude dobar i pravedan. Takvo znanje hoće da bude opaženo, spoznano i ljubljeno, a za tim baš ide uzgoj i obuka. Ono, što smo gore spomenuli o teškoći uzgoja estetskoga, vrijedi i o uzgoju moralnom. U najviše je slučajeva moguće samo stanovita etička čuvstva u pitomcu ojačati, da s njihovom pomoću onda stvara jasnije moralne sudove i pojmove. Hoće li on kasnije svoje djelovanje udešavati prema savjesti, to stoji do mnogih drugih prilika.

14. Usavršenje etičkoga poimanja.

Kao što je teško usavršiti estetsko poimanje, tako je teško usavršiti i poimanje etičko. Uzgoj treba da se u tom pogledu zadovolji time, da prije svega pobudi u djeteta dobrotna čuvstva, a zatim da ga na osnovi takvih čuvstava potakne stvarati valjane sudove i pojmove o dobroti. Pita se sada, kako će uzgoj tu svoju zadaću riješiti.

Dobrotna čuvstva pobudit će uzgoj u djetetu onda, ako mu pruži zgodu zamišljati se u tuđa stanja. Toj svrsi ne bi uzgoj zadovoljio tumačenjem tuđih stanja, jer nije dosta razumjeti radost i tugu, slast i bol, želju i nadu drugih, nego treba da imademo i sućut prema takvim stanjima. To pak nije moguće, ako dijete ne postane dionikom različitih događaja i doživljaja, ili bar motriocem pohvalnoga i pokudnoga vladanja drugih ljudi. U snošaju djeteta prema roditeljima, braći i drugim ukućanima, u snošaju njegovu prema svemu, što je u okolini živo ili mrtvo, a nekome drago — ima ono dosta zgrade doživjeti, što je radost, a što tuga bližnjega. Da mu je pritom potrebno nesamo znanje govora nego i načina općenja,

samo se od sebe razumije. Ne da se ipak nijekati, da taj stupanj uzgoja ište mnogo koje ličnih koje stvarnih uvjeta, koji se vazda ne dese. Zato se dojam uredenoga i vedroga života obiteljskog, u kojem roditelji za uzgoj imaju nesamo vremena nego i znanja, ne može u rečenom pogledu ničim nadomjestiti. Ali svakako stoji, da se etička čuvstva bude iznajprije u užem krugu. Kad je pitomac takva čuvstva već doživio, onda se može potaknuti na stvaranje valjanih sudova i pojmova o dobroti.

Toj zadaći odužit će se uzgoj tako, da pitomca uvodi malo pomalo u širi društveni krug. Pod tim se razumijevaju najprije drugovi, služinčad i susjedi, zatim raznovrsna društva, općine i država. Koliko pitomac ne uzmogne postati dionikom takvih zajednica, trebat će ga obukom uputiti u svrhu i međusobni snošaj njihov. Tako će se pitomac — koje praktički, a koje teoretski upućen u širi krug — domala postupno zanimati za rodno mjesto, zavičaj, narod i čitavo ljudstvo, te prema prilikama tih zajednica također čuvstvovati. Ako toga možda ne bi učinio, dokazom je, da nije ozbiljno, nekmoli duboko shvatio moralne vrijednosti širega kruga. Takvoj pojavi često je razlogom i to, što pitomac već unutar užega kruga nije dobrotna čuvstva umio razviti, ili ih je tako slabo oćutio, da ih ne može više ponoviti. Treba uostalom priznati, da shvaćanje društvenih, zavičajnih i domovinskih prilika nije uopće lako, te je odatle pojmljivo, zašto obuci uza sav trud često nije uspjeh osiguran.

Bilješka. Između strukâ, kojima treba da se uzgoj u naznačenom pogledu posluži, ide prvo mjesto povijest. Ona obiluje koje bajoslovnim koje zabiljnim uzorima dobrote, pravde, istine i uopće kreposti. Tumaćeci povijest obuka će vazda živo hvaliti kreposti, oćtro koriti opaćine, a zaboraviti ne će nikada, da konaćno upozori na najviše biće kao pravedna suca svakomu stvoru. Unutar povijesti osobito će mjesto zapremi ti povijest hrvatska, koju treba da ućitelj žarkom, ali ne strasnom ljubavi predaje i tako plemenita domovinska čuvstva u mladeži pobudi.

Uz povijest poslužit će se obuka navlastito poezijom, koja istiće i žigoše zablude, a uzvisuje krepost, — te tako pravdu kroji svakomu. Napokon se ne smije prešutjeti, da će u spomenutom pogledu od osobite vrijednosti biti moralan život ućitelja, njegov požrtvovni snošaj prema đacima, a i ljubazni snošaj između njih samih.

15. Istina, ljepota i dobrota u međusobnom snošaju.

Istina, ljepota i dobrota nijesu — kako vidjesmo — samo stožeri, oko kojih se kreće naš duševni razvoj, nego su također u zori, za kojima treba da sva obuka teži. Zato ne će biti s gorega,

ako ovdje istaknemo sličnosti i različenosti, da nam njihovo značenje bude jasnije.

Evo sličnosti između njih. Rekli smo, da se istina, ljepota i dobrotu počinju iznajprije javljati u obliku čuvstava, a onda tekar da se razvijaju sudovi i pojmovi, koji još savršenija čuvstva u nama pobuđuju. Dalje smo opazili, da se rečeni pojmovi dadu nanizati u oprečne skupine, i da prema tome možemo reći: to je istinito i pomišljivo, a ono lažno i nepomišljivo; to je dražesno, lijepo i uzvišeno, a ono ogavno, ružno i neznatno; taj čin je dobar, častan ili pravedan, a onaj zao, nečastan ili nepravedan. Napokon smo istaknuli, da sudovi, koji se od takvih jesnih pojmova stvore, postaju nekakvim pravilima, načelima, zakonima ili normama. U svemu tome evó slične su sebi rečene ideje. Isporedimo li ih ipak između sebe, opazit ćemo i bitne razlike.

Evo razlike između istine i ljepote. I logička i estetska svijest nastaju na pobudu izvanjega svijeta, ali je za onu prvu priroda bolje skrbila. Duša mora po psihičkom mehanizmu na izvanje podražaje odgovarati oćutima, predodžbama, prostornim i vremenim tvorinama, koje se poslije po zakonima vraćanja promeće u sve savršenije duševne pojave. Ako to prometanje nižih duševnih tvorina u više i nije lako, ipak se može kazati, da je ono prirodna nužda. To kod estetske svijesti ne biva. Ako koji lijep predmet motrimo, to ne moramo nužno oćutjeti i ljepotno čuvstvo. Zato smo naprijed i spomenuli, da nije svejedno spoznati: da je neki list srećolik, ili oćutjeti: da se srećolik list mili.

Evo razlike između istine i dobrote. Logička svijest nam veli: istina treba da živi, a laž treba da ugi; moralna svijest nam opet kaže: dobrotu treba da se vrši, a zloća treba da se izbjegava. Posljedak su one prve zakoni mišljenja, posljedak ove druge zakoni djelovanja. Potreba ipak, što je logička svijest izriče, druge je vrste negoli potreba, što je izriče svijest moralna. Ta potonja zahtijeva neuklonivo, da dobrotu ne pomišljamo samo, nego da je i vršimo, a gdje to ne biva, ondje nastaje duševni nemir poznat pod imenom savjesna prijekora. Ili drugim riječima: u takvom slučaju oćuti svatko, da je kriv, te se stoga i kaje. To stanje ne poznaje logička svijest. Ako istinu spoznamo, onda je naprosto i priznajemo; a ne spoznamo li je, onda smo ravnodušni. Dobrotu nas se dakle više doima i dublje seže u našu unutrašnjost od istine; zato i unaprijed držimo, da se ona ima bezuvjetno tvoriti.

Evo razlike između ljepote i dobrote. Estetska svijest niti izriče kakve potrebe niti propisuje kakve zakone; ona jedino ište, da se čovjek ljepoti poda bez strasti i požude. Prema tome pričinja se estetska svijest kao neki ures duše, koji nije bezuvjetno nuždan, a uzato je ona donekle uvjetovana tjelesnim ustrojem, primjerice: ostrim vidom i dobrim sluhom. Tko nije podoban razbirati boja ili razlikovati glasova, ne može dakako oćutjeti ni milja, koje od njih potječe. I dok su tako svi zvani, da vrše dobrotu, rijetki su odabrani, da oćućuju ljepotu. Inače je opseg pojma ljepote širi od opsega pojma dobrote — jer i ta nije no ljepota u djelovanju ljudskom. Zato se estetska svijest s pravom smatra pripravom za etičku svijest, jer tko cijeni ono, što je pristojno, lijepo, nježno, uzvišeno, taj će izvršiti i ono, što je časno, dobro, pravedno i kreposno. A kad estetska svijest postane tvorom, to jest, kad se ona oćituje u umjetnosti — onda se često posluži elementima svijesti etičke. Biva to navlastito u eposu i drami, gdje joj je prikazati borbu moralnih sila čovjeka sa silama prirode. Kako se pak borba ne poduzima samo za dobrotu nego i za istinu protiv laži — služi se estetska svijest i elementima svijesti logičke. Tako evo dolaze u umjetnosti istina, ljepota i dobrota u međusobni snošaj.

Za čovjeka, u koga su logička, estetska i etička svijest skladno razvijene, velimo, da ima duha, a ako uzato još može razviti i duboko ćuvstvovanje, onda za nj kažemo, da ima duše.

Bilješka. S istinom, ljepotom i dobrotom prekoraćuje čovjek granice tvarnoga svijeta i ulazi u svijet idealni, koji nije tu od prirode, nego ga traži i po mogućnosti stvara uz goj. Kad su se u ćovjećanstvu prvi put javile rećene ideje, zapoćela je i njegova prosvjeta, a što se više one šire i usavršuju, to više raste i prosvjeta tako u pojedinca kao i u ćitava ćovjećanstva. Zato su istina, ljepota i dobrota jednako znatne, a svaćija je dućnost ostvariti ih u svom krugu.

U tom nastojanju ipak opažamo doskora, kako smo još daleko od cilja. S tim opažanjem uostalom raste samo naša ćećnja za idealima te nas trajno potiće na borbu s njihovim oprekama u ćivotu. Ali kako je taj potonji razmjerno kratak, raća se u ćudstvu nućno nada, da će poslije toga ćivota doći drugi, gdje ćemo nastaviti ovdje zapoćeto djelo. To pak vodi k vjerskoj svijesti.

e) Vjerska svijest.

16. Osnove vjerske svijesti.

Da se iznadu osnove vjerske svijesti, treba najprije koću kazati o postanku vjere uopće. O tomu imaju dva dijametralno oprećna mnićnja. Jedno (naturalistićko) uzimlje, da se vjera razvila sasvim prirodno; drugo (supranaturalistićko) tvrdi, da je ona nastala objavom.

Pristaše naturalističkoga mnijenja umuju ovako. Neke izvanje prilike pobuđuju u ljudima nužno čuvstvo naklonosti, odanosti i zahvalnosti; neke opet čuvstva plahosti, tjeskobe i straha; a neke napokon čuvstva vlastite sitnine, nemoći i nesavršenosti. Ono prvo opaža se primjerice kod naroda, koji žive u blagoslovenim krajevima, gdje tine rijeke natapaju zemlju, gdje polja u sunčanom sjaju bujno uspijevaju, gdje priroda rodi svačim, što čovjeku treba. Ono se drugo dešava kod naroda, koji iskušavaju silne prirodne nezgode, kao što su orkani, potresi, trajna nerodica i posljedice njene: glad, bolesti i pomor. Ono treće biva napokon kod svih ljudi, kad postanu posmatračima velebnih pojava, kao što su uzburkano more, silna grmljavina i zvjezdano nebo...

Uzme li se, da je duši ljudskoj svojstveno, da svakoj pojavi ište uzrok, a gdje ga ne nađe, da ga maštom stvori sama — onda je pojmljivo, da su narodi, koji isprva konkretno misle, prema rečenim čuvstvima stvorili i predodžbe o bićima, kojima spomenute pojave pripisivahu. Prirodna posljedica toga bijaše, da je doskora čitava priroda bila napučena mnoštvom natprirodnih bića, koja ljudi obožavahu bilo zato, što im pružahu sreću i čuvahu život, bilo zato, što im nošahu nesreću i pripravljahu propast.

Nešto slično biva i kod djece. Čuvstva naklonosti, odanosti i zahvalnosti očućuju djeca u snošaju prema roditeljima i odgojiteljima. Majka se djece doima tim, što ih njeguje, hrani i redi, a otac time, što se prikazuje skrbnikom, zaštitnikom i čuvarom obitelji. Čuvstva plahosti, tjeskobe i straha hvataju djecu, kad stupe u mračnu sobu ili crkvu, kad dođu u tamnu šumu ili nepoznat kraj. A čuvstva sitnine, nemoći, nesavršenosti rađaju se u djece, kad opaze silne životinje, orijaška stabla, visoke planine i drugo što. Da djeca ipak pritom do mnogoboštva ne dolaze, imade se odbiti na to, što ih odrasli ljudi — kadgod ištu uzroke pojava — upućuju na jednoga Boga kao stvoritelja i čuvara svih stvari. Tako bi se evo po naturalističkom shvatanju razvila vjera u povodu navedenih čuvstava, te bi se ova potonja imala dakako smatrati i osnovom njenim.

No tomu se protivi mnijenje supranaturalističko, koje ovako umuje. Svakomu pa i najsurevijemu čovjeku mora udariti u oči skladan poredak i svrhovitost prirode. Na tu činjenicu biva čovjek osobito upozoren, ako se rečeni poredak prividno poremeti ili ako nastupe užasne nezgode, kojih zapriječiti ne može. Čovjek se pritom nehotice pita: zašto, odakle i čemu ovo ili ono — a kako iz vlastita iskustva ne zna uzroka poretku i svrhovitosti, mora nužno pomišljati na umnu moć nad sobom i nad prirodom. Ta umna moć je osnova,

na kojoj se gradi vjera uopće, a vjera u jednoga pravoga Boga napose. Dakako da se taj isprva nepotpuni pojam u Boga može u povodu krivih nazora i dojmova primijeniti na različite pojave i predmete, pak po tome voditi do mnogoboštva. Ali mnogoboštvo ne može nikako biti privobitno — jer treba da bude pojam boga prije tu negoli se može primijeniti na predmete, koji o sebi nijesu podobni da ga uzrokuju.

Do tog zaključka dovodi također povijest i etnologija. Poznato je, da su stari narodi uza sve mnogoboštvo podavali ipak prvenstvo jednomu bogu, koga smatrahu stvoriteljem svih ostalih. To vrijedi ne samo za Arijece nego i za Semite i Egipćane. Na jednom papirovu omotu ovih potonjih doslovce piše, da je Nutar stvoritelj neba i zemlje, bogova i ljudi, da je od sebe i vječan, da sluša molitve i oprašta grijeha. Najpouzdaniji etnolozi dolaze u povodu opažanja divljih naroda do slična zaključka. Livingstone piše, da nije našao Afrikanca, koji ne bi u jedno najviše biće vjerovao; Gerald veli, da Australci pripovijedaju o svom najvišem bogu, da je dahom i riječju stvorio svijet, a Peschel spominje neku Indijanku, koja je nakon propovijedi misionara o savršenstvu Boga uskliknula, da je najvišega duha Areskuia vazda tako pomišljala...

Iz takih i sličnih podataka, koji se mogu do bezbroja nanizati, vidi se prije svega, da politeizam nije stariji od monoteizma, a tim da vjera uopće nije nastala prirodno, nego da je ona ljudstvu objavljena. Gore navedena čuvstva nijesu po tome nego posljedak slutnje, da se iza pojedinih pojava krije umna moć, koja je urzočnikom čitavoga pojavnoga svijeta. Dokle toj moći ne odgovaraju u duši ljudskoj određene i dolične predodžbe, mogu se rečena čuvstva smatrati tek nižim vjerskim čuvstvima, a tek kad se onakve predodžbe stvore, promeću se u viša vjerska čuvstva.

Bilješka. Kod vjere kao psihologijske pojave treba uopće razlikovati dvoje: ideju Boga i primjenu te ideje. Ona prva vazda je u jezgri dobra, ali potonja je vrlo često kriva. U primjenjivanju griješilo se i griješi se obično u tom, što se već kod najbližih uzroka pozivlje na Boga. Ta metodička pogreška nije uostalom tako nezgrapna, kao što je nezgrapna tvrdnja, da je u povodu uobičajena primjenjivanja nastala ideja Boga uopće. Rečena pogreška baš najbolje dokazuje, da je ideja Boga starija od primjene njene, jer samo onaj, koji za Boga već znade, može se kod stanovita pojava pozivati na nj kao uzrok.

No ideja Boga nije ni posljedak nepoznavanja prirodnih uzroka — kako neki hoće — jer bi inače prirodne znanosti činile vjeru suvišnom, pače nemogućom. Iskustvo pak baš protivno potvrđuje. Što više prirodne nauke napreduju u poznavanju bližih uzroka, to više one upućuju na posljednji najviši uzrok. Zato i reče Bacon Verulamski: Duboka nauka vodi k Bogu, površna od njega odvodi.

17. Viša vjerska čuvstva.

Kad je čovjek jedared došao do vjere u jednoga Boga, koji čitavim svemirom upravlja, koji sve zna i prema pravdi ljubi — onda ga nužno pomišlja najsavršenijim bićem, nosiocem sve moći na nebu i zemlji, preblagim ocem svih stvorova i najvećim dobrom. S tim pomišljanjem skopčano je prije svega utješno vjerovanje u drugi bolji svijet, gdje će krepost — na zemlji često nogama gažena — biti slavljena, a nekrepot — ovdje često veličana — biti ponižena; a zatim je s njime skopčana i slatka nada, da ćemo nakon životne borbe i patnje naći mir i blaženstvo gledajući u vedri obraz Božji. U povodu takvoga vjerovanja radaju se u čovjeka viša vjerska čuvstva potpune ođanosti, čiste ljubavi, iskrene zahvalnosti, duboka štovanja i trajna strahopštovanja, kako se očituju u različitim vjerskim vježbama, a vlastito u skrušenoj molitvi, koja nije no razgovor s Bogom.

Viša vjerska čuvstva nijesu samo zato znatna, što nam dušu dižu u nadzemni svijet i što nam pružaju utjehu u nezdodama ovoga života, nego su znatna osobito stoga, što vjersku svijest dovode u tijesan savez sa svijesti moralnom. Bez vjerskih čuvstava pričinjali bi se zakoni ćudoredni tekao kao zahtjevi uma, a po njima se oni nužno pričinjaju kao zapovijedi Božje. Prirodna posljedica toga jest uvjerenje, da nije dosta samo znati i ćutjeti, što je dobro i kreposno, nego da to treba i vršiti — jer će jednom bezuvjetno slijediti ili nagrada ili kazna. Takovo shvaćanje opaža se već kod Homera. Po njegovim epimaa ne skuplja Zevs samo oblake, ne grmi i ne baca samo strijele, nego je on zajedno, koji kraljevima daje vlast, koji diže oluju nad ljudima, jer sebi uzamjenice krivo ćine.

Vjerska čuvstva postaju to izvjesnija i dublja, što više ljudstvo napreduje u prosvjeti. Divljaku i príprostu ćovjeku sve je u svijetu zagonetno i otajstveno, pa po tome i sve donekle vjersko. Naobraženu ćovjeku gube istina mnoge pojave znaćaj vjerski, ali se zato s novih ćudesa svemira i tvorne snage uma trajno jaća izvjesno ćuvstvovanje vjersko. Stoga i ne će vjere u svijetu nikada nestati, jer će se s boljim poznavanjem prirodnih pojava još više razbirati mudrost i moć Božja.

Bilješka. Uzgoj vjerskih ćuvstava i utvrđivanje vjerske svijesti pripadaju prvim zadaćama uzgoja uopće. Da se u tom pogledu ne će početi s kakvim dokazivanjem, samo se od sebe razumije. Roditelji i učitelji trebat će iznajprije da sami budu pobožni i da u vjerskim vježbama primjerom prednjaće, a zatim će trebati, da se posluže svakom pojavom, koja mođe pobuditi vjersko

čuvstvovanje. Prva obuka u vjeri bit će dakle također zorna. Kako se pak duševni razvoj djeteta podudara s razvojem čitavoga čovječanstva, dijete će dakako isprva misliti, da Bog s ljudima opći kao da je i sam čovjekom. Prema tome vjerovat će sve, što mu se o Bogu pripovijeda, kao što vjeruje u zbilju priča i bajki. Razorití takovo mišljenje i vjerovanje bilo bi i okrutno i štetno, jer vrijeme nadolazi samo, gdje djete svoje mišljenje ispravlja te mu ozbiljnije oblike podaje. Stoga se uzgoju vjerskom ne može nikada dosta preporučiti ozbiljnost i opreznost, a navlastito u onim zgodama, gdje on vjersku svijest dovodi u svezu sa svijesti moralnom. Prikaže li se ta sveza igdje tako, da se poslije pričinja smiješnom, onda može imati za posljedicu i bezvjerje.

Uz nauk vjere, koji već po svojoj biti skrbi za vjersku svijest, osobito je zgodno sredstvo prirodoslovlje. Vječni poredak i premudra osnova, po kojoj sve pojave prirodne teže k jednoj svrsi, očit su dokaz, da ima nadsvemirom jedan vrhovni vladar. Odatle se tumači, zašto su najveći prirodoslovci zajedno najnaobožniji ljudi. O Newtonu, koji je najdublje zavirio u svemirski poredak, pripovijeda se, da nije nikada izustio imena Gospodnjega, a da ne bi pritom skinuo šešira.

Prirodoslovlju pridružuje se u rečenom pogledu povijest. Na svakom listu njezinu vide se tako reći tragovi božanski, a slijep bi morao biti, tko ih u velikim događajima ne bi razabirao. Povijest može često pokazati, kako je za zlim činom slijedila odmah kazan, ali također kako kadšto poslije dugih vijekova nije izostala. Upućujući tako vazda na vječnu pravdu razjašnjuje i utvrđuje ona svezu, koja je između vjerske i moralne svijesti. — A napokon mogu spomenutoj svrsi služiti i druge struke — koliko u jednu ruku navode sve, što se na njihovu polju znati može, a u drugu opet naznačuju granice, kojih umom svojim ne možemo prekoračiti.

18. Vrhunac vjerske svijesti.

Obuka ne će nikada napustiti težnje, da oživotvori ideale ljudstva: istinu, ljepotu i dobrotu, a doklegod bude te težnje, dotle će s njom u ljudskoj duši, ozvanjati i vjerska čuvstva. Ta će čuvstva postati još življa, kad stanemo razmatrati plodove rečene težnje i kad pritom opazimo, kako su oni prolazni.

Svatko, ako samo zaviri u povijest umnoga razvoja, uvjeri se istodobno o tome, da su ljudske istine relativne, to jest, što danas istinom držimo, može za desetke godina ili poslije vijekova biti oboreno. Tu dostaje spomenuti, kako su i obrazovani ljudi vijekove, da tisuće godina držali za istinu, da naša zemlja miruje, a sunce da se oko nje okreće; ili kako su dugo bili uvjereni, da je nebo tvrd svod, a zvijezde da su na njemu prikovane. Takve su vrste manje više sve ljudske istine.

S ljepotom nije drugojačije. Uzvišene pjesni starih naroda postaju poznim naraštajima hijeroglifi; a čarobni zvuci umuknu pred novima, koje čeka ista sudbina. Divne tvorine vajarske krnji vrijeme, a najvrednije slike sve više blijede. Silni slavoluci ruše se u prah, a gradevine podignute najvišem uzoru dnevice se troše.

Slično se dešava dobroti. Nekoć se smatralo milosrđem maknuti kržljivu djecu i nemoćne starce, a sad im se pruža svaška pomoć i dižu utočišta. Obrazovani su Grci držali opravdanim ropstvo, kojemu se danas opiremo; a mi u dobrotvorne svrhe plešemo, čemu će se dalji vijekovi zgražati.

I tako evo prolazi sve, što je na osnovi naših ideala kada nastalo. Uman bi čovjek kod takva razmatranja morao svisnuti od bola, kad se pri tome u jednu ruku ne bi radalo uvjerenje, da su spomenuti uzori ipak najveće njegovo dobro, a u drugu ruku opet misao, da su istina, ljepota i dobrota negdje tako oživotvorene, da ne prolaze. Kako ta misao vodi opet k Bogu i kako ona u nama budi najživlja čuvstva, ima se smatrati vrhuncem vjerske svijesti naše.

Nijesu doduše mnogobrojni, koji su se do te visine uspeli, ali nema sumnje, da s napretkom raste i njihov broj. Vidni napredak ljudstva najbolje je jamstvo, da vjere u Boga ne će nestati.

Bilješka. U novom vijeku ili u vijeku prirodnih nauka istaklo se češće mnijenje, da bi osnovom vjere trebalo smatrati prirodni zakon, a vjeru uopće da bi trebalo odijeliti od znanosti. Ali ne uzevši u obzir, da je lakoumno tvrditi prirodne zakone bez umnoga zakonodavca, ti bi zakoni u najboljem slučaju zadovoljili samo našem razumu, dok se vjera u razvoju svome — kako vidjesmo — osniva na čuvstvu, a u savršenstvu svome povrh toga na umu.

Što se opet tiče odjeljenja vjere od znanosti, to treba cijeniti samo mnijenje većih treznijih prirodoslovaca. Evo što o tome misli John Tyndal. »Mi ne možemo« — veli on — »s razumijevanjem čitati povijesti niti možemo zaroniti u dublinu ljudske naravi, da pri tome ne oćutimo potrebu vjere. Čovjeku nijesu nikada dostajali niti će mu ikada dostajati puki poslovi i tyorovi uma; zato ni prirodne nauke ne mogu zadovoljiti svih zahtjeva njegove naravi«.

Još krepče protiv odjeljenja govori Thomas Huxley. »Prava znanost i prava vjera« — kaže on — »jesu blizaniće, a odijeliti ih znaćilo bi: zadata stalnu smrt obadvjema. Znanost uspijeva baš u onom razmjerju, u kojem je ona religiozna; a vjera cvate sasvim razmjerno prema znanstvenoj dublini i nepokolebljivosti svoje osnove. Velika otkrića filozofa ne bijahu toliko plodom njihova mišljenja, koliko toga, što im je mišljenju dalo pravac duboko vjersko čuvstvovanje. Istina se više povjerila njihovoj strpljivosti, ljubavi, čestitosti i samozataji negoli njihovu logićkom oštroumlju«.

ČETVRTI DIO.

Pojave ljudske volje.

1. Težnja i hotnja.

Da nam je težiti za višim duševnim tvorinama, ne može nakon dosadanjega razmatranja biti sumnje. No pita se: kako je to moguće, kad se težnje ranije razvijaju, pak sebi niže — često nevrijedne — duševne tvorine odabiraju predmetom svojim? Mi smo već prije spomenuli, da težnje treba zarana udešavati tako, da se ne opiru višim duševnim tvorinama, nego da im pače pomažu do gospodstva. S tom napomenom natuknusmo, da su i težnje poput drugih duševnih stanja podvrgnute razvoju, kojim se usavršuju i oplemenjuju. Usavršenje je težnja u tom, da se promeću u hotnje.

Htjeti što i težiti za čim nije jedno isto — ako se često i zamjenjuje. Mi primjerice velimo: ptica hoće da odleti; dijete hoće da spava; ludak hoće da se usmrti — a očito bi bolje bilo reći, da ta bića teže ili naginju na rečene čine; jer životinje, djeca i ludaci ne znadu za stalno, što hoće. Nasuprot tomu opravdano je, ako velimo: dijete hoće da se zabavlja; dječak hoće da skače preko grabe; mladić hoće da se naobrazi; muž hoće da čuva svoju čast — jer su to sve čini njima dobro poznati.

Iz tih se primjera u jednu ruku jasno razbira razlika između težnje i hotnje, a u drugu opet razbiraju se bitne oznake ove potonje. Što se razlike tiče, ona je u tome, da svaka težnja nije hotnja — ali svaka je hotnja zajedno i težnja. Što se pak oznaka tiče, bitne su hotnji ove:

Kod hotnje znademo dobro, što hoćemo, to jest, kod nje nam je potpuno poznat predmet, koji kanimo postići. Predmet poznajemo istina i kod težnje, ali samo djelomično — jer nam redovno lebdi pred očima tek ugodna strana njegova.

Kod hotnije poznajemo i vlastitu snagu, to jest, kod nje smo u vjereni, da ćemo ono i postići, što hoćemo. Gdje to ne biva, ondje se hotnije manemo; a gdje toga ne činimo, ondje se očituje tvrdoglavost — a nipošto hotnja.

Kod hotnije gledamo vazda i u budućnost, to jest, kod nje pomišljamo i na zapreke, koje bi ona mogla imati, i tražimo sredstva, kojima bismo ih ukloniti mogli, da ono postignemo, što hoćemo.

Ukratko bitne su oznake hotnije: potpuno poznavanje predmeta, uvjerenje o vlastitoj snazi i traženje sredstava, koja k svrsi vode. Tim se oznakama uzdiže hotnja nad težnju, ili drugim riječima: ona je od težnje psihički savršenija i vrednija.

Bilješka. Ako se kod navedenih duševnih stanja podvrgnemo samoopažanju, naći ćemo između njih ove značajne razlike. Kod težnje nam je čud obično afektima podvrgnuta, pa po tome i uzrujana; a kod hotnije nam je ona ponajviše mirna, sigurna i ustrajna — što baš potječe od poznavanja predmeta. Uzato je hotnja uže skopčana s našim jaštvom ili sopstvom od težnje. Težnja dođe, da čovjek nezna ni sam kako; ona ga saleti i spopada iznenada — zašto se može i nijekati. Kod hotnije obrnuto znade svatko, da je on sam onaj, koji je nešto htio — pa ne može toga barem pred sobom tajiti. Prema tomu mora on kazati: ja sam to htio, ja sam to odlučio, ja sam to izveo ili propustio. Hotnja dakle ima očito svoj uzrok u jaštvu, a ovo se opet čuti odgovornim subjektom za svaku posljedicu hotnije. O toj činjenici bit će govora poslije.

2. Htijenje i mišljenje.

Htijenja nema bez mišljenja. Mišljenje nam je prije svega potrebno, da poznamo predmet, koji hoćemo postići; zatim da ispitamo zapreke, koje se postignuću opiru; a napokon da potražimo sredstva, kojima bismo zapreke uklonili i svrhu postigli. Kako pak sredstva mogu biti vrlo raznovrsna, treba da prosudimo, koje bi od njih najsigurnije i najpouzdanije vodilo k svrsi. A kad je to učinjeno, treba da rečeno sredstvo odaberemo i za nj se odlučimo. S odlukom postigne hotnja svoj vrhunac. Čud bude mirnija, a čovjek s pouzdanjem gleda u budućnost. Istodobno počinje hotnja djelovati kao prijeka zapovijed, koja se ni na što više ne osvrće, nego samo zahtijeva izvedenje.

Prosudivanje, odabiranje i odlučivanje pomažu dakle hotnji, da svoj cilj postigne. Od tih je pomagala navlastito

prosudivanje skopčano s mišljenjem. Potječe to odatle, što prosudivanje ište laku mijenu i jasnoću pomisli. Kod prosudivanja i ostaju mnogi ljudi tako, te do odluke i ne dolazi. Ima uostalom slučajeva, gdje tko i prosudi sve prilike i odabere sredstva, koja vode k ostvarenju stanovite hotnije — ali se za ta sredstva ipak ne odluči. Razlog toj neodlučnosti slaba je hotnja, koja ne teži za svrhom. Takva se slabost i neodlučnost opaža često kod čudoredna htijenja i djelovanja, primjerice kod podupiranja siromaha, uklonjenja nepravde, izmirenja s neprijateljem. Pritom uvidamo, što je dobro i pravo, znamo i odabiremo već i put, koji k ostvarenju vodi — ali nemamo snage i odvažnosti, da se za nj odlučimo i rečeni čin izvedemo.

Ostvarili mi ili ne ostvarili hotnije — bez mišljenja je očito nigdje nema. Stoji li to, onda se mišljenje mora tako isto javljati kod nečudoredna htijenja, kao što se ono javlja kod čudoredna. To potvrđuje i iskustvo. Ako trgovac hoće da kupca zakine, ili ako zao čovjek hoće da koga prevari, oni moraju prosudivati i zaključivati — što bez mišljenja nije moguće. U takvim se zgodama običava pače sredstvo najprije odabrati, odluka najbrže stvoriti, a čin najsmjelije izvesti. Ukratko, kod nečudoredna se htijenja često baš najjače napreže razum.

Usprkos tomu ne pada nikomu na um, da potonju vrstu htijenja nazove razumnom, a još manje je itko voljan nemoralno htijenje zvati umnim. Stoga se pita: kojemu htijenju pripadaju zapravo navedeni pridjevi? To ćemo razabrati iz ovih primjera. Kad bi dijete kod jela htjelo da kruh reže žlicom mjesto nožem, ili kad bi — igrajući se nožem — htjelo da raspara pokućstvo — tomu bismo htijenju rekli, da je nerazumno. A kad bi dječak htio da susjedu oštetiti voćke ili da praćom koga ozlijedi — takvo bismo htijenje nazvali bezumnim. O tom dakle, da li je koje htijenje razumno ili pak umno, odlučuje jedino snošaj, u kojem stoji predmet htijenja prema sudu onoga, koji za njim teži. Ako je predmet htijenja ugodan, koristan ili svrsi primijenjen, zove se htijenje razumnim; ako je predmet još povrh toga lijep i dobar, onda se htijenje zove umnim.

Razumno htijenje rađa se navlastito u snošaju ljudi prema stvarima, a umno htijenje opet u snošaju ljudi između sebe. Ovo potonje je i vrednije od onoga prvoga. Vrednije je prije svega zato, što je društvene naravi, onda zato, što ište poznavanje estetske i etičke svijesti, a napokon zato, što obuhvata i razumno htijenje. Što je čudoredno, pravo i dobro — mora dakako zajedno biti i razumno.

Cjelokupno htijenje naše, bilo ono razumno ili nerazumno, umno ili bezumno, zovemo ukratko voljom.

Bilješka. Htijenje je tako znatna duševna pojava, da joj uzgoj ima najveći dio svoga vremena žrtvovati. U tomu pogledu ište se od uzgoja ovo:

Uzgoj mora nastojati, da neizvjesne i zle težnje prometne u izvjesne i bolje težnje od dosadašnjih. To je ponajprije zadaća doma. Množina ugodnih i bolnih očuta, što ih dijete po prvi put doživi, rađa u njemu raznovrsne težnje i protivnosti, kojima ono kuša udovoljiti služeći se ča i vikom i otporom. U takvim prilikama treba u jednu ruku popuštati, da dijete donekle očuti neugodne posljedice svojih težnja, a u drugu opet treba odlučno na put stati prkosu i tvrdoglavosti i podati djetetu jasne i valjane pojmove o stvarima i njihovoj upotrebi.

Tu nadovezuje poslije škola ispravljajući u djeteta stare pojmove, a upoznavajući ga s novima. Kako je poznavanje predmeta jedan od uvjeta htijenja, sustavlja već prva obuka onu bujicu težnja i želja, što djetetu salijeće; a mir, strpljivost i ustrajnost, koja se također od njih ište, čini, da pomalo dolaze do čuvstva o vlastitoj snazi. Tako uče djeca poznavati i predmete i svoj snošaj naprama njima.

2. Uzgoj ima nastojati, da htijenje navrati na ono, što je svrsi shodno i ćudoredno, ili drugim riječima: uzgoj ima htijenje prometnuti u razumno i umno. Toj zadaći ne bi uzgoj udovoljio, kad bi htio direktno djelovati na razum i um; jer oni ne postoje o sebi, in abstracto, nego su samo posljedak duševne radnje, koja je u stvaranju pomisli, predodžbi i pojmova te u spajanju tih pojava u sudove, izvode i zaključke. Na te pojave i njihove spojeve dakle morat će da se osvrne uzgoj, jer oni zapravo sačinjavaju ilj imadu razum i um. Razumni su spojevi duševnih elemenata onda, ako su logički valjani, a umni su opet onda, ako služe estetskoj i etičkoj spoznaji kao spoznaji pravila ili ideje.

To sve drugim riječima znači, da je uzgoj razumnoga i umnoga mišljenja *conditio sine qua non* razumnoga i umnoga htijenja, jer ćovjek, koji ne zna, što je istina, ljepota i dobrota — ne može je dakako ni htjeti. S pukim ipak znanjem i poznavanjem tih uzora ne bi jošte bilo svrsi udovoljeno; ono bi poput mrtve građe potlačivalo prirodenu djelatnost duše naše. Zato valjan uzgoj ište, da se svako znanje uopće, a znanje navedenih ideala napose oživi i u djelovanje prometne. Odatle ono pravilo: privodi ućenike k samosvojnom djelovanju ili samoradinosti.

3. Htijenje i djelovanje.

Svako htijenje ide za tim, da sebi udovolji, to jest, da svoj predmet postigne. Za to je potrebno gibanje udova i neka tjelesna snaga, da se može svladati napor. Izvanje tjelesno kretanje i opravljavanje zove se djelovanjem, ćinjenjem ili radom, a koliko je ono posljjetkom stanovite upravo odluke, naziva se djelom, radnjom, ćinom.

htijenje = volja
djelovanje = voljni čin

Gibanje udova smatra se kod djelovanja često glavnom stvari — ali to je sasvim krivo. Ako dak izrađuje zadaću, a graditelj gradi kuću, onda je pri tome gibanje njihovih udova tek posljedak htijenja, koje je došlo do odluke — dakle posljedak duševne radnje, bez koje ne bi jamačno ni bilo onoga djelovanja. Kako pak odluka treba da u sebi krije nacrt ili osnovu, koja treba da se jednom izvede — sadržava ona u zbilji cjelokupnu sliku budućega djelovanja. Zato se s pravom kaže: djelovanje nije no razvoj odluke.

Rijetko se ipak koja odluka dađe naprečac izvesti, nego se svakoj hoće manje ili više vremena. Poradi toga mora onaj, koji je odlučio što izvesti, još gdje kojim zahtjevima udovoljiti prije negoli mu se odluka ostvari. On mora prije svega pomnivo motriti svoje djelovanje, da može razabrati, koliko je daleko od cilja; dalje treba da se krepko drži puta, koji k cilju vodi; a napokon valja da se ondje, gdje na nenadane zapreke naiđe, trijezno posluži najpovoljnijim prilikama. Pomnija, krepkoća i trijeznost su dakle onako pomagala djelovanja, kao što su prosuđivanje, odabiranje i odlučivanje pomagala htijenja. Prema tome, kako se tko tim pomagalima služi ili ne služi, kažemo također, da mu je i djelovanje: promišljeno, krepko i dosljedno ili pre nagljeno, mlohavo i krznavo.

Uopće se između htijenja i djelovanja opaža strogo u p o r e d e, to jest, razvoj djelovanja odgovara sasvim razvoju htijenja; ono prvo je vjerno zrcalo ovoga potonjega. No kako to prividno biva i kod igranja, moglo bi se i ovo smatrati djelovanjem ili radom. Zato treba da odredimo razliku između tih pojava.

Igranje je prije svega posljedak neizvjesna nagona i prirodne (sebi prepuštene) mašte, a zatim nema igranje ozbiljne svrhe, jer se ova samo s naporom postiže. Ono prvo čini, da su kod igranja tjelesne kretnje tako bezredne, kao što su bezredne i pomisli u duši djetinjoj; a ovo drugo je razlogom, da se dijete igra jedino stoga, što mu je igranje zabavno. Djelovanje ili rad obrnuto nastaje u povodu izvjesna htijenja i logičkoga mišljenja (kadšto i umjetne mašte), a ima vazda neku ozbiljnu svrhu. Prirodna je tome posljedica, da kod djelovanja u jednu ruku prestaje bujna mijena pomisli i bezrednost tjelesnih kretnja, a u drugu da čovjek ne djeluje samo poradi zabave nego navlastito poradi toga, da izvede neko djelo ili radnju neku. Oboje će najbolje razjasniti primjer. Ako dak hoće da izradi kakav zadatak, mora ukloniti sve pomisli, koje se zadatka ne tiču, a skupiti sve pomisli, koje zadatku pripadaju. Kad je to učinjeno, treba da dak izvodi dotle svrsi primjerene kretnje, dok zadatka ne riješi, to jest, dok on ne postane gotovim djelom.

Sve to nije moguće bez napora, jer se pritom iznajprije valja poslužiti promišljanjem, izabiranjem i zaključivanjem, a zatim pomnjom, krepkoćom i trijeznosti — dakle uopće i pomagalima htijenja i pomagalima djelovanja. Prema tome se može reći, da je djelovanje s naporom skopčano i prema svrsi udešeno gibanje predodžbi, koje prati svrsi pristalo gibanje tjelesnih udova. Gibanje, koje tomu shvaćanju ne odgovara, može se samo u prenesenom smislu zvati djelovanjem, a u zbilji tek je puko mehaničko kretanje i opravljavanje. Djelovati može u strogom smislu riječi samo čovjek, jer on može zapravo htjeti.

Bilješka. Razlike između igranja i djelovanja nijesmo istakli zato, da umanjimo vrijednost igranja, nego zato, da razjasnimo pojam djelovanja. Znatnost obadviju pojava sili nas, da se još časak s njima pozabavimo. Igranje treba smatrati pripremom djelovanju. Kad se dječak na igralištu utrkuje i rve, ili kad basa livadom i šumom, ili kad zalazi u radionicu i promatra, što se ondje radi — onda očito jača svoje tijelo, vježba se u kretanju udova, uči potrebu mnogih stvari, stječe iskustvo i obogaćuje maštu. Ukratko: dječaku se svuda pruža prilika, da na svoj način tjelesno i duševno djeluje. Nije doduše ozbiljno djelovanje, što ga dječak u rečenim prilikama izvodi, ali je ipak dovoljno, da na nj škola nadoveže i k ozbiljnu ga djelovanju privede. Već samo mirovanje u školi treba smatrati ozbiljnim radom, koji iziskuje napora. Takve je prirode još više pažnja, pametovanje, mišljenje i uopće svako prema svrsi udešeno djelovanje, koje treba da dječak u školi izvodi.

No sve to znalo bi biti puko gomilanje znanja, s kojim se uzgoj — kako je naprijed rečeno — ne zadržava. Uzgoj ište samosvojno djelovanje. Prema tome nije primjerice kod nauka vjere ili povijesti dovoljno, da se dak divi kreposnim i moralnim ličnostima, nego treba da i sam plemenita djela izvodi; kod prirodopisa ne da tek biljke i životinje po predavanju upamti, nego da i sam zađe u livadu i šumu te razvoj onih prvih i život ovih potonjih ondje izučava; kod fizike ne da promatra aparate i zakone, nego da i sam kuša jednostavnije od onih napraviti i stanovite pokuse izvesti; kod risanja ne da tek kopira ili oponaša oblike različitih predmeta, nego da ih nastoji i sam potražiti i iznaći. Kod svake obuke uopće treba da se dak sam dalje i dublje upozna s građom i onda u povodu njenu samosvojno djeluje (samoradnost, »škola rada«). Odatle se razbira znatnost djelovanja nesamo u intelektualnom nego i u moralnom pogledu. U onom prvom pogledu stječemo djelovanjem opsežno, živo i svrsi primijenjeno znanje, u ovom potonjem vježbamo se u strpljivosti, ustrajnosti i trijeznosti. Zato je voljno djelovanje najbolje uzgojno sredstvo za éudorednost.

4. Opseg djelovanja.

Od voljnoga se djelovanja ište kadšto više negoli ono može izvesti. Tomu za dokaz služi rečenica: da čovjek može sve, što hoće. Zato ne će biti s gorega, ako ovdje ispitamo opseg voljnoga djelovanja. Tim ćemo u jednu ruku pokazati neosnovanost reče-

noga zahtjeva, a u drugu ruku ćemo razabrati, što se od voljnoga djelovanja uopće može iskati.

1. Obično se misli, da svatko može, ako samo hoće, gibati rukom ili nogom — da je dakle dovoljna predodžba o gibanju stanovitoga uda, da se s njime već i giba. No to je krivo mnijenje. Kljasti hoće doista da rukom i nogom giba, ali mu to nije moguće. Mi smo dakle samo dotle vrsni gibati svojim tijelom, dokle nam je ono podatno. Kad nam tijelo prestane služiti — prestaje i vlast volje nad njim.

2. Mnogi kažu, da mogu u pamet dozvati, što god hoće, ili da mogu misliti, što ih je volja. No i to je obmana. Iskustvo pokazuje, da se često uz najbolju volju ne možemo nečemu dosjetiti, a kadšto se uzalud trudimo, da što dokučimo. Htijenjem ili voljom dakle ne možemo naprečac obnoviti predodžbe ili shvatiti njihove sveze. Ako se nasuprot od nas za obuke ište, da se saberemo i da iz svijesti potisnemo sve, što bi obuci moglo smetati — onda tomu zahtjevu možemo doista manje ili više udovoljiti. No budući da nam pri tome pomaže jedino hotična pažnja, treba tvrditi, da naše djelovanje i u tom slučaju seže samo donle, dokle seže rečena pažnja. Zato i ne može učitelj zahtijevati od učenika, da se čemu bezuvjetno dosjeti.

3. Kao što se ne možemo svega po volji sjetiti, tako ne možemo svega po volji ni zaboraviti. Mi hoćemo često da stanovite predodžbe potisnemo iz svijesti — ali se one po iskustvu potisnuti ne dadu. Gdje je takav slučaj trajan, smatra se on bolešću, koja je kod djece poznata pod imenom stalnih halucinacija. No dok ne možemo svega po volji zaboraviti ili iz svijesti potisnuti — možemo mnogo toga pamtiti ili u svijesti podržavati. Pošto se već mnoštvo predodžbi u duši našoj stvorilo, možemo ih po nekom načelu svrstati u nizove i tako ih držati na okupu. Da nam pritom također pomaže hotična pažnja, poznato je otprije.

Iz tih se napomena jasno vidi, da je opseg voljnoga djelovanja u zbilji ograničen, ali da se hotičnom pažnjom dade ipak i proširiti. To vrijedi navlastito za duševne pojave. Po iskustvu možemo hotičnu pažnju sad na ova, a sad na ona unutrašnja stanja navratiti; tijek stanovitih predodžbi sustaviti; jedne iz niza izlučiti, a druge umetnuti i tako stare predodžbene nizove promijeniti i nove stvoriti. Takvo obrađivanje unutrašnjih stanja prinuđeni smo pače izvršiti, ako hoćemo, da stanovito htijenje svoje ostvarimo, jer se tomu — kako znamo — hoće nesamo promišljanja, odabiranja i odlučivanja, nego također pomnje, krepkoće i trijeznosti.

Bifješka. Kako se hotičnom pažnjom širi opseg voljnoga djelovanja, mora se ona prva smatrati najvrednijim pomagalom ovoga potonjega. Zato obuka i ište, da se učenici navode na to, da svoju pažnju po vlastitoj volji udešavaju ili da sebi rečenu pažnju prisvoje, jer samo po njoj mogu potisnuti iz svijesti, što im kod stanovite zgrade ne treba, a podržati u svijesti, što im je upravo potrebno. Taj zahtjev je još osnovaniji i življi, kad se u mladića razvije htijenje, jer im pri tome valja trajno misliti na to, da je najvrednije htjeti istinu, ljepotu i dobrotu. Kad su pak oni te uzore počeli uzimati predmetom svoga htijenja u pojedinim prilikama — onda se može od njih zahtijevati, da to u svim prilikama uopće čine.

Kod uzgoja voljnoga djelovanja ne bi — kako se iz rečenoga može razabrati — ništa koristilo izravno djelovanje na volju, jer ona o sebi, in abstracto, ne postoji baš tako, kao što o sebi, in abstracto, ne postoji ni razum ni um. Uzgoj treba da se drži pojedinoga htijenja i da ga navraća na istinu, ljepotu i dobrotu dotle, dok se htijenje uopće na te uzore ne privikne. Isto vrijedi o uzgoju voljne krepkoće. Ono, što se u običnom životu zove krepkom voljom, nije ništa drugo no navikom stečena sposobnost, po kojoj možemo svakoj težnji svojoj podati određeni, stalni pravac te je prometnuti u htijenje i djelovanje.

5. Slobodna volja.

Dok je voljno djelovanje unutar navedenih pojava ipak ograničeno, spomenut ćemo ovdje pojave, kod kojih to ne biva. Mi možemo primjerice izustiti istinu baš tako kao i neistinu, ostvariti lijepo baš tako kao i ružno, izvesti dobro baš tako kao i zlo djelo. Kad 'se dakle radi o voljnom djelovanju unutar pojava logičke, estetske i etičke svijesti, onda nesamo da možemo razlikovati oprečne pojave, nego možemo za svaku od njih po volji odlučiti se i izvesti je. Tu je naše djelovanje očito neograničeno, a volja sama po tome slobodna. Sloboda je volje dakle u tome, da se za svaku pojavu možemo odlučiti baš tako kao i zanjezinu opreku ili kraće: ona je u slobodi samoodluke.

Prema tome može čovjek biti varalica ili lupež tako isto, kao što može biti čudoredan i plemenit čovjek; on se može dati na nepošteno zanimanje baš tako kao i na pošteno. No pita se: što će biti, ako se tko samo na zle čine odluči? Takvi čini ne će mu dati mira, niti će mu donijeti zadovoljstva, nego će mu dušu napuniti strahom i kajanjem i time poremetiti sklad, za kojim svatko po prirodi teži. Gdje se pak sve ovo zbudne, tu je djelovanje opet ograničeno, a volja sama očito neslobodna. Čovjek je dakle prije svega neslobodan, kad nikakve volje nema, nego se poput trstike na vjetru koleba; kad je rob svojih požuda i strasti, svoga nagona i navike — kad mu hti-

jenje uopće stoji do slučajnih prilika života i okoline; a zatim je neslobodan, kad se trajno odlučuje za neistinu, rugobu i zloću. Slobodnim se može čovjek smatrati samo onda, ako mu je htijenje vazda umno, ili drugim riječima: ako se odlučuje jedino za dobro i svrsi pristalo.

Stoji li to — kako sumnje nema — onda je naravno, da čovjek nije prvobitno slobodan, nego on postaje slobodnim, kad se svojih požuda i strasti, nagona i navika oslobodi te svoju volju na čudoredno djelovanje navrati. Budući da to o svakom čovjeku vrijedi, mora se ono, što u svijetu čudorednim zovemo, držati općenitim, nužnim i vječnim, a sudove, koji to izriču, moramo smatrati čudorednim zakonima, prema kojima treba da svoju volju udešavamo. Odatle opravdana tvrdnja: da je ljudska sloboda u priznavanju i izvršivanju čudorednih zakona.

Istina je, da ni ta sloboda nije neograničena, ali ona je plod truda i muke svakoga pojedinca i po tome vlastita njegova tečevina. Čudoredne slobode ima čovjek to više, što više mu pade za rukom svladati požude i strasti te svoje htijenje udesiti prema istini, ljepoti i dobroti. A kad mu to postane svojstvenim, ima i pravo čudorednom slobodom ponositi se kao najvrednijom tečevinom. Ktomu ne treba smetnuti s uma, da je čudoredna sloboda jedina vrsna pribaviti nam mirnu savjest. Mi znamo, da je stvoritelj neba i zemlje podao nesamo fizičkomu nego i moralnomu svijetu svoje zakone. U potonjem govori on našoj savjesti: Što ona ište — ište sam Bog, a tko se savjesti pokorava — radi po želji Božjoj. Zato i veli sv. Augustin: *Deo servire summa libertas.*

Bilješka. Takovo shvaćanje slobodne volje ima velikih protivnika. Jedni tvrde, da je naša volja svuda ograničena, determinirana — dakle potpuno neslobodna; a drugi, da je ona sasvim neograničena, indeterminirana — pak po tome apsolutno slobodna. Potrebno je zato, da se s njihovim umovanjem ovdje upoznamo.

»Čovjek je — vele deterministi — i u duševnom i tjelesnom pogledu tvor prirode; zato se nesamo ono, što on jest, nego i ono, što on čuti, misli i hoće, osniva na istoj nuždi kao i sve ostalo u prirodi. Takve volje, koja ne bi u svakom djelovanju bila fizički uzrokovana, po tome nema, jer su fizički uzroci uopće najjači motivi, po kojima volja djeluje. Da li siromašan čovjek prolazeći gladan kraj pekara ukrade kruh ili ne ukrade, stoji naprosto do toga, prevlada li u njemu kao motiv gladom poticani nagon za hranom ili čuvstvo neugode pobudeno predodžbom o sramoti i nečudorednosti. Prema tome ono, što se u životu zove slobodnom voljom, nije zapravo drugo no sposobnost djelovati po jačem motivu.«

Na to nam je odgovoriti ovo. Deterministi krivo shvaćaju uzročnost, kad misle, da se pod njom razumijeva kruta nužda, kojoj se sve mora pokoravati. Čovjek se prosvjetom sve više otimlje prirodnoj nuždi i dolazi konačno do samoodluke, koja onda uzrokuje svako dalje djelovanje njegovo. Ako dakle prosvjeta, i ne ukida sasvim prirodne nužde, a ona je barem znatno umjerava, jer čini da se čovjek za stanoviti motiv sam odlučuje. Da to ne mora biti baš jači motiv, slijedi već iz rečenice: *Sic volo, sic jubeo, stat pro ratione voluntas* a iskustvo dokazuje, da se u mnogom slučaju čovjek odlučuje doista za slabiji motiv.

Indeterministi umuju i zaključuju ovako: »Ima li ljudska volja biti slobodna, ne smije ni uz kakvi, dakle ni uz najslabiji motiv biti vezana, jer je vezanost vazda nesloboda. I uistinu je naša volja tako slobodna, da njenu djelovanju ili njezinim promjenama nema uzroka ni u nama samim, ni u izvanjem svijetu«. Na to odvrćamo ovo. Rečeni je indeterministički nazor neosnovan poput determinističkoga. Volja je već po prirodi svojoj upućena na neki predmet — pak već po tome donekle vezana, a zatim nema u prirodi nigdje mijene bez uzroka — pak po tome nema u njoj ni bezuzročne volje.

Determinizam i indeterminizam nezgrapne su krajnosti, od kojih treba jednako zazirati. Determinizam nameće svakomu čovjeku okove, a indeterminizam razuzdava cjelokupno čovječanstvo. Kako ni uz ropstvo ni uz bezvlade nije moguć uzgoj uopće, a moralni uzgoj napose — ne podaju te krajnosti ljudstvu očito nikakva dostojanstva. Zato nam je prihvatiti gore raspravljeni nazor, po kojem je naša volja doista determinirana — ali determinirana slobodnim izborom. Poradi slobodna izbora nije ta determinacija mehanička, nego etička.

6. Posljeci slobodne volje.

Činjenica o slobodnoj volji znatna je u trojakom pogledu.

1. Ona je znatna za spoznaju, jer se na njoj osniva misao u zročnosti ili kauzaliteta. Naša je volja prvobitno jedini uzrok, što ga uopće doživljavamo. Samo u povodu toga unutrašnjega iskustva podobni smo poslije spoznati uzroke i u svijetu izvanjem. Sredstva su za tu spoznaju mišični oćuti, što ih svatko kod hotičnih kretnja izvija — otprilike onako, kao što su sredstva za spoznaju svjetlosti vidni oćuti. Kao što slijepac nema niti može imati pomisli o bojama, tako isto ni biće bez volje ne bi moglo spoznati uzroka.

2. Činjenica o slobodnoj volji znatna je za individualnu ćudo-rednost, jer se na njoj osniva odgovornost. Budući da svatko vlastitu volju smatra uzrokom svoga djelovanja, prirodno je, da se za nj ćuti odgovornim. Odgovornost nije no uvjerenje, da nam je prema stanovitim baš načelima ućesiti svoje djelovanje. Zato nas i peće savjest, kad to ne učinimo. Vrijedi to dakako samo za ćine, koji su etićke prirode. Ako smo odlučili nešto majstorski napisati, pak nam to nije

pošlo za rukom — onda se žalostimo ili ljutimo, ali nas ne peče savjest, kao što to biva, kad propustimo kazati istinu. O tom smo uostalom govorili već prije.

3. Napokon je rečena činjenica znatna za opću čudorednost, jer se na njoj osniva presudljivost. Ako je svatko odgovoran za svoje djelovanje, onda mu valja nositi i posljedice njegove. Ili drugim riječima: svatko je poradi svojih čina presudljiv. Taj smisao imaju i riječi Očenaša: Gospodine, ne uvedi nas u napast, jer mi prije svega znamo, da je naša krivnja, ako napasti podlegnemo, a onda držimo za opravdano, da kazan stigne nas, a nipošto našega napasnika. Kazan i nagrada vazda su se smatrale nužnim potpunama ili pristojbama krivnje i zasluge. To dokazuje očito, da nam je volja slobodna, jer bez takve volje ne bismo nikad ni došli do presudljivosti, koja jedino opravdava kriminalistiku — zašto je presudljivost i znatna psihologijska pojava po ljudsko društvo.

Bilješka. Već je spomenuto, kako se kriminalistika može poslužiti metodama psihologijskim, da uglavi zločinca; tome može poslužiti i ovaj način: Okrivljeniku se pripovijeda slučaj sličan onome, u koji je on upleten, a onda mu se daje nepotpuni tekst one pripovijesti, da ispuni u njemu ispuštene riječi; ako mu je osim pripovijedana slučaja poznat i onaj čin, o kojemu se radi, onda će se lako dogoditi, da prema njemu ispuni onu pripovijest i tako se oda. Dalji je posao kriminalistike odrediti krivnju. Nema sumnje o tom, da se o krivnji može govoriti i da se kazna može primijeniti samo ondje, gdje je bila volja. No poznavanje prirodnih i društvenih prilika, koje utječu na nastanak zločina, dovelo je do uvjerenja, da je sposobnost htjeti u ljudi vrlo nejednaka, često jako ograničena i vezana, što sve puti na veliki oprez pri određivanju krivnje. Na to je modernu kriminalistiku potaknula osobito Lombrova nauka o »rođenom zločincu«, jer i ako se nije održala njegova misao, da se na zločincu mogu opaziti stalni tjelesni znakovi (oblik glave, uha, usta i sl.), a ono se pokazalo, da doista mnogi ljudi u povodu baštinjenih svojstava već za mlada naginju zločinima. Osim toga se upoznalo, da prilike života i uzgoja znatno utječu na držanje ljudi, čim se lična odgovornost njihova za počinjena djela znatno smanjuje.

Mi ne presuđujemo samo djelovanje odraslih ljudi, nego i djelovanje mladeži, koja školu polazi. Budući pak da se presuđivanje čina tiče zapravo unutarnjega bića, koje ih je uzrokovalo, prirodno je, da do načina presude stoji redovno i vrijednost moralne individualnosti svakoga pitomca. Uz pohvalu raste rečena vrijednost; uz korbu ona obrnuto pada. Po tome očito nije svejedno, na kakvi način izričemo presude. Ako koga neprestano hvalimo — uzgajamo u njemu slavičnost; ako li ga trajno korimo — nijetimo u njemu malodušnost. Ono prvo zato, što mu osebnost previše ističemo, ovo potonje zato, što je previše potlačujemo.

Presuđivanje ukratko treba tako udesiti, da se njime ne dira previše izravno u osebnost pitomaca, a to biva onda, ako svoje milje ili nemilje izre-

ćemo neosobno. Prema tome ćemo bolje učiniti, ako pitomca kažemo: tvoja je radnja marljive - uredno izrađena, tvoje je vladanje pristojno i čedno, tvoj čin je pravedan i dobar — nego ako mu kažemo: ti si marljiv i uredan, pristojan i čedan, pravedan i dobar. Samo na taj način upoznat će pitomac, što je ćudorednost bez obzira na nuzgredne prilike — upoznat će je u obliku opće vrijednih sudova, kojima se pojedini čini imaju podrediti. Kad se to zbude, onda će pitomac prije svega vidjeti, da se svojoj volji ne smije naprećac podati, nego da je ima udesiti prema stanovitim zakonima, koji stoje nad njom, a zatim da se tim zakonima ima on vazda pokoravati, ne poradi hvale i korbe, koristi ili štete, nego poradi toga, što mu to nalaže dužnost.

7. Značaj ili karakter.

Kad se ćovjek duševno već toliko razvio, da je podoban spoznati predmete svoga htijenja, omjeriti snagu svoje volje, odabrati zgodna sredstva i odlučiti se u svim prilikama za korisno i svrsi pristalo, za istinu, ljepotu i dobrotu — onda je već sebi jamaćno stvorio stanovite sudove, koji mu u prilikama htijenja dolaze nehotice u pamet. Taki su primjerice sudovi: Budi na oprezu; razlikuj korisno od štetna; odabiraj svrsi shodno; razlikuj istinu od laži; budi marljiv i umjeren; budi iskren u govoru i ćinu; budi dobrotvoran i pravedan. Takvi sudovi zovu se praktićna načela, jer ih doživljemo u svijest, da ih se pri djelovanju svome držimo. Tko za ćjelokupno djelovanje svoje ima takva načela, koja su prema zahtjevima savjesti udešena, i tko ih se ćvrsto i trajno drži — zove se ćudorednim znaćajem. Ćovjek ćudoredna znaćaja stvara s obzirom na obićni ćivot takoder neke sudove, kojih se u svagdanjem poslovanju svojem drži. Takvi su sudovi primjerice: Ustaj rano; budi umjeren u jelu i pilu; radi marljivo, ali se i odmaraj... Tićući se ti sudovi tek obićna ćivota, zovu se praktićna pravila ili maksime. Tko se dakle drži suda: govori istinu — drži se načela; tko pak slijedi suć: ustaj rano — slijedi tek pravilo.

Praktićna su načela bitnija oznaka ćudoredna znaćaja negoli praktićna pravila; jer tko bi se samo ovih držao, a ona bi sasvim odmetnuo. — zvaó bi se neznaćajem. Takav ne bi imao onoga duševnoga mira, kojim se ćudoredan znaćaj odlikuje, budući da bi ga savjest prekoravala s toga, što ne nastoji, da praktićna načela dođu u njemu do gospodstva. Tko bi pak ćudoredna načela samo katkad slijedio, a inaće bi se povodio za promjenljivim unutrašnjim stanjima, za njega bismo rekli da je slab znaćaj, jer bismo držali, da nema dovoljno jake volje, da ih se trajno drži. Pravi je znaćaj dakle oćito samo onaj ćovjek, kojega volja slijedi ćvrsto i trajno ćudoredna načela. Kako

su kod takvoga čovjeka čudoredna načela kao ukopana ili urezana duboko u dušu, zove se on i karakterom, koja riječ u grčkom jeziku baš i znači nešto ukopano ili urezano.

Čudoredna načela učimo redovno već zarana poznavati. Tako nas roditelji i učitelji trajno upućuju, da govorimo istinu i da se klonimo zala. Da su ta uputstva za dijete isprva samo nakane, nema sumnje; ali zato treba, da ih se ono u djelovanju sjeća, dok ih se ne privikne ostvariti. Ostvarenje čudorednih načela ište po tome prije svega pamćenje, koje ih svakom prilikom dozivlje u svijest; a zatim dosljednost, jer želje, žudnje i strasti nastoje redovno, da rečena načela istisnu. No nije to sve. Kad je tko čudoredna načela već usvojio te ih u životu i provodi — onda tek nastaju za nj velike teškoće. Značajan čovjek dolazi često u takve prilike, da ne zna, kojemu bi načelu udovoljio. Ako primjerice jedno načelo ište: da čovjek bude marljiv, a drugo opet: da on svoje zdravlje čuva; ili ako jedno načelo zahtijeva: da čovjek bude pravedan, a drugo opet: da on bude milostiv — onda ti protivurječni zahtjevi moraju očito uroditi unutrašnjom borbom i sumnjom, kojemu bi načelu ugodio. Takve prilike zovu se kolizije. Iz njih izlazi čovjek samo tako, da trijezno rasudi, koje je od rečenih načela u kome slučaju znatnije, pak se onda nepristrano odluči. U tom postupku vrijedi pravilo: kloni se vazda i prije svega prijekora savjesti.

Ostvarenje čudorednih načela ište dakle još i unutrašnju duševnu borbu — a to je baš najbitnije kod značaja; jer bez unutrašnjih borbi ne možemo ni pomisliti značajna čovjeka. Kako pak borbe uopće nema izvan ljudskoga društva, prirodno je, da čovjek mora općiti sa svijetom, ako hoće da postane značajem. Samo u općenju s drugim pruža se prilika mjeriti vlastito djelovanje s tuđim te suditi i jedno i drugo. U zabitnosti može se steći veliko znanje, ali krepka i dosljedna volja — stječe se jedino u ljudskoj vrevi. Zato s pravom pjeva Goethe: »Es bildet ein Talent sich in der Stille, sich ein Charakter in dem Strom der Welt.« Što pak borbom stječemo, draže nam je od onoga, što nam se samo nudi. Odatle se tumači božanska ljubav značajnih ljudi prema njihovim načelima i njihovu uvjerenju. Od njih ne mogu ih odvratiti ni dražila života: bogatstvo, čast i moć, ni strašila smrti: otrov, križ i lomača. Značajnik će sve prije žrtvovati negoli će napustiti svoje ideale. Njegova je lozinka u životu Horacijeva riječ: *Si fractus illabatur orbis, impavidum ferient ruinae.*

Bilješka. Iz toga se jamačno razbira i znatnost značaja kao duševne pojave i teškoća njegova uzgoja. Čovjek se rodi i odraste kao osobno biće, imade svoje navike i strasti, slijedi sebična i često protivurječna načela. Čo-

vjek je ukratko iznajprije individuum. Kad pak postane značajem, ne teži čovjek samo za idealima, nego udešava i svoje djelovanje prema načelima općene vrijednosti. U tom slučaju on je već ličnost. Individualnost pak nastaje svijesnim i hotičnim djelovanjem duha, i zato je ona tvor umjetni. Ovo počinje je značajnost i zato, jer se bezuvjetno mili — a mili se bezuvjetno, jer je kod nje htijenje i djelovanje u potpunom skladu s etičkim idejama. Takova sklada kod individualnosti nema. Individualnost uzrokuje raznolikost, koja ljude otuđuje i razdaljuje — dok ih obrnuto značajnost zbližuje i ujedinjuje, jer uvjetuje u društvu jednoličnost.

Budući da se zbliženje i ujedinjenje smatra glavnom zadaćom ljudstva, ima cjelokupna obuka težiti za tim, da užgaja značajeve. Da to obuka može postići samo trajnom borbom protiv štetnih posljedica individualnosti, ne treba ni časa sumnjati. Svatko je samo toliko značajem, koliko mu je bilo vlastitim bilo tuđim djelovanjem pošlo za rukom svladati i izravnati jednostranosti individualnih osebina i ukloniti protivurječja između znanja i htijenja u praktičkom, a između iskustva i mišljenja u teoretičkom pogledu. U tom i jest sva teškoća ali i uzvišenost uzgajanja uopće. Kad bi to bio lak posao, bilo bi jamačno više značajeva negoli ih ima. Značajevi su uzori, za kojima uzgoj čovječanstva trajno teži, ali se s obzirom na teškoću ipak zadovoljava, postigne li barem toliko, da o najviše pitomaca može reći: da su dobri i plemeniti ljudi, to jest, da neke glavne biljege značaja nose.

8. Volja prema pravu.

Iz ovoga razmatranja morao se svatko uvjeriti, da je volja po prirodi svojoj na izvanji svijet upućena i da se prema tome jedino u njemu može očitovati i ostvariti. Stoji li to, ondà nije očito nemoguće, da stanovita volja dođe u sukob s drugima, koje za sličnim očitovanjem ili ostvarenjem teže. Poradi te činjenice trebalo je odrediti granice, kojih ničija volja prekoračiti ne smije, i stvoriti pravila, kojih se svaka ima držati. To je potrebno bilo nesamo zato, što nam se sukob volja ne mili, nego navlastito stoga, što on može poremetiti čudoredni poredak i spriječiti napredak društva. Rečene granice, kojima se određuje opseg voljnoga očitovanja i ostvarenja, i pravila, kojima se propisuje način obojega, — zovu se prava.

Prava se po tome tiču voljnih snošaja te su tako raznovrsna, kao što su raznovrsni voljni snošaji. Navesti te snošaje ili prikazati sva prava, nije zadatak psihologije, nego posebne pravne znanosti. Psihologija treba samo da upozori na tu činjenicu, da se prava uopće na stanovitim voljnim snošajima osnivaju. U tu svrhu bit će dosta razmotriti ovdje dvije općenite vrste prava, ugovorno i kazneno pravo.

Da se ugovorno pravo razumije, treba na ove prilike pomišljati. Ugovor ište prije svega barem dva lica ili dvije volje, koje isto hoće, jer ako one isto ne će, onda o ugovoru ne može biti govora. Dalje treba da je obadvjema poznato njihovo skladno htijenje, ili drugim riječima, da su ga sebi uzamjence saopćile, jer se o tajnama ili pukim odlukama ugovori ne sklapaju. Zatim treba uzeti obzir na predmet volje. Ako se dva lica slože u tom, da će se savjetom ili primjerom podupirati u znatnosti, umjetnosti ili kreposti, onda se to ne može smatrati ugovorom. Kod ugovora treba da su volje upućene na izvjesni pravni snošaj kao svrhu, što u rečenom slučaju ne bi bilo. Ali i to ne dostaje. Kad se suci nakon dulje rasprave slože u sudu, onda je svrha njihove odluke stanoviti pravni snošaj, ali to nije ipak ugovor. Nije to ugovor zato, jer se rečeni pravni snošaj ne tiče njih samih — što treba da bude kod ugovora.

Prema svemu tome je ugovor takav pravni posao, kojim se urazumno određuje stanoviti pravni snošaj barem dviju volja. To određivanje ne treba baš da bude stvaranje, nego može biti i preinačivanje i ukidanje nekih pravnih prilika. A kako su stvaranju, preinačivanju ili ukidanju podvrgnute sve pravne prilike — mogu i sve postati predmetom ugovora. Zato i nalazimo ugovora u državnom, u međunarodnom i u privatnom pravu. U prvom se javlja primjerice kod biranja kraljeva, u drugom kod sklapanja saveza i mirova, u trećem kod stvaranja obveznica, prenošenja posjeda, sklapanja brakova i drugdje. Poradi te općenitosti smatra se također ugovor nesamo pravnim poslom općene naravi, nego baš osnovnim oblikom prava.

Što se kaznenoga prava tiče, to je za njegovo razumijevanje potrebno ovo držati na umu. Prava su uopće stvorena, da se njima zaštititi poredak i omogućiti napredak društva, te su poradi toga u uskoj svezi s dužnostima, da ih bez njih ni pomišljati ne možemo. Imam li ja pravo na život, slobodu, vlasnost i čast, onda treba da drugi imaju dužnost ne dirati u njih — i obrnuto. Iskustvo ipak pokazuje, da svi ljudi ne osjećaju takve dužnosti. Mnogi presežu djelokrug pravima određen i uzrokuju štetu, bol i propast drugima. U tom slučaju ne vrijeđaju se samo rečena prava, nego se i stanovitomu šticeniku nanosi krivica, koja iziskuje odmazdu. Obojemu trebalo je predusresti time, što se unaprijed ustanovilo, da će se onomu redovito odmazditi, koji tuda prava povrijedi. Te ustanove sačinjavaju kazneno pravo.

Kazneno pravo nije po tome samo postulat ideje prava, nego je i postulat ideje pravednosti. Prigovor, da se njime vrijeđaju tobože

prava kažnjenikova, neumjestan je, jer svatko može samo toliko i dotle zahtijevati, da mu se vlastita prava ne vrijeđaju — koliko i dokle on tuda priznaje i poštuje. Čim on potonje prestane činiti, prestaje i nepovredljivost njegovih prava — te se može i mora kazniti. To je osjećanje u svijesti ljudskoj tako duboko ukorijenjeno, da mu se ondje, gdje sudbene vlasti nema, odmah zadovoljava, kao što to dokazuju inače zazorni pučki sudovi ili linčovanja.

Da se i kazneno pravo na snošaju volja osniva, razabrao je svatko iz dosadanih pripomena. Kod njega je pače taj snošaj dvostruk. Prije svega treba da je stonovita volja zašla u djelokrug druge, koja je to bolno osjetila; zatim treba da je time svijesno povrijeđena i skupna volja društva kao zaštitnica pravnoga poretka. Ova potonja i jest, koja ima rečenoj volji odmazditi bol, što ga je drugoj nanijela. Pritom će dakako biti potrebno ispitati točno i narav kažnjive volje i prilike, pod kojima je povrijedila tuđe pravo. Do toga će stajati i presuda i kazan. Drukčija će biti kažnjena volja, koja je s čvrstom nakanom izvela zao čin, drukčije volja, koja je zao čin počinila iz nedostatne pažnje, drukčije napokon volja, koja je zao čin nakanila izvesti, ali je u tom bila zapriječena. Onaj prvi slučaj zove se u pravnom svijetu *dolus*, drugi *culpa*, treći *conatus*. Presude i kazni ustanoviti stvar je dakako kaznenoga prava; psihologija mu je samo uz etiku provodič na tom mučnom putu, na kom treba udovoljiti pravdi.

Bilješka. S pravima su skopčana i pravna čuvstva, koja se vrlo rano razvijaju i tako živa postaju, da se znadu prometnuti u afekte. To je razumljivo po tom, što prava štite sigurnost vlasnosti i lica, a uvjetuju donekle i stalnost društva, jer priječe sukob volja i onemogućuju bezvlade. Zazor od sukoba i želja, da se životna dobra trajno ušćuvaju — prinukaše dosta rano ljudske zajednice, da su stvorile pravne uredbe. Zaštita tih uredaba smatrala se vazda istovetnom zaštiti životnih dobara, otkale i potječe, da su se i pojedinci i narodi za njih odlučno borili.

U drugu ruku ne može se nijekati, da su pravna čuvstva podvrgnuta razvoju. Rimljanima nije smetalo zarobiti ili prodati čovjeka, koji nije mogao namiriti svoga duga, dok smo mi uvrijeđeni već s bezobzirna utjerivanja, ma da je inače na pravu sasvim osnovano. Odatle očito slijedi, da su rečena čuvstva i subjektivna i individualna. Uzme li se pak, da se prema pravnim čuvstvima isprva udešavala i odmazda, onda je prije svega pojmljivo, kako je ona morala biti nejednaka, a zatim, kako je nužno bilo ustanoviti je pisanim zakonom. No dok se stanoviti zakon znao dugo vremena držati, promijenila su se pravna čuvstva — te je nužno nastala borba, koja je imala za posljedicu promjenu zakona. Takvu je borbu vrlo umno oertao Shakespeare u »Mletačkom trgovcu«. Po starom mle-

Dr. Arnold: Psihologija za srednja učilišta.

tačkom zakonu imao je Shylok pravo odrezati Antoniju dvije funte mesa s njegova tijela, ali su se tomu živo opirala pravna čuvstva prosvijetljenoga puka. Zato se svatko i raduje, kad Porcija sofističkom dosjetkom obara zakon i time razvijenomu čuvstvu pomaže do pobjede.

Shakespeareova je drama još s drugoga razloga poučna. Ona očito dokazuje, da se odmazda nema vršiti samo zato, da se odmazdi, ili drugim riječima, da kazan nije o sebi svrha, nego da je sredstvo, to jest, da se njom ima nešto drugo postići, primjerice popravak ili zastrašenje kažnjenika. Prema tomu ne smije se kod odmjerivanja kazni ugadati tek ideji prava i pravednosti, kako to traži apsolutna kaznena teorija, nego i ideji blagohotnosti i unutrašnje slobode, kako to zahtijeva relativna kaznena teorija. Poblize pretresanje tih teorija pripada pravnoj znanosti.

Vrijedno je na ovom mjestu istaknuti, kako je psihologija oborila staro uvjerenje u sudbenom postupku, da suglasno iskazivanje samo dvojice svjedoka imade dokaznu snagu. Utvrdilo se, da iskazivanje nije puko reproduciranje događaja, koje je tko vidio ili je o njima čuo, nego ujedno i novo stvaranje, produciranje. Uzrok je tome djelomično u tom, što svak na događajima opaža samo ono, što ga zanima ili na što hotice ili slučajno upravi pažnju, a i od toga s vremenom nešto zaboravi. Kad dakle dođe u priliku, da cijeli događaj prikaže, onda nužno upotpunjuje svoje nepotpune dojmove i nadoknađuje zaboravljanjem nastale praznine iz drugih svojih iskustava, te tako u svojem iskazu i nehotice miješa »prozu faktičnosti sa svojom poezijom«. Pokusi o tom mogu biti dvojaki: u jednom se slučaju pred više osoba pokaže neka slika, pa se onda ispituje, koliko je koja od njih zapamtila pojedinosti, koliko ih je krivo označila, koliko je navela stranih elemenata, kojih na slici nema, pa se prema svemu tome odredi opseg iskaza, vjernost i pouzdanost. Na taj je način W. Stern ustanovio, da je procent krivo iskazanih pojedinosti vrlo velik: kod djece u 7. godini kriv je poprečno svaki treći, kod djece u 14. godini svaki peti podatak, a i kod odraslih iznosi broj njihov još uvijek 8—10%. Značajno je i to, da djeca, a i odrasli, mnogo više znadu, nego što sami od sebe (spontano) iskazuju; kod djece iznosi spontani iskaz tek 40% svih podataka. Ta je činjenica i u pedagojskom pogledu važna. Zbog toga je potrebno iskazivanje upotpuniti ispitivanjem, no tu se i opet pokazalo, da način pitanja mnogo utječe na iskaz, a osobito t. zv. sugestivna pitanja, kojima ispitivač svoje misli ili nagađanja tako reći stavlja u usta ispitivanom licu. Drugi se pokusi vrše tako, da se pred više očevidaca izvede neki čin, na pr. dva čovjeka dođu pred njih i počnu žestoko razgovarati i živo gestikulirati, dok se u međusobnim prijetnjama ne razidu, pa se onda očevici ispituju, kako su ti ljudi bili obučeni, što su govorili i radili. Osim neispravnih iskaza, koji nastaju po slučajnom interesu, posebnoj pažnji, načinu kombinacije, ima i takovih, koji se zovu redukcijske pogreške, gdje ljudi onaj slučaj svode na svoj krug predodžbi. Pri svem se pak opaža, da broj suglasno krivo iskazanih podataka nije neznatan; to dolazi otud, što svjedoci naginju tome, da onaj događaj prikažu prema doživljajima, koji su im obično i dobro poznati. Sva ova istraživanja, za koja se uz A. Bineta, E. Claparèda, O. Lipmanna i dr. osobitih zasluga stekao W. Stern, pokazuju očito, kako se oprezno

imadu uzimati iskazi svjedoka, kod djece rak je taj oprez u najvećoj mjeri potreban. Bilo bi posve krivo okriviti dijete svaki put s laži, kad ono događaj prikazuje prema svojem shvaćanju i svojoj kombinaciji. Samo se dakako po sebi razumije, da će razborit uzgoj ići za tim, da dijete puti na što točnije opažanje i na oprezno iskazivanje svojih opažanja, vježbajući ga u tom, da maštu svoju drži na uzdi i da se sugestivnim utjecajima uklanja, čim će se najbolje održati na putu istine i zbilje, koji je kao i put kreposti — vrlo uzan.

9. Osvrt na razvoj duše.

Skupimo li sada ukratko sve, o čem smo raspravljali, dobivamo ovu sliku o razvoju duševnoga života.

Prva stanja duše sačinjavaju različite vrste očuta skopčanih s tavnim čuvstvima ugone ili neugode, koja se počituju i u tjelesnim nehodičnim kretnjama. Očuti se promecu u pomisli i slažu u predodžbe, a predodžbe uvjetuju vraćanjem i udruživanjem u jednu ruku pametovanje, sjećanje i maštanje, a u drugu opet stvaranje pojmova, sudova i zaključaka.

Na osnovi potonjih radnja niču u duši takova čuvstva i tvorine, koje imadu ili logičku ili estetsku ili etičku ili vjersku vrijednost, te su uopće savršenije od predašnjih. Istodobno se duša očituje kao biće, koje za nečim teži; ali dok joj težnje imadu isprva oblik pukih tjelesnih nagona, promecu se malo pomalo u raznovrsne žudnje i primaju konačno oblik razumne i umne volje.

Iz te se slike duševnoga razvoja razbira, da su pomisli, čuvstva i težnje u neku ruku osnovna stanja duše, pod koja se sva ostala dadu svrstati. Zato neki nesamo da prema njima dijele i psihologiju, nego prisuđuju duši i posebne moći, na koje rečena stanja odbijaju. No ne gledeći na to, da se tajnovitim i neodredljivim moćima ne osvjetljuje nipošto razvoj duševnih stanja — njima se bez potrebe cijepa jedinstvena bit duše.

Nasuprot tome pokazuje iskustvo bjelodano, da su duševna stanja nesamo uzročno vezana, to jest, da je svako predašnje uvjet za nastanak kasnijega, nego također, da su kasnija stanja savršenija od predašnjih. Poradi toga i ne treba posebnih duševnih moći, da se razvoj duševni protumači. Što se pak tiče pomisli, čuvstava i težnja, to se ni ta stanja ne imadu smatrati osnovnima u tom smislu, da je njima duša u troje podijeljena, nego da kod izvjesnih pojava duševnih jedna od tih vrsta preteže.

S obzirom na postanje duševnih pojava prinuđeni smo međutim ipak lučiti bitno dva područja. Jedno sačinjavaju one pojave, koje u nama nastaju bez volje i znanja našega, dakle sasvim mehanički,

a drugo opet sačinjavaju pojave, koje duša sama stvara služeći se pritom po volji i mehaničkim pojavama.

Što se mehaničkih pojava tiče, to znamo, da duša do njih dolazi po tom, što je u svezi s prirodom. Kako je pak priroda podvrgnuta mehanizmu, mora da se on i u njenim pojavama isprva očituje. Novorođenče odgovara istina na ćutilne podražaje odmah stanovitim kretnjama, ali se ne može uzeti, da te kretnje izvodi sa znanjem i nakanom. Mora dakle da je tijelo već od prirode tako udešeno, te na podražaje kretnjama odgovara. Tek kad se podražaji češće obnove, a duša o njima sebi postane svijesna — može se ona poslužiti rečenom udezbom tijela i odgovarati na izvanje podražaje također kretnjama. Kako duša u tom slučaju prekoračuje mehanizam time, što se njime kao sredstvom svojim po volji služi, pita se, gdje je prvi povod takvom slobodnom djelovanju duše?

Prvi će se povod nalaziti bez sumnje u ćuvstvima u g o d e i n e u g o d e, kojima duša sve izvanje podražaje, ili što je isto: sve oćute svoje prati. U povodu tih ćuvstava prestaju doživljaji duše biti ravnodušnima i dobijaju za nju posebnu vrijednost tako, te ona manje ili više za njih mari, pa ih prema tome ili izazivlje ili pak sprećava. Uzme li se dakle, da se ta ćuvstva s duševnim napretkom sve više mnoćazu i razvrstavaju, onda je pojmljivo, kako duša sve više povoda dobiva, da mehanizam prekoraći i svoju slobodu oćituje.

Istina, duša se i na višem stupnju razvoja odlučuje u svom djelovanju isprva prema ćuvstvu, ali konaćno nastupa ipak doba, gdje joj pojave logićke, estetske, etićke ili vjerske svijesti sluće jedino vrijednim povodima htijenja i djelovanja. Kad to doba u ćovjeka nastupi, onda je on postao ćudoredno slobodnim, ili što je isto: moralnim znaćajem.

Bilješka. Kako se razvoj duševnoga ćivota otpoćinje s oćutima, u kojima se izvanji i unutrašnji svijet diraju, nametnulo se pitanje: vrijedi li onaj prvi ili ovaj potonji više, kad se radi o spoznaji svijeta? Realizam tvrdi, da duša svu sadržinu svoju prima izvana po ćutilima i zato da su ona jedino vrelo objektivne, realne spoznaje svijeta; idealizam obrnuto uzimlje, da izvanji svijet nije no tvor duše i da mu samo kao takvom pripada realna zbiljnost.

Kao kod opreka uopće, bit će i tu istina po srijedi. Realizam imat će pravo, da izvanji svijet realno postoji, jer se inaće ne bi duši imalo što da pojavlja; a idealizam opet dobro sluti, da izvanji svijet ne će baš biti onaki, kaki se našim ćutilima prikazuje. U povodu te slutnje dolazi i duša do svojih ideala, kojima u svijetu nalazi doista neke tragove, ali nigdje jasne i potpune slike. U borbi za te ideale žrtvuju pojedinci i svoj ćivot nadajući se, da će na borbu potaći i druge, a onkraj ćivota da će svoje ideale ugledati u punom sjaju i savršenstvu.

DODACI.

10. Duševne pojave i njihov nosilac.

Svaku pojavu i svaku promjenu, što je svojim čutilima poimamo, odbijamo na stanovit predmet izvanjega svijeta. Tako odbijamo svjetlost i toplinu na sunce, listanje i cvjetanje na bilje, blijesak i grom na munjinu. A zašto? Jer niti smo pojave kadri pomisljati bez nečega, što se pojavljuje, niti promjene bez nečega, što se mijenja. Stoga svim pojavama i svim promjenama izvanjega svijeta podmećemo nužno neki subjekt, kojemu pripadaju ili od kojega potječu.

Stoji li to, onda ni pojave unutrašnjega svijeta nijesu pojmljive bez nečega, što se pojavljuje. Očuti, čuvstva i težnje ne mogu o sebi postojati, nego mora da imadu subjekt, kojemu kao svojstva ili stanja pripadaju. Kako pak ta potonja ne poimamo čutilima — držimo, da im subjektom nije tvar nego duša. Kao što dakle izvanji svijet ne može biti sastavljen od pukih pojava i promjena, nego treba realne predmete za osnovu: tako ne mogu ni unutrašnji svijet sačinjavati samo očuti, čuvstva i težnje, nego on treba da ima za podlogu za-zbiljnu dušu.

To je mnijenje tako staro — kao što je staro ljudsko mudrovanje uopće. Vazda se uzimalo, da ima neka izvanja grublja tvar, koju čutilima, to jest, posredno poimamo, i neka unutrašnja, finija duša, koju tek samoopažanjem, to jest, neposredno spoznajemo. Budući da smo se doslije gotovo isključivo bavili duševnim pojavama, ne će biti s gorega, ako se u povodu tih pojava upoznamo ovdje sa samom biti duše.

1. Svaki predmet izvanjega svijeta podražuje više čutila i stvara po tome u nama više raznovrsnih očuta. Usprkos tome shvaćamo svaki predmet jednom stanovitom predodžbom, što nije drukčije moguće, nego da se stanoviti oćuti snađu i ujedine u istom biću. Kad bi svaki oćut nastao u drugom biću, tada bi tako nevjerovatno bilo, da se ujedine, kao što je nevjerovatno, da iz sudova, što ih različiti ljudi pomišljaju, nastane kakav zaključak. Rećeno jedinstveno shvaćanje dakle može biti samo posljedak jednoga istoga nedjeljivoga, pa po tom

jednostavnoga bića. Prema tomu može se tvrditi, da je naša duša jednostavni subjekt svih stanja svijesti uopće.

2. Prirodna je posljedica te jednostavnosti, da duša nije sastavljena ni od kakve tvari, jer je svaka tvar djeljiva. U najmanjoj tvarnoj čestici treba razlikovati neko gore i dolje, desno i lijevo, sprijeda i straga. Budući pak da to sve ne biva ni kod duše ni kod njezinih stanja, treba nužno uzeti, da je ona netvarna i neprostorna biće. Na osnovi tih činjenica može se napokon također pokazati, da je naša duša besmrtna.

3. Duševne pojave i dolaze i prolaze ili drugim riječima, one se trajno mijenjaju. Uza svu tu mijenu unutrašnjih stanja ostaje naše jastvo vazda jedno isto, to jest: ja znadem, da sam ja, u kom se rečene promjene zbivaju. Ta istota ili jedinstvo obuhvata dakle čovjeka tako, da se njegovo unutrašnje duševno djelovanje pričinja nužno suvislom cjelinom, koja jednom jedinom subjektu pripada. Odatle se može zaključiti, da duševna stanja nijesu puko odijelo, koje neki subjekt oblači i svlači, nego da su to faktične pojave jednoga istoga bića, koje ih svojim unutrašnjim razvojem uzrokuje. Prema tome moramo tvrditi, da je duša jedinstveni nosilac svih raznolikih stanja svijesti.

Bilješka. Razmatranje o biti duše nuka čovjeka lako da pita: gdje li se unutar tvarnoga tijela nalazi netvarna duša? U prvi mah se čini, kao da na to pitanje nije teško odgovoriti. Svi se živeći sastaju u moždanima, kamo izvanje podražaje dovode i gdje duševne naloge primaju. Otud pak zaključujemo prirodno, da se i dušino sijelo nalazi u moždanima. Tomu se zaključivanju ipak opire prije svega fiziologijska činjenica, da se do danas nije u moždanima našla takva točka, gdje bi se svi živci kao sunčani traci u gorištu sastajali, a zatim mu se protivi iskustvena činjenica, da duševni život nimalo ne strada, ako se hirurgičkom operacijom veće česti moždana izvade ili bolešću kakvom uginu.

No ako navedene činjenice rečeni zaključak ne odobravaju — one ga doista i ne obaraju. Naša duša ne mora biti vezana na stalno mjesto u moždanima, nego može imati svaki čas drugu dodirnu točku, to jest, njeno sijelo može se nalaziti sad ovdje, a sad opet ondje u moždanima. Tko duše ne pomišlja surovo nalik tvarnim atomima, kojima pripisujemo redovno neku veličinu, oblik i stanovito baš mjesto u prostoru, — taj nema zašto da se spomenutomu shvaćanju dušina sijela protivi.

Unatoč tomu treba priznati, da pitanje o sijelu duše nije konačno riješeno. Ta je prilika jedan od glavnih razloga, zašto jedni još uvijek istovetuju dušu s moždanima te je po tome smatraju tvarnom, a drugi pak, koji toga ne čine, sumnjaju, da bi se njena bit dala spoznati. Da je ono prvo krivo, imali smo zgodu češće dokazati, a da je ovo potonje neosnovano, leži tako reći na dlanu. Što o izvanjem svijetu znamo, znamo jedino po duševnim stanjima

našim, to jest po tome, kako nam se on pojavljuje. Izvanji ili tvarni svijet spoznajemo dakle tek posredno — unutrašnji ili duševni pak neposredno. Koliko je neposredna spoznaja sigurnija i vrednija od posredne, toliko je i duša spoznatljivija od stvari. Tko o svakoj spoznaji duše sumnja, — ne može o svijetu uopće govoriti, jer je duša jedino zrealo svijeta.

2. Različiti nazori o biti duše.

Umovanje o duši nije sve mislioce dovelo do istih zaključaka o njezinoj biti, kakve smo mi gore spomenuli. Zato ćemo ovdje glavne nazore ukratko prikazati, pa ih prema našem nazoru ocijeniti.

1. Materijalizam. Svakomu doista udara u oči, da duša samo u svezi s tijelom svoj život očituje. Ta je činjenica razlogom, da mnogi dušu smatraju proizvodom tjelesnoga djelovanja. Takav se nazor zove materijalističkim, a kao filozofijska struja materijalizmom. Materijaliste misle, da tvar ili materija tijela proizvodi sve duševno, a po tome da između fizičkih i psihičkih pojava nema uopće razlike. Da to mišljenje nije osnovano, vidjet će se iz ovih pripomena. Prije svega ne može materijalizam dokazati, da duševna stanja nastaju gibanjem tvarnih atoma, jer ako na pr. pomišljanje i ima za preteču moždansko gibanje — ovo potonje nije ipak pomišljanje samo. U moždanskom gibanju pače nema ni traga kakvomu pomišljanju, a u ovom opet ni traga kakvomu gibanju. Tvarno gibanje može se uopće prometnuti samo u slično gibanje, pa po tome stvoriti tek različite prostorne i vremene prilike. Dalje nije materijalizam vrstan protumačiti, kako zamjenitim djelovanjem tvarnih i prostorom razlučenih atoma može nastati jedinstvena svijest, koja je, kako vidjesmo, značajna po cijeli duševni život. A napokon ne može on navesti razloga, zašto izvanji svijet smatra u zbilji tvarnim i prostornim. Tih predikata, kako je poznato, u oćutima nema nego ih mi njihovu sadržaju primišljamo. Prostornost je dakle tekar formalna, a nipošto bitna oznaka izvanjega svijeta. Ti i još mnogi drugi prigovori učinise, da materijalizma nijesu nikad prihvatili takvi mislioci, koji su vrijednost iskustvenih pojava toćnije ispitivali i u duševni život dublje zavirili.

2. Spiritualizam. Dok je materijalizmu tijelo i tvarni svijet uopće jedino, što zbiljski bivstvuje, spiritualizmu je cio svijet sastavljen od duša, a tijelo samo izvanja pojava našega jastva, pak po tom proizvod duše. Spiritualisti se pozivaju na to, da su unutrašnja stanja jedino, što mi u zbilji doživljavamo — a unutrašnja stanja upućuju samo na dušu. Prema tome nije opravdano osim duše i njezinih

stanja tvrditi još nekakovo prostorno tijelo, jer kako duša apsolutno slobodno proizvodi sva stanja svoja — proizvodi ona sama od sebe i predodžbu o tijelu. Te su tvrdnje spiritualizma ponajviše doista osnovane, no on sam je u jezgri svojoj ipak previše jednostran. Zdrav razum ne može dopustiti, da je duša jedini i apsolutni uzrok svih svojih pojava, jer ako osim duše ničega nema, onda nije pojmljivo, kako nam se može što pojavljivati. Apsolutna uzročnost u sebi te protivurječna. Zato duša mora da stoji u svezi sa čitavim sustavom drugih bića, koja uvjetuju njezin unutrašnji razvoj. Po spiritualizmu nesamo da nema tvarnosti, nego nema ni izvanjega svijeta uopće; i dok ono prvo možemo prihvatiti, ovo potonje moramo odlučno odbiti.

3. **Dualizam.** Kad se jednom uvjerimo, da osim duše moraju postojati i druga bića, koja sastavljaju tijelo — tada dolazimo lako na misao, da su rečena bića sasvim različita od duše. U tom slučaju nastaje dualizam. Dualisti uče, da je duša svijesno i razumno biće, tijelo pak da je nešto nesvijesno i ćutilno. Ta potpuna različenost uvjetuje u jednu ruku različenost duševnih i tjelesnih pojava, a u drugu tumači ljudske bludnje i zla, kojih ne može protumačiti ni materijalizam ni spiritualizam. Ako u potonjem nazoru dualista ima i nešto istine — onaj prvi im nije nipošto ispravan. Duša i tijelo ili pomisaonost i prostornost nijesu nespojive opreke, jer im se pojave dadu lako isporučiti. Tjelesne pojave nijesu slika nekoga o sebi prostornoga predmeta — nego su baš tako naše pomisli, kao što su naše pomisli i pojave duševne. O heterogenosti se dakle ne može ovdje zapravo govoriti. Tko potpunu razlikost duše i tijela naučava, taj mora nepobitnu činjenicu njihova zamjenitoga djelovanja nijekati; a tko usprkos onoj razlikosti zamjenito djelovanje duše i tijela dopušta — kao što to biva baš kod dualizma — taj može rečeno djelovanje tumačiti samo tako zvanim okazionalizmom. **Okazionalizam** uzimlje, da svaka promjena u tvarnom svijetu pruža Bogu priliku, da izvede primjerenu promjenu u svijetu duševnom i obrnuto. Da okazionalizam nije znanstvena hipoteza, očito je.

4. **Monizam.** Dualističko shvatanje svijeta moralo se baš poradi toga napustiti, da se može tumačiti zamjenito djelovanje duše i tijela. U tu svrhu činilo se najzgodnije nijekati samostalnost duše i tijela kao uzročnika svih psihičkih i fizičkih pojava te uzeti, da oni sami nijesu drugo no pojave nečega, što nije o sebi ni duševno ni tvarno, ali prema prilikama može oboje postati. To jedino realno jest zajedno nešto božansko, a nauka, koja ga tvrdi, jest monizam. U shvaćanju te jedine realnosti ili uzročnosti monisti se nipošto ne slažu. Jednima je rečena

realnost božanska supstancija, a prirodne pojave tek način njezina očitovanja; drugima opet tvorni duh, kojega beskrajno djelovanje ima za posljedak sav svijet. Jedni rečenu realnost smatraju apsolutnim umom, a pojedina bića njegovim razvojnim momentima; drugi je opet drže osnovnom tvornom silom, koja nesvjesno oblikuje svemir. Nijedan od tih nazora ne može protumačiti svijesti, koja nam ničim ne odaje, da smo puka sjena nekoga apsolutnoga bića; a svim zastupnicima tih nazora skupa tako je mračan pojam rečenoga bića; da se njime ne možemo okoristiti kod shvaćanja života i svijeta.

Bilješka. Zamjenito djelovanje duše i tijela ne može se očitovati ni tvrditi, ako se ne uzme, da su elementi, koji tijelo sačinjavaju, duši srodni. Tako pak uzimljemo mi. Po našem je mnijenju duša jednostavno i neprosto biće; a tijelo ili tvar uopće — čitav sustav duši homogenih bića. U zamjenitom djelovanju stvaraju ta bića sav pojavni svijet. Poradi tvrdnje, da taj svijet sačinjava množina duševnih bića, zove se naš nazor također spiritualističkim pluralizmom. Njim se danas i umne i prirodne nauke gotovo redovno služe, kad hoće da na posljednja pitanja znanosti odgovore.

Uza sve to ne može ni spiritualistički pluralizam razjasniti način zamjenitoga djelovanja. Kako kugla, koja se giblje, makne i drugu, o koju udara; ili kako kisik spojivši se s vodikom tvori vodu; ili kako treptaji etera pobude u nama osjećaj svjetlosti — ostaje tajnom i spiritualističkom pluralizmu. Taj naprosto drži, da se ni u kojem biću ne mogu zbiti promjene, a da one zajedno i u drugim bićima stanovite promjene ne uzrokuju, ili drugim riječima: da je zamjenito djelovanje u samom poretku svijeta osnovano. Taj poredak iznenađuje navlastito onda, kad promatramo čovječje ustrojstvo. Kako se u čovjeku baš takav sustav jednostavnih bića snašao i tako svrsi prikladno nanizao, da on stanovito vrijeme ostaje skladno na okupu i da služi unutrašnjemu razvoju jedne jedine duše — prava je zagonetka, koju možemo odgonenuti samo vjerovanjem, da je sve tako mudro i svrsi pristalo udesila providnost Božja.

3. Kratka povijest psihologije.

Navedeni nazori o biti duše niti su se historijski onim redom razvijali, kojim smo ih mi prikazivali, niti je jedan od njih u kojem vijeku isključivo vladao. Kako pak do shvaćanja o biti duše stoji ponajviše i tumačenje duševnih pojava, ne će biti s gorega, ako se ovdje bar u krupnim crtama predoči povijest psihologije. Time ćemo se u jednu ruku upoznati s glavnim zastupnicima navedenih nazora, a u drugu s razvojem i napretkom, što ga je psihologija uopće učinila.

1. *Stari vijek.* Stariji grčki filozofi bijahu materijalisti, jer smatrahu dušinu bit nekom finijom tvari. Prema tome tumače materija-

listički i duševne pojave, koliko se njima upće bave. Tales držiše sve stvari oduhovljenima, a njihovom osnovnom biti vodu. Po Anaksimenu je duša uzduh; po Diogenu iz Apolonije umni eter; po Heraklitu topli hlap.

Pitagora smatraše dušu također eterom, ali i skladom tijela, uz koje je za kazan vezana. Riješivši se tijela putuje duša po bićima, čisti se i vraća najposlije u svemirski sklad ili dušu svijeta, od koje potječe. Pomisli nijesu no gibanje duševnoga etera. Po Empedoklu je čovjek poput ostalih bića sastavljen od zemlje, vode, uzduha i vatre. Očuti nastaju u nama tim, što se od svih predmeta odlučuju tvarne čestice te se sastaju sa srodnim česticama naših ćutila. Prema tome vidimo zemljanim česticama zemlju, vodenim vodu, uzdušnim uzduh, a vatrenim vatru. Slično tumači postanje očuta i Demokrit, samo što uzimlje, da je sav svijet, pa po tome i čovjek, sastavljen od atoma. Duševni su mu atomi ipak nešto finiji i gibljiviji od atoma tvarnih.

U potpunoj opreci s tim shvaćanjem stoji shvaćanje najvećih grčkih filozofa: Sokrata, Platona i Aristotela.

Sokrat nije o duši mnogo umovao, ali je o njoj imao uzvišeno mnijenje. Duša je po njemu božansko i nevidljivo biće, koje tijelom bezuvjetno vlada i na njemu vidljive promjene proizvodi. Premda je tjelesnim prostorom ograničena, poima ona ipak najodaljenije i pomišlja najraznovrsnije. Da je duša također besmrtna, nije Sokrat nikada sumnjao.

Platon učiše, da duša od vijeka postoji, ali da se po nuždi spojila s tijelom. Taj spoj bijaše na štetu njezine čiste spoznaje, jer sve znanje, što ga u svezi s tijelom pokazuje, nije no sjećanje na ono, što je već prije znala. Duša ima um, koji stoluje u glavi, srčanost, koja obuzimlje grudí, i žudnju, koja se nalazi u donjem tijelu. Dužnost je svake duše, da nastoji oko sklada tih svojih moći. Taj sklad se postigne, ako se srčanošću susprežu ćutilne žudnje i pokore umu. Duše, koje u zemaljskom životu bijaše robovi ćutilnosti, moraju poslije smrti putovati po različitim tjelesima, da se očiste. Tek nakon toga dolaze do prvobitne čiste spoznaje.

Uza svu plemenitost Platonova shvaćanja nije po njegovoj nauci pojmljiv snošaj prema tijelu. Ako je tijelo uzrok svih zala i zaboravi dušine, ako duša mora trajno željeti, da se tijela riješi — onda ne znamo, čemu se ona s njim spojila i koja ju je nužda na to nagnala.

Ti će prigovori biti razlogom, što Aristotel, učenik Platonov, nije prihvatio nauke učitelja, nego je pošao svojim tragom. Po njegovu je mnijenju bitan biljeg života samogibanje. Samogibanje ište prije svega nešto, što se giba, a zatim nešto, što ga giba. Ono prvo

je tijelo ili tvar, ovo drugo je oblik ili entelehija. Taj je oblik duša. Kako pak sve u svijetu ima neki oblik — sve je u nekom pogledu oduhovljeno. Razlika je samo u stupnjevima savršenstva, kojih ima bezbrojno mnoštvo. Na najvišem stupnju je ljudska duša, kod koje uostalom treba ipak lučiti trpnu i tvornu stranu. Koliko duša iskustvenim putem dolazi do svoga savršenstva, toliko je ona trpna, pak po tome promjenljiva i prolazi s tijelom: koliko pak ona za svoj razvoj ne treba tijela, ona je tvorna, pak po tome nepromjenljiva i vječna.

Snošaj između tvorne i trpne strane nije Aristotel jasno prikazao, ali sva je prilika, da se ona prva ima smatrati oblikom za ovu potonju kao tvar. Kako pak oblik po njegovu mnijenju ne može biti bez tvari, nije pojmljivo, zašto je tvornoj strani duše pripisivao vječnost, koju je strani trpnoj odricao. To protivurjeđe dokazuje, da se Aristotel nije mogao sasvim otresti nauke svoga učitelja, po kojoj su oblici (ideje) o sebi postojali.

Sokrata, Platona i Aristotela drže mnogi mislioci za dualiste, jer uz dušu spominju svuda i tijelo. Ali po njihovoj nauci postoji tijelo samo potentialiter, to jest toliko, koliko ga i dokle ga duša treba. Najveći grčki filozofi bijahu dakle spiritualiste.

Kasniji mudraci grčki vraćaju se opet k materijalizmu, jer nijesu mogli pojmiti, kako bi netvarna duša mogla djelovati na tvarno tijelo. Z e n o n, osnivač stoičke škole, pristade uz Heraklita i smatraše dušu vatrom, koja čitavo tijelo probija. Ljudske duše mogu doista preživjeti tijelo, ali će se individualan život svakako izgubiti, kad u vatri izgori svijet. E p i k u r i njegovi sljedbenici povedoše se za Demokritom. Njima je duša sastavljena od finih i gibljivih atoma, koji su po cijelom tijelu razasuti. Kako je tijelo šupljikavo, ulaze u nj sitne čestice, što in drugi predmeti izlučuju, i uzrokuje oćute. Oćuti miću ili gibaju tijelom, što zovemo djelovanjem i htijenjem. Smrt prekida vez, koji veže duševne atome, i čini kraj individualnom životu.

Nakon tih nazora, koji su kod stoičke škole urodili pregaranjem i prijezirom svih zemaljskih dobara, a kod epikurejske škole obrnuto otklanjanjem bolova i uživanjem tjelesnih ugoda — stadoše mislioci sumnjati o spoznaji duše uopće i osnovaše time struju, koja se zove skepticizmom. U tom skepticizmu potonu kao u grobu svom filozofija staroga vijeka.

2. Srednji vijek. U prirodi je svakoga umovanja, da teži za nećim stalnim ili barem vjerojatnim, a kad toga vlastitom snagom ne može postići, tada ili posvaja plodove tuđega umovanja, ili se naprosto utjeće vjerovanju. Oboje je znaćajno po filozofiju srednjega vijeka.

Tu se iznajprije ističu novoplatonici, između kojih je najznatniji Plotin. On je fantastičku stranu nauke Platonove spleo s orijentalnom vjerskom filozofijom i učio, da uza svemirsku dušu postoje još i ljudske duše kao samostalna, vječna bića. Ljudska je duša doista spojena s tijelom, ali ona s njime ne trpi, nego motri samo, što se u tijelu događa. U djelovanju svojem je duša slobodna. Poslije smrti ili putuje po drugim tjelesima ili se vraća osnovnomu božanskomu biću, od kojega je potekla — već po tome, da li se riješila ćutilnosti ili nije. Čovjek može još za života gledati rečeno osnovno biće, ako zađe u ekstazu, to jest, ako se tako zanese, da na se i na svijet zaboravi te u božanstvu tako reći utone. To se ekstatično stanje ne da opisati, nego treba da ga svatko sam doživi.

Istodobno s novoplatonizmom širila se i nauka kršćanska, koja po sadržaju svojem bijaše praktičke prirode, jer je išla za moralnim popravkom ljudstva. Mnogobrojni prigovori ipak izazvaše potrebu, da se u svjetlosti te nauke prikažu i teoretička pitanja, to jest pitanja o spoznaji svijeta. To pokušашe patristi, između kojih najodličnije mjesto zauzimaše s v. Augustin. Po njegovoj je nauci duša netvarno biće, koje svaki podražaj tjelesni očućuje ondje, gdje se isti zbudne, jer je u svakoj česti tijela nazočna. Njezine su posebne moći: pamet, um i volja. Ova potonja je slobodna, kad za dobrim teži, ali se ne može jednako lako odlučiti za dobro kao i za zlo. Besmrtnost duše prirodna je posljedica toga, što je ona dionikom vječne istine, uma i života. Grijehom gubi duša tu osebinu, ali joj vjera pruža osnovanu nadu na vječno blaženstvo.

Umovanje patrista posvojiše i skolastici, samo što se ovi osloniše na Aristotela, dok su oni prvi slijedili ponajviše Platona. Ktomu je umovanje skolastika dublje i sustavnije, čemu je navlastito pridonio s v. Toma iz Akvina. Po njegovoj je nauci čovječju dušu stvorio Bog, koji je čovjeku i um podijelio. Duša je svrha (oblik) tijela, pak po tome faktor, koji gospoduje u čovječjem jedinstvu. Besmrtnost je duše doista posljedica toga, što je ona intelektualna supstancija, ali se ta besmrtnost ne tiče tek umnoga dijela duše, nego čitava skupa njezinih moći. Pasivni um poima izvanje objekte posredovanjem ćutila, a aktivni stvara pojmovnu spoznaju. Zato potonje i nema bez iskustva.

Kasnije mislioce srednjega vijeka zanima najviše pitanje o spoznaji ili snošaj između uma i izvanjega svijeta. Realisti bijahu uvjereni, da se mišljenje podudara sasvim sa realnim bitkom, to jest, da je spoznaja izvanjega svijeta moguća. Nominalisti obrnuto naučahu, da mišljenje shvata tek pojave izvanjeg svijeta, a što je taj o sebi, toga da ne shvata. To očitovanje uključuje sumnju o spoznaji.

3. *Novi vijek.* Osnovatelj novovjeke filozofije bijaše Des Cartes (Cartesius). Svoje umovanje započe i on sumnjom. Ali dok sumnjamo — primjećuje Des Cartes — onda mislimo, a dok mislimo, onda postojimo. Ako dakle o svem sumnjamo, o mišljenju i o sebi ne smijemo sumnjati. Mišljenje baš čini čovjeka čovjekom, premda je ono tek jedna bitna oznaka njegova. Druga bitna oznaka čovjekova je prostornost. Kako mišljenje potječe od duše, a prostornost obrnuto od tijela, sastavljen je čovjek očito od dviju apsolutno oprečnih supstancija. Uza svu oprečnost ipak obje supstancije opće između sebe, jer duša djeluje na tijelo, a tijelo na dušu u onoj moždanskoj stanici (zapravo žlijezdi conarium, Zirbeldrüse), koja je jedina jednostruka, dok su svi ostali dijelovi mozga radi simetrične njegove izgradnje dvostruki.

S potonjom tvrdnjom mislio je Des Cartes premostiti jaz, koji je po njegovu dualističkom shvaćanju između duše i tijela morao nastati, ali da mu to nije za rukom pošlo, slijedi odatle, što se rečenom tvrdnjom ne htjedoše više poslužiti ni njegovi sljedbenici Geulinx i Malebranche. Oni su zamjenito djelovanje duše i tijela tumačili posredovanjem više božanske supstancije u svakom pojedinom momentu ili slučaju te su time stvorili tako zvani okazionalizam.

Sad je trebalo samo tvrditi, da je božanska supstancija jedina, koja uopće postoji — pak se Des Cartesov dualizam prometnuo u monizam. A to uči Spinoza. Po njegovoj nauci nijesu duša i tijelo posebne supstancije, nego su tek različiti atributi Boga, koji je sve. Duša ne djeluje na tijelo, a ovo ne djeluje na dušu, ali su ipak u potpunom skladu, jer svakoj duševnoj promjeni odgovara stanovita promjena tjelesna. Ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum. Kako pak su sve promjene zapravo samo promjene jedine božanske supstancije, koja djeluje nužno po svojoj prirodi ili prema svojoj biti — to se o slobodi uopće ne može govoriti. Ona je u najboljem slučaju u spoznaji, da sve tako mora da bude, kako jest.

Dualizmu i monizmu usprotivio se Leibniz učeći, da ima silno mnoštvo supstancija, koje su sve duševne. Svaka je supstancija svijet za sebe ili monada, a između sebe se razlikuju tek načinom pomišljanja. Jedna pomišlja svemir manje, a druga više jasno. Kako monade nemaju prozora, ne doznaju one ništa od drugih, ne djeluje jedna na drugu, ali su ipak u skladu kao ure jednako udešene. Taj je sklad udešila unaprijed božanska monada (prestabilirana harmonija). Usprkos toj udezbi nije ograničena ljudska sloboda, jer nju ne sile na djelovanje izvanji uzroci, nego je potiču unutrašnji razlozi. Sva su duševna stanja monadama prirodena, ali ih doznaju tek po iskustvu, dakle izvanjim djelovanjem. Kako je ipak ovo potonje moguće, kad monade ne imadu pro-

zora, ne dokučujemo baš tako, kao što ne dokučujemo slobodne volje, kad je ljudsko djelovanje uopće unaprijed udešeno.

S umovanjem tih filozofa, koji su čitavu spoznaju osnivali na dedukciji, teklo je uporedo umovanje empirista, koji su spoznaju gradili na indukciji. Otac empirističke struje bijaše Bacon. Po njegovoj je nauci duši doista svojstveno mišljenje, ali ovomu podaje svu građu tek empirija ili iskustvo. Empiriju omogućuju čutila, koja izvanji svijet podražuje, a te podražaje opet obrađuje razum. Istinitost spoznaje uvjetovana je mišljenjem samo onda, ako se ono riješi varki, kojima je izvrgnuto. Što se same duše tiče, to možemo upoznati tek fizičku stranu njenu; psihičke strane, koju je Bog udahnuo čovjeku, ne dokučujemo.

Za Baconom poveo se Hobbes. Po njegovu mnijenju nije mišljenje no zbrajanje i odbijanje pomisli, dakle puko računanje. Pomisli nastaju čutilnim podraživanjem, koje se najprije saopćuje moždanima, a otale srcu. Srce odgovara na podražaje oćutima, koji su izvor svake spoznaje. Oćute obnavlja pamćenje, a ustaljuje (fiksira) riječ. Budući da riječi obuhvataju pomisli o mnogim sličnim predmetima — izriče svaka pojedina nešto općenito. To općenito ipak ne postoji objektivno, nego je tako subjektivno, kao što je subjektivan sadržaj oćuta uopće.

U povodu tih nazora tvrdio je Locke, da u duši našoj nema ničega, što ne bi čutila prije iskušala bila. Prirodnih ideja ili znanja nema. Duša je isprva tabula rasa ili bijeli list papira, po kojemu izvanji svijet piše posredovanjem čutila. Naše pomisli nastaju ili senzacijom kao tvrdina, toplina, oblik i gibanje, ili refleksijom kao predočavanje, mišljenje, spoznaja i htijenja, ili senzacijom i refleksijom zajedno kao ugoda, neugoda, sila i vrijeme. Samo pomisli o prvotnim svojstvima vjerne su slike izvanjih predmeta — dakle tvrdina, toplina, oblik i gibanje; pomisli o drugotnim svojstvima puki su oćuti kao boje i glasovi. Od jednostavnih pomisli stvara duša složene kao što su modi, supstancije i relacije. Modi ne postoje o sebi, nego na supstancijama; supstancije su stvari, koje o sebi postoje, ali ih ne možemo spoznati, a relacije su ispredbe pomisli, kao primjerice: uzrok i posljedica, istota i različnost.

Uza sve duhovito Lockeovo umovanje nije pojmljivo, kako je duši mogao prisuđivati refleksiju. Ako duša svu sadržinu svoju dobiva izvana, onda je spoznaja samo pasivno poimanje čutilnih podražaja — dok se pod refleksijom mora razumijevati slobodno mišljenje, koje je jedino dušama svojstveno. To je protivrjeđe razlogom, da su jedni od njegovih pristaša zapali u čisti senzualizam tvrdeći, da sve pomisli potječu samo od senzacija (Condillac i Helvetius), dok su drugi zapali u materijalizam učeći, da pomisli ni jesu psihička nego fi-

zička stanja naših moždانا, koji su zajedno ljudska duša (H o l b a c h i La Mettrie).

Jednostrano deduktivno-i induktivno umovanje navedenih mudraca pođvrgao je K a n t kritici i došao do ovih rezultata. Spoznaja naša potječe doista od iskustva, ali je ne omogućuje samo ćutilnost nego i razumnost. Onom prvom spoznajnu građu oćućujemo, ovom potnjom je pomišljamo. Ćutilnosti su prirodeni oblici prostora i vremena, razumnosti pak su prirodeni oblici kvaliteta, kvantiteta, relacije i modaliteta. Poradi prirodenosti svoje moraju se ti oblici smatrati pretećama svakoga iskustva, jer oni iskustvenu građu tako reći hvataju, uređuju i udešavaju. Bez njih ne bismo uopće ništa doživjeli. Rećeni su oblici ukratko *conditio sine qua non* iskustva, jer nam se sve samo poradi njih onako prićinja, kako to biva. Ali kađ mi u prirodene oblike zbijamo ćitavo iskustvo; obuhvaćamo i spoznajemo zapravo samo pojave. Iza pojava pak moraju biti stvari ili bića, koja pojave uzrokuju. Što su stvari ili bića o sebi (*das Ding an sich*), ne znamo, niti ćemo ikada znati. Zato je spoznaja duše i metafizika uopće nemoguća.

Tu Kantovu izjavu upotrijebiše neki mudraci, da zanijeću dušu kao posebno biće, i izvedu iz nekoga apsolutnoga razuma nesamo sve duševne nego i tvarne pojave (F i c h t e, S c h e l l i n g, H e g e l).

Tomu se oštroumno protivio H e r b a r t. Po njegovu mnijenju postoji duša realno i jest jedno od množine oprećnih bića, koja sav svijet saćinjavaju. Oprećnost uzrokuje nastojanje, da se ona dokine, a to nastojanje izazivlje opet otpor, koji se mora smatrati samoodržanjem bića ili duša. Samoodržanje je ono djelovanje dušino, štono ga inaće zovemo pomišljanjem. Elementi su toga djelovanja dakako pojedine misli, koje se nastoje održati. One se udružuju i razdružuju, pojaćavaju i potamnjuju, — već prema tome, jesu li slične ili različne, jake ili slabe. Svi ti pomisleni snošaji dađu se i računom odrediti kao djelovanje razlićitih sila u mehanici. Stanoviti snošaji pomisli uzrokuju ćuvstva, teznje i hotnije, a drugi opet razum, um i volju — ukratko sva duševna stanja. Pomisli su dakle izvor svega duševnoga života, po ćemu dakako nema ništa prirodeno.

H e r b a r t o v e nazore slijede mnogi umni mislioci, premda ih ima između njih, koji mu u gdjećemu prigovaraju. Između tih su znatni L o t z e, koji je s uspjehom pobijao načelo, da su sva duševna stanja nastala od pomisli, i F e c h n e r, koji je uostalom upotrijebio i proširio aplikaciju računa na duševne pojave, pak tako osnovao psihofiziku.

Slijedeći poticaj njegov osnovao je W u n d t u Leipzigu prvi institut za eksperimentalnu psihologiju, iz kojega je proizašla većina današnjih istraživaća na tom polju. Wundtova je zasluga, da je eksper-

ment primijenjen na cijelo područje psihologije; uz njega se ističu H. Ebbinghaus, G. E. Müller, C. Stumpf, O. Külpe, K. Marbe, N. Ach, W. Wirth, F. Krueger, u Francuskoj A. Binet, u Engleskoj J. Sully, u Americi W. James i dr.

U najnovije doba prevladavaju u psihologiji dva smjera, od kojih jedan nije čisto očit dušu, a drugi koleba, bi li je priznao ili ne bi. Prvom je vođa Englez S p e n c e r, drugomu pak Nijemac W u n d t; onaj se upire na prirodne nauke uopće, ovaj opet na fiziologiju napose. Polazeći ipak obojica od iskustva utvrđuje mnoge činjenice i pribraše silnu građu od psihologijske vrijednosti. Hoće li se od te ili slične građe ikad sazdati »psihologija bez duše«, kao što želi L a n g e u svojoj »povijesti materijalizma«, pokazat će budućnost. Mi zasada u to ne vjerujemo, kao što ne vjerujemo, da će se ikad podići zgrada bez osnova. Tko jedared psihičke pojave luči od fizičkih i priznaje realnost onih — mora dosljedno priznati i realna nosioca njihova, dakle dušu.

Literatura.

- Ament W.: Die Seele des Kindes. Stuttgart, Kosmos.
- Binet A.: Introduction à la psychologie expérimentale. 1894.
- Claparède E.: Psychologie de l'enfant et pédagogie expérimentale. 1909.
- Compayré G.: Die Entwicklung der Kinderseele. Altenburg. 1900.
- Dessoir M.: Abriss einer Geschichte der Psychologie, Heidelberg. 1911.
- Drbal A. I.: Lehrbuch der empir. Psychologie. Wien. 1893.⁵
- Ebbinghaus H.: Grundzüge der Psychologie, bearb. v. E. Dürr. Leipzig
1911.—13.³
- Elsenhans Th.: Lehrbuch der Psychologie. Tübingen. 1913.
- Geyser J.: Grundlegung der empir. Psychologie. Bonn. 1902.
— Lehrbuch der allgem. Psychologie. Münster. 1912.²
- Groos K.: Das Seelenleben des Kindes. Berlin. 1913.⁴
- Gross H.: Kriminalpsychologie. Leipzig. 1905.
- Gutberlet K.: Psychologie. Münster. 1904.⁴
— Psychophysik. Mainz. 1905.
- Höfdding H.: Psychologie in Umr., deutsch von F. Bendixen. Leipzig. 1914.⁵
- Höfler A.: Psychologie. Wien. Prag. 1897.
— Grundlehren der Psychologie und Logik. 1906.²
- James W.: Psychologie. Uebers. von M. Dürr. Leipzig. 1909.
- Jerusalem W.: Lehrbuch der Psychologie. Wien.
- Jodl F.: Lehrbuch der Psychologie. Stuttgart. 1908.³
- Klemm O.: Geschichte der Psychologie. Leipzig. 1911.
- Külpe O.: Grundriss der Psychologie. Leipzig. 1893.
- Lipps Th.: Leitfaden der Psychologie. Leipzig. 1909.³
- Lotze H.: Grundzüge der Psychologie. Leipzig. 1912.⁷ der Metaphysik. Leip-
zig. 1901.³ Mikrokosmos. 1896.—1909.⁵
- Marbe K.: Grundzüge der forens. Psychologie. München. 1913.
- Messer A.: Psychologie. Stuttgart. 1914.
- Mercier D.: Psychologie. Louvain. 1905.⁷ (njem. prijev. od L. Habricha 1906.
do 1907.).
- Münsterberg H.: Psychologie und Wirtschaftsleben. Leipzig. 1912.
- Nachlowsky J. W.: Gefühlsleben. Leipzig. 1907.³
— Allgem. prakt. Philosophie. 1903.³
- Dr. Arnold: Psihologija za srednja učilišta.

- Natorp P.: Einl. in d. Psychologie. Freiburg. 1888.
— Allgemeine Psychologie I. Tübingen. 1912.
- Perez B.: La Psychologie de l'enfant. Paris. 1902.⁶
- Preyer W.: Die Seele des Kindes. Leipzig. 1912⁸. izd. K. Schäffer.
- Sommer R.: Kriminalpsychologie. Leipzig. 1904.
- Spencer: Principien d. Psychologie. Njem. prijevod od Vettera. Stuttgart
1882.—1886.
- Stern W.: Psychologie d. frühen Kindheit. Leipzig. 1914.
- Strümpell L.: Grundriss d. Psychologie. Leipzig. 1884.
- Villa G.: Einl. in d. Psychologie d. Gegenwart. Leipzig. 1902.
- Volkman Fr.: Lehrbuch d. Psychologie. Cöthen. 1894.⁴
- Witasek St.: Grundlinien d. Psychologie. 1908.
- Wirth W.: Psychophysik. Leipzig. 1912.
- Wundt W.: Grundriss d. Psychologie. Leipzig. 1913.¹¹
— Grundzüge d. physiol. Psychologie. Leipzig. 1908.—1911.⁶
-

GDJE JE ŠTO ?

Uvod.

Strana

1. Predmeti ljudskoga istraživanja	5
2. Razvoj djetee svijesti	8
3. Jastvo ili sopstvo	10
4. Dvobitak čovjeka	11
5. Duša i tijelo u snošaju	13
6. Zadaća i pomagala psihologije	17

Prvi dio.

Pojave duši i tijelu zajedničke.

1. Čutilno poimanje	23
2. Podražaj	25
3. Oćut	27
4. O sadržajima pojedinih vrsta oćutâ napose	29
5. Podražaj i oćut u snošaju	34
6. Čutilna čuvstva	38
7. Kretnje	40

Drugi dio.

Niže duševne tvorine.

1. Oćut i pomisao	43
2. Predodžbe	44
3. Predodžbe o prostoru	46
4. Predodžbe o vremenu	50
5. Gibanje i brojenje	53
6. Vraćanje predodžbi i njihovo udruživanje	54
7. Pametovanje i zaboravljanje	59
8. Sjećanje, prepoznavanje, opominjanje	62
9. Maštanje	64
10. Sanjanje	67
11. Priviđanje i umišljanje	70
12. Težnja i žudnja	72
13. Čud i afekat	76
14. Oduhovljenje i igranje	80
15. Govorenje	82
16. Razlike među ljudima	85
17. Niže duševne tvorine i njihovi zakoni	88

Treći dio.

Više duševne tvorine

	Strana
1. Pregled	92
a) Logička svijest.	
2. Osnove logičke svijesti	94
3. Razumno poimanje	96
4. Mišljenje i pažnja	100
5. Posljedci logičkoga mišljenja	103
6. Usavršenje mišljenja i njegovi stupnjevi	106
7. Mišljenje u svezi s čuvstvovanjem	108
b) Estetska svijest.	
8. Osnove estetske svijesti. Osnovna estetska čuvstva	109
9. Vrste estetskih pojava	112
10. Estetski sudovi. Viša estetska čuvstva	113
11. Usavršenje estetskoga poimanja	116
c) Etička svijest.	
12. Osnove etičke svijesti	118
13. Etički sudovi	120
14. Usavršenje etičkoga poimanja	121
15. Istina, ljepota i dobrota u međusobnom snošaju	122
d) Vjerska svijest.	
16. Osnove vjerske svijesti	124
17. Viša vjerska čuvstva	127
18. Vrhunac vjerske svijesti	128

Četvrti dio.

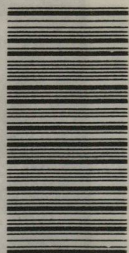
Pojave ljudske volje.

1. Težnja i hotnja	130
2. Htijenje i mišljenje	131
3. Htijenje i djelovanje	133
4. Opseg djelovanja	135
5. Slobodna volja	137
6. Posljedci slobodne volje	139
7. Značaj ili karakter	141
8. Volja prema pravu	143
9. Osvrt na razvoj duše	147

Dodaci.

I. Duševne pojave i njihov nosilac	149
II. Različiti nazori o biti duše	151
III. Kratka povjesnica psihologije	153
Literatura	161—162

FILZOFSKI FAKULTET
U ZAGREBU

1301271066